Акад. ОЛ. ШАХМАТОВ — Акад. АГ. КРИМСЬКИЙ.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ТА

ХРЕСТОМАТІЯ

З ПАМ'ЯТНИКІВ ПИСЬМЕНСЬКОЇ СТАРО-УКРАЇНЩИНИ XI-XVIII в.в.

ВИДАВНИЧЕ Т-во „ДРУКАР“
КИЇВ, ХРЕЩАТИК 50.

Акад. Ол. Шахматов — Акад. Аг. Кримський

[illegible]

на знак щирої пошани
од перекладчика-упорядчика
Київ 21/IX.1925

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

— та —

ХРЕСТОМАТІЯ

з пам'ятників письменської старо-українщини XI—XVIII в.в.

Київ
Видавниче Т-во „ДРУКАР"
1922

Друковано 6.500 примірників

Д. Ц. Київ. Замовлення Ч 328

Державний Трест „Київ—Друк“

Друкарня Ч⁰ 7.

Од Видавництва.

В українській науковій літературі оддавна відчувається потреба на підручник для історії української мови. Жадної праці в цій царині, українською мовою писаної, ще й досі нема: принаймні нема по-вкраїнськи нічого такого, що справді було-б відповідало суворим науковим вимогам; а що було друкувалося мовою російською, то з усього того тепер поробилася бібліографічна рідкість.

Бажаючи зарадити цьому лихові, Видавництво зупинилося саме на отих двох працях, які становлять оцю книжку. По-перше — йменням авторів: академика Шахматова (відомого дослідника руської мови і, дарма що росіянина,— великого прихильника української мови й культури, члена українських наукових товариств), а так само ім'я нашого авторитетного вченого — академика Кримського — промовляють сами за себе. По-друге, обидві їхні праці як не можна краще доповнюють одна одну. Бо як нарис акад. Шахматова засновано головним чином на тому матеріялі, який дають собою живі вкраїнські говірки, то нарис акад. Кримського навпаки — за основу бере передовсім тії дані, які автор зачерпує з писаних пам'ятників української мови.

Що правда, розвідку акад. Шахматова вже було надруковано, в II томі поважного енціклопедичного видання „Украинскій Народъ въ его прошломъ и настоящемъ". Тільки-ж цеє видання вийшло в світ уже підчас світової війни (в 1916 році), коли на все українське пішла особливо гостра нагінка, і не могло воно як слід розповсюднитися; а далі, за часів революційних переворотів і заколотів, воно, навіть

мало не все видання, понищилося — і тепер зробилося бібліографічною рідкістю. — Нарис акад. Кримського друкується вперше.

До книжки додано коротку хрестоматію з писаних пам'ятників письменської старо-українщини. Переважна частина тих пам'ятників, що уривки з них у хрестоматії подано, ще досі зовсім не друкувалася, або опубліковано їх було не за вимогами сьогочасної науки. Вибірку текстів, на наше запрохання, ласкаво згодився зробити акад. Кримський за допомогою перекладача Шахматівської праці В. Дем'янчука.

Не бажаючи підіймати ціни на книжку, яка в першу чергу призначається для шкільного вжитку, та затримувати її вихід, Видавництво пускає її цим разом без мап розселення цілого слов'янства й з'окрема — східнього слов'янства, обмежившися тільки однією простенькою мапкою східньої Европи, яка будь-що-будь, гадаємо, допоможе читачеві краще зрозуміти ті складні рухи й пересування слов'янства, що за них мова мовиться в розділах I-III.

Випуском цієї книжки Видавництво відкриває цілу серію науково-популярних розвідок з царини українознавства, а також і царини найновіших досягнень у науці та техніці.

Видавниче Т-во „Друкар“.

м. Київ. 30 жовтня 1922 р.

Акад. Олекса Шахматов

КОРОТКИЙ НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З російської мови переклав

Василь Дем'янчук

Вступні уваги.

Що таке малоруська мова? Завдання нарису — огляд історичної долі малоруської мови. Терміни: малоруська мова—українська мова.

Малоруською мовою зветься сукупність тих говірок, що їх уживають малоруси. Етнографічно малоруси визначуються передовсім мовою: геть на всьому просторі, який займає малоруське плім'я, чути мову, що в істотних своїх рисах являє одну цілість, розгалужену на більш чи менш подібні одне до 'дного наріччя, говірки. Вказати на оці розгалуження, визначити межі і взаємовідносини окремих говірок — це не входить до завдання нашого нарису; ми обмежимось-но оглядом історичної долі малоруської мови.

Та спочатку я зупинюся на терміні „малоруська мова". Цього терміну я не ототожнюю з терміном „українська мова". Під „українською мовою" розуміють переважно сьогочасну літературну мову українців[1]); у її основі лежить те наріччя, що панує на Вкраїні. Щоб ширший термін „малоруська мова" замінився терміном „мова українська" — то це річ цілком природня і законна; пор. уживання „русский язык" замість „велико-русский". А проте виключати з наукової термінології вислів „малоруська мова" це річ не бажана, бо термін „український" не може об'єднати геть-усіх говірок, якими говорять малоруси, — наприклад, говірок галицьких, угроруських, підляських і поліських[2]).

[1]) Термін не новий: „Паны веселятся и хвастаютъ... зовутъ народъ украинскій своими холопьями" — Гоголь, Страшная месть. VIII.

[2]) Хоч події останніх років спопуляризували термін „українці", „український", витіснивши зовсім давніші офіційні терміни „малоруси" „малоруський", і зараз цей новий термін може любісінько охоплювати геть-усю ріжноманітність українських („малоруських") племін і говірок,— та ми, не бажаючи хочби в дрібницях одхилятись од оригіналу, залишаємо скрізь незміненою й цю застарілу авторову термінологію. *Прим. перекл.*

I.

Слов'янська прабатьківщина і розселення слов'янства.

Малоруська мова — наріччя спільно-руської прамови; а знов спільно-руська прамова, та й усі инші слов'янські мови, — наріччя спільно-слов'янської прамови. Слов'янська прабатьківщина. Чому басейну Висли і Дніпра не можна визнати за слов'янську прабатьківщину? Перша слов'янська прабатьківщина — басейн Західньої Двини. Сусіди слов'ян. Слов'яни переходять до Надвислянщини. Розпад слов'янства: західня вітка його захоплює басейн Одри і Лаби. Мовні з'явища, що одрізняють західнє слов'янство од східнього й південного. Рух східнього і південного слов'янства до Дунаю. Слов'яни — анти.

Малоруська мова виділилась за дуже давньої доби із спільно-руської прамови. Терміном „спільно-руська прамова“ ми визначуємо тую мову, — вона не дійшла до нас у писаних пам'ятниках, — з якої пішли й инші руські мови, а саме: північно-великоруська, південно-великоруська та білоруська. Таким чином, малоруську мову, з точки погляду її передісторичного минулого, слід визнати за наріччя руської мови, як-що під терміном „руська мова“ розуміти геть-усю сукупність тих говірок, що їх уживає руське плім'я, — в тому числі й сами малоруси. Але з точки погляду її історично-засвідченого минулого, а також її сьогочасного становища, на малоруську мову слід дивитись як на щось окреме від инших руських мов. Бо в нас немає жаднісьвих вказівок на те, щоб мова малоруська переживала зараз будь-які спільні з иншими руськими мовами з'явища в царині звуків, форм, словотворення. Я поминаю взаїмний вплив руських мов і з'окрема вплив великоруських говірок на малоруські; вплив оцей виявляється передовсім тим, що

великоруські говірки передають малорусьКим свої звуки, форми, слова й звороти. Та отакі запозичення не витворюють спільного діялектичного життя. Їх викликують ріжноманітні фактори сьогочасного культурного життя, і вони в жадному разі не свідчать про споконвічне зближення на грунті мови малорусів з иншими руськими племенами. Історична доля, як це ми побачимо, рано роз'єднала руську сім'ю і рано відокремила малорусів.

Порівняльне дослідження слов'янських мов (руської — цеб-то спільно-руської прамови, польської, чесько-словацької, лужицької, болгарської, сербсько-хорватської, словінської) показує, що всі ці мови пішли з одної спільної мови. Але мова ця не дійшла до нас у пам'ятниках, і зветься вона умовно **спільно-слов'янською прамовою**. Геть-усі-чисто слов'янські мови, а серед них і руську, з точки погляду їхнього передісторичного минулого, можна визначити як наріччя отієї спільно-слов'янської прамови. Звуки, форми, синтаксис і словарний склад спільно-слов'янської прамови можна відтворити, порівнюючи окремі слов'янські мови й виділюючи з них усе те спільне, що вони дістали в спадку од того спільного свого родоначальника. Що-найбільше дослідження спільно-слов'янської прамови доводить, що вона дуже сильно одійшла од тієї старшої прамови, з якої повстала і вона, і решта мов індо-європейської чи аріо-європейської сім'ї мов. Стає очевидним, що спільно-слов'янська прамова перед тим, як вона поділялася на окремі слов'янські наріччя, пережила доволі довгу добу, коли складалися характерні її особливості. Про те, що епоха спільно-слов'янської єдности трівала довго, свідчить і дослідження сьогочасних слов'янських мов. Подібність помеж ними дуже значна: вона вказує на спільну для них усіх основу, що вже була добре склалася й об'єдналася в своїх частинах.

Питання про слов'янську прабатьківщину, тоб-то про географічне визначення тієї країни, де жили предки сьогочасних слов'ян, поки-що не здобуло собі в науці вирішення. Але наукові досліди зробили імовірним, що прабатьківщина слов'ян знаходилась у східній Европі й одповідала. таким

чином, частині тієї території, яку зараз займає східне слов'янство, цеб-то руське плім'я. Завдання для дальших наукових дослідів, без сумніву досяжне, хоч і дуже складне, — це докладніше визначити межі тієї спільно-слов'янської прабатьківщини. Од такого чи инакшого вирішення цього завдання залежить розроблення тих питань, що сполучені з історичною долею геть-усього слов'янства, і між иншим, визначення тих пізніших процесів, які призвели і до утворення окремих слов'янських народностей, і до виділення з них нових народностей. З'окрема для дослідника історичної долі малоруської мови надзвичайно важна річ з'ясувати собі, як попало руське плімя до басейну Дніпра, де його застають уже найдавніші історичні свідоцтва; чи йшло заселення Наддніпрянщини з півночі, з заходу, чи дійсно з півдня, з Дунаю, як про це на початку XII віку оповідав був Нестор.

Зараз значний гурт дослідників визначує територію слов'янської прабатьківщини басейнами Висли та Дніпра. При цьому вони припускають, що долішній і горішній біг Дніпра були в руках у инорідців — долішній спочатку в руках у скитів, далі у сарматів, а горішній у фінів і почасти в балтійців (предків сьогочасних литовців і латишів, та ще і прусів, які зараз вимерли). Не місце тут братися докладно розбірати тії дані, на яких основуються прихильники цієї гіпотези, вважаючи, що осередком слов'янської прабатьківщини була сьогочасна Білорусь, з'окрема басейн Припяти. Та слід указати на те, що гіпотеза ця викликає цілу низку закидів, і вони кажуть шукати первісні місця осідку слов'ян далі на півночі, в басейні Німана та Західньої Двини. Відповідним пунктом для таких закидів може бути відношення слов'ян до тієї культури, що сполучує їх ув одну сім'ю з иншими европейськими народами. Культуру цю ми визначуємо як середземно-морську, бо-ж головні провідники її це були ті народи, що сиділи довкола Середземного моря. У прямій залежності од впливу середземно-морської культури на ту чи иншу територію, що служила за периферію для тієї бази, якою було Середземне море, йшло виділення окремих племін із індо-европейської народ-

ности, що жила в середній Европі — а з цієї народности пішли-ж мало не всі европейські народи, та ще низка народів Азії (перси, вірмени, індійці). Як ті дикі племена, що жили в сьогочасній Німеччині, Австрії, Росії, прилучалися до культури, то вони обертались у півдикі племена; — дикуни обертались у варварів. Середземно-морські осередки й огнища культури, узброївши цих европейських варварів тими чи иншими культурними цінностями, давши їм удосконалену зброю, розбудивши в них разом з тим культурні потреби, робилися для цих варварів тією обітованою землею, куда скеровувались їхні помисли й змагання. З упливом часу південні кінці Европи опинилися в руках в індо-европейців — греків і італійців. Вони заволоділи ними через те, що приєдналися до культури раніш, ніж инші їхні одноплемінники, що сиділи далі на північ од них. Грекам і італійцям довелося одбиватись од цих своїх більш північних одноплемінників, бо й до них теж пробивалося проміння середземно-морської культури, і через це в них зароджувалося змагання захопити осередки й огнища цієї культури. Як приєдналися до культури Середземного моря кельти, ілірійці та тракійці, то це призвело до боротьби їх з римлянами й греками. Кельтам пощастило заволодіти північною Італією, значною частиною Балканського півострова; вони вдерлися і до Еллади, перекинулися до Малої Азії, осілися тут і утворили самостійну державу (Галатію). Рух кельтів на південь, їхній енергійний напір на ті області, що їх займали були південні їхні одноплемінники, — все це було в залежності й од того, що з півночі на кельтів стали наступати одноплемінні їм германці. Такий рух оцих північних індо-европейців знаменував собою те, що й вони прилучилися до середземно-морської культури; а проникла вона до них торговельними шляхами, які розчищувалися через пересування племін із півночі на південь. Германці робляться відомими для грецько-римського світу не раніш од III віку перед Р. Хр. Можна вважати, що тільки з оцього часу вони приєдналися до історичного життя, яке з'осереджувалося довкола Середземного моря. Річ безсумнівна, що й сло-

в'яни з'явилися на історичній сцені через ті самі причини, які висунули на неї спершу греків і римлян, далі кельтів і германців. Як до слов'ян уже проникла середземно-морська культура, як вони вже приєдналися до неї, то це й призвело слов'ян до сутичок на півдні з Візантією, на заході та на південному заході з германцями. Перші звістки про слов'ян односяться до кінця V, початку VI віку після Р. Хр. Виходить, що слов'яни з'являються на історичній сцені пізніш од германців, що-найменше на сім віків. Од чого-ж це залежало? Чому-то слов'яни опинилися ззаду за германцями, як тії повели завзяту боротьбу за володіння Італією та Балканським півостровом? Звичайно, — тому, що слов'яни споконвіку сиділи що-до Середземного моря за германцями, далі од германців. Германська стіна одділювала слов'ян од середземно-морської культури. Оця обставина й пояснює нам той сильний культурний вплив германців, що його зазнали на собі слов'яни. Тая культура, що доходила до слов'ян, була власне не германська, а середземно-морська, та просочувалася вона до них через германське середовище.

Оці міркування, що їх я тільки-що навів, служать у моїх очах за головну підставу, щоб збити тую гіпотезу, яка пересуває слов'янську прабатьківщину до Наддунайщини (басейн Висли межує з басейном Дунаю) та до Чорного моря (басейн Дніпра тісно сполучений з культурного погляду з чорноморським побережжям). Як-би слов'яни жили були споконвіку у Наддніпрянщині, то вони через Чорне море були-б приєдналися до середземно-морської культури раніш, ніж германці; а через це раніш, ніж германці, були-б вони з'явилися на історичній сцені, в боротьбі за володіння Чорним морем, Балканським півостровом, Малою Азією, Італією. Як-би слов'яни споконвіку сиділи були у Надвислянщині, то вони познайомилися були-б і з Дунаєм, і з романцями, і з греками безпосередньо. Тимчасом ясно, що в дійсності за посередників були германці (*Дунай* показує на германську вимову кельтського * *Dānuvios*, термін *Волохи* за визначення романців походить з германського * *Walhôz*).

Ба навіть з Карпатами слов'яни познайомилися через германців: слов'янська назва для галузі Карпат *Бескиди*, польське *Bieszczady*,—це своїм походженням слово германське.

Я зупиняюся на гадці, що споконвічною батьківщиною для слов'ян був басейн Західньої Двини.

Германці сусідили з слов'янами з південного заходу: вони сиділи в Надвислянщині. Останнє германське плім'я, що його застає в Надвислянщині історія, це були готи. Вплив готів позначився дуже помітно на східніх їхніх сусідах, цеб-то на слов'янах, балтійцях і особливо на фінах (доводять це готські елементи у слов'янських, балтійських і західньо-фінських мовах). Цілком природня річ, що, як готи вийшли із Надвислянщини (щоб добувати собі нові землі на півдні, у Наддунайщині та Наддністрянщині), то це викликало змагання в отих їхніх східніх сусідів зайняти Надвислянщину, —тую країну, звідкіля йшла безпосередньо культура. Заволодіти Надвислянщиною пощастило частині балтійців (прусам, які зайняли північну Надвислянщину) і слов'янам, що в цілому своєму складі закріпилися в інших частинах Надвислянщини. Надвислянщина зробилася, таким чином, другою спільно-слов'янською прабатьківщиною; перша їхня прабатьківщина перейшла під володіння литво-латишів і західніх фінів.

Що було дві слов'янські прабатьківщині, одна на північному заході Росії, друга у Надвислянщині, це ілюструє нам назва однієї деревної породи. Букове дерево, як це відомо, не заходить на схід од лінії, що йде од Кролевця (Кеніґсберґа) через Польщу на Одесу. Виходить, що його не було на першій слов'янській прабатьківщині; ось через віщо в слов'янських мовах немає свого споконвічно-слов'янського слова на визначення бука. Та в другій своїй прабатьківщині слов'яни познайомилися з буком. Ця друга прабатьківщина була споконвічно-германською територією: природня річ, що те нове дерево, яке в ній рясніло, названо було германським словом, запозиченим у тубільців (спільно-слов'янське слово * *букъ* виходить до германського * *bôkas* із індо-европейського * *bhâgos*: пор. латинське

fagus, грецьке φηγός). Слово *бук*, я це повторюю ще раз,— слово загально-слов'янське (польське *buk*, ческе *buk*, сербсько-хорвацьке *буковина* = *буковий ліс* і т. д.). Звідціля видко, що букове дерево питоме слов'янській прабатьківщині, а за другу прабатьківщину слов'ян ми визнаємо Надвислянщину.

Розпалося слов'янство вже на другій своїй прабатьківщині. Початок для цього розпаду поклали деякі галузі слов'янства своїм рухом на захід, до басейну Одри. Заволодівши ним, слов'яни рушили до Лаби й зайняли значну частину її басейну. Успіхи слов'ян залежали передовсім од того сильного розрідження, якому підпала тамошня германська людність через стихійний рух її на південь і південний захід ув області, багаті своєю природою, збагачені довгою культурою. До-решти слов'янство розпалося тоді, як значна його частина, скориставши з падіння гунської могутности, рушила наприкінці V віку, по п'ятах готів до Наддністрянщини та долішньої Наддунайщини. Тії слов'яни, що залишилися в Надвислянщині, не втратили мовного зв'язку із слов'янами, що осілися були далі на захід — над Одрою та Лабою. Разом з ними вони утворюють що-до мови одну цілість, сполучену окремими звуковими з'явищами. Це — західня галузь слов'янських мов; вона виділила з себе вітки: лехітську (польська мова, кашубська, полабська), лужицьку та ческо-словацьку. Решта слов'янства, котра рушила, як це ми сказали, до Наддністрянщини, зберігла й далі свою одність. Про це свідчить ось що: за тої перехідньої доби, яка йшла перед розпадом цієї галузі на південну та східню частину, одбулося декілька таких звукових з'явищ, яких не зазнала західня вітка. Сюди належить по-перше, перехід *k*, *g* (*h*) у *c*, *dz* (*z*) перед складами *гѣ* та *vі* (що в кінці слова теж пішло із давнішого *гѣ*). Як це ми вже вище згадали, оцей перехід ми спостерегаємо і в східньо-слов'янських і впівденно-слов'янських мовах, тимчасом, як західньо-слов'янські зберігли *k*, *g* (*h*) без змін. Пор. українське *звізда*, великоруське *звезда*, давнє-слов'янське **ЗВѢЗДА**, сербське *звијезда*, при польському *gwiazda*,

ческьому *hvězda*; укр. *цвісти*, *зацвісти*, великор. *цвести*, *зацвести*, д.-сл. **цвисти**, **цвѣтъ**, серб.-хорв. *цвасти*, *цвијет*, при польському *kwiat*, ческьому *kvètu*, *květ*. По-друге, переміну сполучень *dl*, *tl* на *l* (*ł*) знаходимо в східньо-слов'янських і південно-слов'янських мовах, тимчасом як у західньо-слов'янських зберігаються *dl*, *tl* (*dl*, *tł*): пор. укр. *мило*, великор. *мыло*. при польськ. *mydło*, ческ. *mýdlo*; укр. *сало*, великор. *сало*, болг. *сало*, при польськ. *sadło*, ческь. *sádlo*; укр. *вели*, великор. *вели*, сербськ. *довели*, при польськ. *dowiedli*: укр. *плела*, великор. *плела*, при польськ. *plotła*. Зазначу ще, що за оцієї самої перехідньої доби одбулася, правда, діялектична переміна сполучень: „губна+*j*“ на сполучення: „губна+*lj*“ пор. укр. *земля*, сербськ. *земльа*[1]), давнє-болг. *земля* (і *земя*); укр. *кропля*, *крапля*, укр. *люблю*, великор. *люблю*. У західньо-слов'янських мовах паралельно до цього знаходимо взагалі вимову без *l*: польськ. *ziemia*, ческь. *země*, ческь. *kropě*, *krápě*, польськ. *lubię*.

Зрештою, таких з'явищ, які ведуть нас до моменту односги східніх і південних слов'ян, вже як вони одділились од західніх, — не багато. Це доводить, що така однність трівала не довго.

Як це ми були вказували, тую територію, що її займало за цієї перехідньої доби слов'янство, можна визначити Наддністрянщиною, хоч, це річ імовірна, вона охоплювала теж і басейни Прута та південного Буга. Спускаючись і далі на південь до долішнього Дунаю, слов'яни виявили змагання вдертися до імперії, запосісти там вигідні землі, збагатитися грабунками та воєнною здобичею. Оця мета об'єднала була слов'ян у їхньому русі з Надвислянщини, та, як вони досягли цієї мети, то це внесло разом з тим і роз'єднання. Можлива річ, що вже саме пересування на південь, яке йшло кількома шляхами, було початком для розпаду слов'ян. Сучасники, історики VI віку, кажуть, що

---

[1]) За браком у друкарні відповідних правописних позначень для сербських мняких *л*, *н*, передаємо їх нашими двома знаками: *ль*, *нь*.

Прим. перекл.

слов'яни, з'явившись на північно-східніх кордонах імперії (у десятих і двацятих роках цього століття), ділилися на два племена: властивих слов'ян і антів. Їхні осади розділював своїм бігом Дністер; на заході сиділи слов'яни, на сході — анти. Пор. розпад готів на східніх і західніх, на остготів і вестготів, причому межею поміж ними був той-самий-таки Дністер. Спочатку ми чуємо про спільні дії слов'ян і антів, далі про їхні незгоди, ба навіть про кріваві сутички між ними.

Звідціля, цеб-то з того моменту, як слов'яни з'явилися над Дунаєм, починається окремішне од решти слов'янства життя для антів, що в них історики вже давно визнали східніх слов'ян, наших предків. Слов'яни — ми зватимемо їх „південні слов'яни", — одділившись од антів, подалися, з одного боку, на південь — до Мізії та Тракії, а з другого, на захід — до Ілірії та Надсавщини. Довга, вікова боротьба дала південним слов'янам спроможність стати твердою ногою мало не на всьому просторі Балканського півострова і з уплизом часу витворити тут дві державі, які об'єднали два слов'янські народи: на сході болгарську (названу так од імення неслов'янського плім'я болгарів, що осілися в Мізії, серед слов'ян), на заході — сербську. Далі на північ од сербів, у басейні Сави, кріпшала споріднена з ними народність хорвацька, а ще далі на північ, у басейнах Драви та Мура, відокремилася народність словінська.

II.

Доба спільно-руської одности.

Басейн горішнього і середнього Дністра, Буга та Дніпра — прабатьківщина східнього слов'янства. Найважніші риси, що одрізнюють спільно-руську прамову од мови праслов'янської. Чи могли ції риси розвитися в окремих руських мовах незалежно?

Для східнього слов'янства одрізано було шлях за Дунай, на Балкани, почасти, очевидячки, завдяки таки їхнім найближчим сородичам, південним слов'янам. Тоді східні слов'яни, не покидаючи басейнів Дністра та південного Буга, скерувалися на схід, зайняли південну Наддніпрянщину і, може-б, навіть ще в VI віці витворили були тут державу за прикладом остготів, як-би їх не відтіснили були від моря гунські орди, що перекочували у чорноморські степи після Аттилового царювання, та ще й нові кочовики, які безперервною чередою ринули сюди із сходу та північного сходу. У середині VI віку східні слов'яни підпали, принаймні по деяких своїх областях, під панування аварів, які закріпились у Наддунайщині через те, що германці що-раз більше й більше одпливали звідціля на південний захід до Італії. Одрізавши східньому слов'янству спроможність поширюватися на захід, авари спричинилися до того, що антам, уже одкинутим й од моря, довелося податись на північ. Оці їхні пересування призвели, кінець-кінцем, до того, що східні слов'яни запосіли весь дніпровий басейн і звідціля перейшли до басейну Західньої Двини, Ладозького озера, Волги, Оки та Дону. Вони-ж-таки були й причиною того, що східньо-слов'янська сім'я роз-

палася, що з неї виділилося спочатку декілька відокремлених племін, а далі й великих народностей. Та спочатку, за перших трьох віків, пересування на північі шли, мабуть, надзвичайно туго — цей факт вказує на те, що східні слов'яни зустріли на своєму шляху значний опір з боку тих племін, які сиділи були в Наддніпрянщині. Не забезпечивши себе з півдня, східні слов'яни не могли пробити собі шлях і на північ.

Спільно-руської прабатьківщини я шукаю, таким чином, у межах горішнього та середнього бігу Дністра, Буга та Дніпра. Оці незначні, порівнюючи з пізнішим поширенням східніх слов'ян, межі залежали головним чином од зовнішніх причин, — од тих сусідів, що оточували східніх слов'ян. Півдня, тоб-то долішнього бігу Дніпра, Буга та Дністра східні слов'яни не могли, як це ми вказали, затримати через сильні орди кочовиків. Ми бачимо тут болгарів, кутригурів, мадярів, пізніше хазарів. Гідрографічна номенклатура (назви рік) в оцих' місцевостях свідчить за те, що вони не швидко зробилися надбанням східніх слов'ян. Пор. східній характер назв для південних допливів Дністра: Мокрий Ягорлик (поставте поруч з назвою Ягорлика—лівого допливу Дону в долішньому бігу його), Реут з його допливами Великий і Малий Чулук; так само — назв для річок між Дністром і Бугом, як Аджалик, Тилигул, — назв для південних допливів Буга, як Інгул, Кодима, Бакшалла, Чичиклея, — назв для південних допливів Дніпра, як Інгулець з його допливом Саксаганом, Бузулук (поставте поруч з однойменною річкою в самарській губернії, що впадає до Волги), Чортомлик, Сура (поставте поруч з однойменною рікою у пензенській і саратівській губерніях, що теж впадає до Волги), Самара (поставте поруч з волзькою Самарою). Вага оцих річних назв стає особливо очевидна, як узяти на увагу, що в середньому своєму бігу і Дніпро і Буг і Дністер мають допливи з назвами виключно слов'янськими (руськими).

Схід являв собою для спільно-руської прабатьківщини мало не такі самі небезпеки та перешкоди, що й південь.

До того, розповсюднитися східнім слов'янам на північний схід були-б стали, звичайно, на перешкоді густі осади східньо-фінських племін. Північ належала фінам; можлива річ, що спільно-руська прабатьківщина не встигла охопити й усіх північних допливів Дніпра; такі назви, як Вязьма, Осьма, із звичайним фінським суфіксом *-ма* свідчать за те, що фіни довго тут трималися, не відступаючи своїх осад слов'янам. Зрештою, як це ми ще нижче побачимо, випертя фінів з північної Наддніпрянщини це була справа не самих-но східніх, руських слов'ян: раніш од них на Наддніпрянщину пробилися західні слов'яни, ляхи. Північний захід, ліве побережжя Припяти, судячи з назв для деяких лівих допливів Припяти, займала була колись Литва, але до моменту руської колонізації Литву відтіснили звідтіля на північ західні слов'яни, ляхи. З заходу спільно-руську прабатьківщину обмежували, як це ми бачили, володіння аварів, що важким гнітом налягали на західньо-руське плім'я дулібів. Щоб підкарпатські хорвати належали теж до східньо-слов'янської племінної групи, то це річ сумнівна. Бо в історичну добу Підкарпаття являється предметом спору між східніми та західніми слов'янами; за нього ведеться боротьба між руським і польським плім'ям. Можлива річ, що тут сиділи племена, які не належали ні до західнього слов'янства, ні до східнього, — це ті племена, які залишилися на своїх первісних житлах підчас великого руху південного й східнього слов'янства до долішнього Дунаю.

Обмежити територію руської прабатьківщини вузькими межами ми повинні ще й через те, що велика територія призвела-би була до швидкого розпаду східньо-слов'янської сім'ї. А тимчасом свідоцтва мови, ба й не одніеї тільки мови, а й инших етнографічних даних, вказують на те, що період спільно-руської одности трівав дуже довго. На протязі цього періоду встигло одбутися чимало з'явищ у мові; вони різко одрізнили спільно-руську прамову од спільно-слов'янської прамови. Зазначу найважніші з'явища в царині звуків.

1) Спільно-слов'янські звуки *чч* (із *кт* перед голосівками переднього ряду та із *tj)* та *джедж* (із *dj*) одмінились у спільно-руській прамові на *ч* та *дж* — а звідціля *ж*. Пор. укр. *ніч* (із *ночь*, яке підноситься до спільно-слов'янського **ноччь* із **нокть*), *свіча* (яке пішло із ** свѣтја), верчу, круча, нужа, пряжа, чужий*; великор. *ночь, свеча, верчу, круча, пряжа.* В інших слов'янських мовах на місці спільно-руського *ч* знаходимо *ц* (у західньо-слов'янських), *шт, ч, ть* (у південно-слов'янських), а на місці спільно-руського *ж* — *з, дз* (у західньо-слов'янських), *жд, j, дь* (у південно-слов'янських).

2) Спільно-слов'янські сполучення *ьl* та *el* перейшли в спільно-руській прамові на *ъл* та *ол*: давнє-руське вълкъ, укр. *вовк* (із ** vьlkъ,* пор. давнє-сл. влькъ, польське *wilk);* укр. *молокó,* великор. *полóн* (із ** melko,* пор. давнє-сл. млѣко, польське *mleko; * pelnъ*, пор. давнє-сл. плѣнъ).

3) Шелестівки незмнякшені були в спільно-слов'янській прамові перед голосівками переднього ряду: *е*, носовим *е, і, ѣ, ь* — напівмнякі. У спільно-руській прамові отії напівмнякі шелестівки перейшли в м н я к і; слова: сила, сѣно, тихо, падь, берж, гость вимовлялися з мнякими шелестівками: *с, т, п, б, д;* пор. мнякі *с, т, б* у великоруських і білоруських: *сила, тихо, беру (бяру);* мнякі *с, ст* у вкраїнських *сіно, гість.*

4) Звук *е*, як-що він стояв після мнякої шелестівки і перед твердою, одмінився на *ö;* замість спільно-слов'янських: ** леду, * медъ, * сестра* у спільно-руській прамові з'явилися: *лöду, мöдъ, сöстра* з мнякими шелестівками: *л, м, с*; пор. північно-малоруське *мјуод*, великор. *мёд*, північно-великор. *сёстра.*

5) А після споконвіку змнякшених шелестівок (шиплячих, а так само мняких *р, л, н* із *рј, лј нј),* як у наступному складі не було голосівки переднього ряду, з'являвся у спільно-руській прамові на місці спільно-слов'янського *ö* звук близький до звука *о*: *жона, чотыре, польо;* пор. укр. *жона, чотири,* північно-великор. *полё.*

6) Замість спільно-слов'янського сполучення *je* на початку слів з'явилось у спільно-руській прамові *o* тоді, як у наступному складі стояла голосівка переднього ряду: *осетръ, олень, одинъ, осень, озеро, овинъ*, пор. польське *jesiotr*, давнє-сл. **юлень, юдинъ, юсень, юзеро.**

7) Спільно-слов'янські сполучення *ор, ол* на початку слів одмінились у спільно-руській прамові на *ро, ло;* пор. укр. *рости, рбля, рокита, роз-, локоть, лодя, лони* [1]), пор: давнє-сл. **расти, ракита, раз-, лакъть, ладиꙗ,** сербське *лани*.

8) Спільно-слов'янські сполучення *ор, ол, ер* у середин слів одмінилися на сполучення *оро, оло, ере* (повнозвучність): укр. *ворота, коромола, коростіль, голова, болото, береза, дерево, мережа*, пор. д.-сл. **врата, крамола, крастѣль, глава, блато, брѣза, дрѣво, мрѣжа,** польське: *głowa, błoto, brzoza*, чеське *vráta, mříže.*

9) Спільно-слов'янські сполучення *ьр, ър, ьл, ъл* з дуже короткими *ь, ъ* і довгими плавними перейшли в сполучення *ьр, ър, ьл* (а звідціля *ъл), ъл* з короткими *ъ, ь* і короткими плавними; пор. давнє-руське **вьрхъ, вълкъ, търгъ, пълкъ;** укр. *серп, вовк, гордий, вовна.*

10) Спільно-слов'янські носові звуки *ę, ǫ* та *ꙙ* (оцей останній звук, носове *ꙙ*, відомий був тільки в декотрих граматичних кінцівках) перейшли в неносові звуки *у, а* та *ѣ;* пор. укр. *путь, суд, мука, сяду*, великор. *пять*, давнє-руський родовий відмінок одниви **землѣ,** знахідний множини **конѣ,** а звідціля укр. *землі, коні.*

11) Спільно-слов'янський звук *ä* — не будемо розводитися за його походження, наведемо лише приклади — перейшов на *'а*, тимчасом як у сербській і словінській мові він одмінився в *е*; пор. укр. *мідяний, кам'яний*, великор. *румяный, костяной*, пор. сербське *камен, воден.*

---

[1]) Слово *лони* зустрічається і в давніх наших пам'ятниках (пор. словник Срезневського) і діялектично у сьогочасних говірках (пор. словник Желехівського): визнача воно (як і сербське *лани*): торік, минулого року. *Прим. перекл.*

У царині форм я зазначу ось які з'явища спільно-руської прамови: 1) в оруднім однини кінцівку *-омь* в іменнях чол. роду з первісним пнем на *-о-* виперла кінцівка *-ъмь*, запозичена з іменнів з первісним пнем на *-у-*: д.-руське городъмь, братъмь, укр. *городом*, *братом* (з *о*, яке пішло з ъ [1]).

2) Кінцівку 3-ої особи однини та множини *-тъ* виперла кінцівка *-ть* (у спільно-слов'янській прамові відомі обидві кінцівки): д.-руське несеть, ходить, укр. *шумить*, *просить*, півд.-великор. *несеть*.

3) Кінцівку 1-ої особи однини тепер. часу *-амь* виперла кінцівка *-аю*: укр. *знаю*, *граю*, *маю*.

4) Занепад допомічного дієслова юсмь у значінню з'язки, між иншим і в утворенню минулого часу: д.-руське велъ замість велъ юсмь, велъ юси, велъ юсть.

5) Форми сильного аористу випіралися формами зложеного сигматичного аористу: ведъ, несъ замінилися д.-руськими ведохъ, несохъ.

6) У зложеній одміні прикметників кінцівки *-аго* (із *аего*), *-уму* (із *уему*) випіралися кінцівками *-ого*, *-ому*, запозиченими з заіменикової відміни: *нового*, *новому* при д.-сл. новаго (новааго), новоумоу (новоуоумоу).

7) Кінцівку *-ы* в дієприкметниках тепер. часу виперла кінцівка *-а*: давнє-руські, південні і північні, крада, дада, пека, река, сьогочасні укр. *мога*, *куди-змога*, великор. *как мога*.

Ми не перелічуємо тут тих морфологічних з'явищ, котрі, як про це свідчать пам'ятники, повстали пізніше, після того, як сім'я руська розпалася, та проте до однакових призводили наслідків в усіх трох руських мовах.

---

[1]) Українські форми *городом*, *братом* з безсумнівністю доводять, що давне-руська форма могла бути не инакша, а тільки братъмь. Бо давнє-руська форма братомь мусіла-б мати своїм рефлексом в українській мові форму *братім* (як *піп* із *попъ*, *віл* із *волъ*) — та такої форми не знає ні одна говірка українська. *Прим. перекл.*

У царині словотворення зазначу заміну многократних на *-ати* нововитворами на *-ывати*, *-ивати* з незвичним для спільно-слов'янської прамови наголосом на пні (пор. сербські утворення на *-ивáти*, а звідціля згодом *-йвати*, —*запитйвати*); замість *-ывати*, *-ивати* у малоруській мові пізніше *-увати*, *-ювати*: *засипувати*, *засиджувати*, *заряджувати*, *зарізувати*, *запрошувати*, *записувати;* пор. великор. *засиживать*, *записывать*.

Помилкою було-би гадати, що тії звукові з'явища, які ми вище навели, могли розвитися окремо в малоруській й окремо в двох инших руських мовах. В користь такої гадки наводяться ось які міркування: значна частина показаних з'явищ вона не чужа й иншим слов'янським мовам. А як ці слов'янські мови, кожна з'окрема, могли розвити впродовж свого відокремленого життя ту чи иншу з наведених вище звукових рис, то й малоруська мова могла теж незалежно од решти руських мов дійти до таких самих звукових перемін, які питомі для цих инших руських мов. Так, для прикладу, переміна спільно-слов'янського *чч* на *ч* відома не в самісіньких руських мовах, але й у мові словінській; мнякшення шелестівок перед голосівками переднього ряду одбувається і в польській, і в лужицьких, і в инших західньо-слов'янських мовах; у деяких західньо-слов'янських мовах звук *е* переходив на *ӧ* при умовах, подібних до тих, що й у руських мовах (із *ӧ* повставало далі *о*); сполучення *ор*, *ол* на початку слова переходять у *ро*, *ло* і в польській і в деяких инших слов'янських мовах *(rość*, *łokieć)*; носові *е* та *о* перейшли в *а* та *у* теж і в чесько-словацькій мові; і т. д. Не підлягає сумніву, що споріднені мови, які пішли од одного спільного родоначальника, можуть незалежно одна від одної приходити до однакових наслідків у царині звукових иначень. Але як порівняти малоруську мову з иншими руськими мовами, то перед дослідником розкривається не випадкова подібність між ними, подібність не в поодиноких з'явищах, а мови ці цілком збігаються геть в усій звуковій системі в найдавніших стадіях свого розвитку. Ми перелічили одинацять категорій таких звукових

змін; із них повнозвучність, переміна *ьl* та *el* на *ъл* та *ол*, зміна сполучень *ьр*, *ър*, *ьl*, *ъl* з дуже короткими *ь*, *ъ* і довгими *р*, *л* на сполучення *ьр*, *ър*, *ъл* з короткими *ь*, *ъ* і короткими *р*, *л*, переміна початкового *je* на *о* при показаних вище умовах, переміна споконвічного *dj* на *ж* — це такі з'явища, яких цілком не знають инші слов'янські мови. Зазначимо, опріч того, що всі оті инші слов'янські мови об'єднуються в двох великих групах — південно-слов'янській і західньо-слов'янській. Є декілька таких звукових познак, що через них необхідно визнати, наприклад, сербську й болгарську мову за мови південно-слов'янські, а чеську й польську — за західньо-слов'янські. Отих звукових познак немає в руських мовах; природня річ уже з цього вивести, що руські мови треба противуставляти иншим слов'янським мовам; само собою виринає уявління про східньо-слов'янську групу, яка обіймала руські мови. Але як ми візьмемо на увагу й те, що групу цю характеризують не самісінькі негативні познаки, але теж і позитивні, не самісінький брак таких з'явищ, які визначують инші групи слов'янських мов, але теж і наявність спільних з'явищ, чужих і для спільно-слов'янської прамови і для инших слов'янських мов, то ми мусітимемо визнати окреме існування східньо-слов'янської групи, або — а це визнача те саме — визнати існування спільно-руської прамови.

Тії, що ми їх вище навели були, звукові та морфологічні з'явища не вичерпують особливостей тієї мови; ми обмежилися тільки що-найважнішими і найрізкішими.

III.

Розселення східнього слов'янства.

Запанування на півдні хазарів і як наслідок його колонізаційні рухи слов'янства: а) на південний схід — до басейну Донця і Дону: гідрографічні вказівки, літописні звістки про вятичів; б) на північ — до басейну Західньої Двини і Ладозького озера: словіни і кривичі, їхня зустріч з ляськими радимичами. Відокремлюється й південно-руська група, залишаючись у Наддніпрянщині та поширюючись аж до моря. Південно-руські племена: уличі й тиверці, поляни, волиняни (= дуліби), деревляни, сіверяни. Карпатські хорвати — їхня племінна приналежність.

Як це ми вже сказали вище, розпад спільно-руської сім'ї стояв у з'язку з розселенням східнього слов'янства. Час розселення слід однести на VII-VIII віки, коли в південній Росії закріпилося панування хазарів, тюркського плім'я з високою порівнюючи культурою та розвитою державністю. Хазари не грабували, не руйнували покірних їм народів, а обкладали їх даниною, витягаючи з них й инакші вигоди для своєї торговельної могутности. Миролюбивість хазарів сприяла тому, що східні слов'яни почали поширювати межі своїх осад, не боючися за цілість і безпечність уже насиджених своїх місць.

Найперше, як здається, східньо-слов'янська колонізація пішла на південний схід. Сейм (лівий дніпровий доплив) наближується своїм верхоріччям до верхоріччя Оскола, правого допливу Донця, а инші допливи дніпрові, Псло і Ворскла, разом з Сеймом беруть початок у тому самому плискогір'ю, що й Оскол і Донець; цеє плискогір'я це й був, здається, той шлях, яким східні слов'яни прийшли до басейну Донця і Дону. Про давність

східньо-слов'янських осад у цьому басейні свідчать: по-перше, звістки арабських письменників, які в IX століттю кажуть про значні слов'янські осади над Донцем — вони його й називають слов'янською рікою. По-друге, руський характер географічної номенклатури Донця та середнього бігу Дону, на що давно звернув увагу І. І. Срезневський; він указав на руські назви доплива Донця (Уди з Лопанню, Мжа, Сальниця, Оскол з Валуєм, Тор з Торцем, Красна Боромля — одноіменний доплив у Ворскли, Ольховата, Лугань, Калитва), а також доплива середнього бігу Дону (Красна Меча, Бистра Сосна з Трудами, Вороніж, Тиха Сосна, Осереда, Калитва, Хопер з Вороною та Єланню, Медведиця, Іловля). По-третє, руські осади в Тмутоtook Тмуторакані та Таманському півострові над Керченською протокою, бо осади ці кажуть гадати, що поблизу були землі з суцільною руською людністю. По-четверте, пізніше вивищення рязанської землі й загалі надокських князівств, куди, як це ми побачимо, прибула людність між иншим із спустошеного півдня Донцем, Доном і їхніми допливами. Як називало себе теє східньо-руське плім'я, що зайняло басейн Дону й тим самим засудило себе на вперту боротьбу і із степом, і з мордвою, мещерою та муромою, що сиділи на півночі, в лісах, — не відомо; але в південній Русі, у Києві звали це плім'я вятичами. Найдавніша, більш-менш імовірна, звістка застає вятичів на шляху з Київа до хазарської землі. На цьому шляху зустрів вятичів Святослав; вони платили данину хазарам, але Святослав підхилив їх під свою владу. Можна гадати, що літописне оповідання про те, що Святослав пішов на Волгу та Оку, вибіраючися проти хазарів і маючи на думці найперше заволодіти Саркелом, повстало із здогадів пізніших компіляторів, які знали, що вятичі сиділи пізніше над Окою. В такому разі первісна літописна звістка казала про Святославів похід проти хазарів на Волгу, причому в тому поході й одбулася зустріч Святослава з вятичами. Оця східня вітка східнього слов'янства, що зайшла до басейну Дону, рано відокремилась од своїх сородичів; цим і пояснюється те сильне одхилення в царині звуків,

яке при порівнянню з иншими руськими наріччями характеризує говірки південно-великоруські (походженням своїм — східньо-руські): маю я на увазі особливо акання та долю ненаголошених голосівок *а, о, е, ѣ*.

Слідом за рухом на південний схід, а може й рівночасно з цим рухом, східні слов'яни посунулися глибше і на північ Дніпром та його допливами: лівими — Десною, Сожем, правими — Березиною, Друттю, Воп'ю. Воп своїм верхоріччям сходиться з верхоріччям Начі; а Нач належить уже до басейну Західньої Двини. Таким чином Воп привела східніх слов'ян до басейну Зах. Двини, і вони зайняли горішню його частину. Дніпро й сам своїм верхоріччям зближується з Західньою Двиною. Горішній біг Двини приводив до верхоріччя Ловаті, що впливає до Ільменського озера, а далі й до басейну Ладозького озера. Східні слов'яни захопили всенький річний шлях, що сполучував Наддніпрянщину з Ладогою. Вони заволоділи теж рікою Великою і східнім берегом Чудського озера. Найдалі на північ висунуті племена, що захопили ладозький басейн, тісніше — південну частину цього басейна, звалися **словінами**, а ті, що сиділи далі на південь і захід, — **кривичами**.

Можна з великою імовірністю гадати, що в цьому своєму рухові на північ східні слов'яни зіткнулися не з самісінькими-но фінами, які одрізали їм шлях на захід і північ і затримали їхній рух у східньому напрямку. Східні слов'яни зустрілися тут ще і з західньо-слов'янськими (ляськими) племенами. Наприкінці VIII століття зусиллям германців пощастило відтіснити слов'ян од Лаби; це призвело до того, що лехітські, а з'окрема ляські, сили почали одтягатися на схід. У своєму русі на схід мазовшани наткнулися на ятвягів, що сиділи над Наревом, але инші ляські племена розповсюднюються над Припяттю, захоплюють північну Наддніпрянщину, доходячи далі на північ до басейну Західньої Двини, а на схід до басейну Оки. Про оцих ляських осадників свідчить, по-перше, руський літопис. Найдавніша літописна звістка каже, що **радимичі**, які сиділи між Дніпром і Сожем, були від роду ляхів. Инша, пізніша

звістка, що відноситься до початку XII віку, каже, що від роду ляхів пішли не самісінькі радимичі, а і вятичі, що сиділи того часу вже над Окою. Я розумію цю звістку так, що як східньо-руські вятичі, покинувши південь, з'явилися в басейні Оки, то застали його вже зайнятим ляською колонізацією; це й дало привід вважати й самих вятичів за вихідців із Польщі. Подруге, про оцих ляських осадників свідчать теж і особливості мови і в білорусів, і в декотрих північно-великоруських осадників у басейні горішнього бігу Волги та в південно-великоруських з середнього бігу Оки. Особливостей цих, що правда, не гурт, але вони різко виділюють названі говірки од инших руських говірок. Я маю на думці цекання та дзекання (вимовляння *т* і *д* мняких як мнякі *ц* та *дз*); його знають і в Надволжчині, де воно сполучується ще з шепелявим вимовлянням *с* і *з* мняких. Я гадаю, що й таке з'явище, питоме всім північно-русам, як змішання *ч* і *ц*, воно теж завдячує своє існування тому, що руські племена переходили через ляське середовище в північній Наддніпрянщині. Пор. відсутність звуків *ч*, *ш*, *ж* у східньо-польських говірках (тих, що мазуракають) — вони обернули їх на *ц*, *с*, *з*. Навряд, щоб польських осад могло бути в середній смузі Росії дуже багато. Тому річ зрозуміла, що їх з'асимілювали собі кривичі та вятичі. Значно густіше сиділи ляхи в басейні Припяти, у північній Наддніпрянщині і над Західньою Двиною: отам вони згодом разом з руськими племенами ввійшли до складу білоруської народности.

Таким чином, од первісного ядра східнього слов'янства, що зосередилось у басейні середнього бігу Дніпра, одірвалися дві великі групі: східньо-руська та північно-руська. Через географічні умовини, цеб-то найперше через далеку віддаль, оці групи, мало й не зараз-таки, як вони виникли, почали жити самостійним діялектичним життям. Разом з цим, звичайно, ступнево слабнув їхній з'язок з колишнім центром, зрештою, тільки до нових з'явищ державного характеру. Виходить, що й за цієї самої передісторичної ще доби починає відокремлюватись од решти східньо-слов'янських племінних груп і південно-руська група. Вона зали-

шилась у Наддніпрянщині, та через природні умовини тих місцевостей, які вона була займала, вона дещо розширилася. Південно-руська група захопила всенький басейн Дніпра, може, зрештою, опріч висунутих найдалі на північ його частин, де сиділи кривичі. До цієї-таки південної групи належала й та людність, що сиділа над південним Бугом і Дністром. Південно-руські племена, як покріпшали та розмножилися, поширилися на південь „оли и до моря“, як це про декотрих з них повідає літописець. Тут вони осаджувалися по чорноморських степах та по морському побережжю. До південно-руської групи належать ось такі племена, що про них оповідає давній літопис: тиверці, що сиділи над Чорним морем; уличі, що сиділи, як про це каже давнє свідоцтво, між Дніпром і Бугом. Далі на північ сиділи поляни; вони за історичних часів одступили за Стугну та Рось, але колись, як це можна вносити з їхнього ймення, розповсюднювалися далеко на південь у степовій, безлісній околиці. На сході поляни переходили за Дніпро, займаючи околиці над Сулою, Пслом і Ворсклою. На північ од полян сиділи з західнього боку волиняни; за них літопис каже, що вони раніш звалися дулібами. Далі на схід од волинян у басейнах лівих допливів Припяти жили деревляни, сьогочасні поліщуки; вони етнографічно переходили, звичайно, й за Дніпро; це видко, між иншим, з літописного оповідання про похід Ольги на деревську землю: в первісному вигляді цього оповідання факт урядження Ольгою Наддеснянщини покладено було в прямий з'язок з ї деревлянським походом. Далі на північ од деревлян по лівому березі Дніпра, над Десною та над Сеймом сиділи сіверяни, найдалі на північ висунуте південно-руське плім'я, бо з одного боку ще далі на північ висунуті радимичі, а з другого боку дреговичі, що жили над лівими допливами Припяти, це, як ми зазначували, — в своїй основі племена ляські. Оці ляські племена, покорені південно-русами (за покорення радимичів літопис оповідає наприкінці X віку), змішалися з ними етнографічно. З певністю можна гадати, що вже в XI віці серед дреговичів і радимичів си-

діли суцільними осадами південно-руси, особливо з того часу, як їм довелося ще раз одмовитись од того, щоб посунутися на південь, у чорноморські степи. Та про це ми скажемо нижче. А тут зазначимо, що з огляду на тії міркування, які ми тільки-що навели, межі розповсюднення південно-русів слід одсунути далеко на північ од области властивих деревлян і сіверян: деревляни та сіверяни переходили за Припять, Іпуть, Сож і врізувались у землі ляських дреговичів і радимичів.

Як далеко заходили південно-руські осади на захід, це визначити поки-що важко. Повторю тут свій здогад, який я вже був висловив вище, що, наприклад, у Підкарпаттю сиділи ще за історичних часів рештки тих слов'янських племін, які утрималися були підчас загального руху слов'янства до Дунаю. Хорватів, що за них згадує наш літопис, знає теж Костянтин Багрянородний; вони воюють з київським князем ще в X віці. Річ безсумнівна, що в оцю боротьбу вплуталися й поляки; у висліді її зацікавлені були й чехи. Згадаймо долю червенських городів, що переходили од Руси до ляхів і од ляхів до Руси. Аж нові обставини, що одрізали південні руські племена від моря, примусили їх перенести свою силу під угорські гори й забезпечити володіння Підкарпаттям руському плім'ю; і хорвати потонули в цьому руському морі. Можлива річ, що південно-руська колонізаційна хвиля затопила й басейни Прута та Серета, причому тут руська мова зіткнулася з болгарською, і тільки згодом вона повинна була поступитися перед тими чисельно значнішими елементами, що належали румунській народності.

Зрештою, перед екстензивним розвитком південноруського плім'я, перед тим, як воно захопило області дреговичів, радимичів, хорватів, одбулося утворення руської держави.

IV.

Утворення київської держави.

Племінні союзи серед східнього слов'янства. Поява норманських военно-торговельних дружин. „Руський" князь у Київі. Торговельне значіння Київа для півночі — організація північних східньо-слов'янських племін і східніх фінів; закликання варягів; похід на Київ. Політичне об'еднання Київа з Новгородом. Київ силою підхиляє собі решту племін; спільні походи на Царгород. Культурне значіння київської держави. Вплив політичного й культурного об'єднання на мову.

Не місце тут викладати ті умовини, при яких могли складатися перші союзи південно-руських племін; — союзи що призвели до появи політичних осередків і, нарешті, до утворення київської держави. Зазначу тільки: — є повна підстава гадати, що отакі союзи складалися тоді, як одні племена покорювали другі; тоді, як треба було охороняти торговельні й инші інтереси тих міст, що виникали серед східніх слов'ян.

Деякі з цих міст лежали на тому торговельному шляху, який вів „із варяг у греки", цеб-то сполучував береги Балтійського та Чорного моря. Оце й спричинилося до того, що в Наддніпрянщині, й особливо в південній Наддніпрянщині, де зосереджувалися ті товари, які мали далі йти на Корсунь, Сурож і Візантію, з'явилися норманські военно-торговельні дружини. Дружини ції серед фінської людности півночі та серед східніх слов'ян носили ймення Русь (пор. сьогочасне фінське *Ruotsi* на визначення Швеції). „Руські" дружини особливо зацікавлені були в тому, щоб забезпечити торговельний шлях, який вів із варяг у греки. Вони захоплюють у свої руки наддніпрянські міста

й узброюють людність, щоб їх обороняти. „Руська“ дружина вдатно відбивала ворога, вона вміла охороняти місто—осередок торговельних інтересів племени, і це неминуче вело до того, що це плім'я підхилялося під владу тієї „руської“ дружини, яка осіла серед нього; — вело до того, що в місті та в тій окрузі, що притулялася до міста, з'являлася влада „руського“ князя.

У IX віці ми бачимо, що таке князівство виникає в Київі, у місті, що довкола нього зосереджувалося плім'я полян. Це „руське“ князівство лежало над Дніпром і через те набуло воно великого значіння для варязької, фінської, східньо-слов'янської півночі, що збувала свої товари Дніпром. Визволитися „руському“ князівству від хазарів, що тоді вже були сильно підупали через боротьбу з степом, це була річ не важка, але доводилося зорганізовуватись для боротьби з північчю, яка ревно оберігала для себе свободу торговельного шляху.

Як у Київі виникло „руське“ князівство, то це викликало на півночі необхідність боротися з ним, охороняючи життєві інтереси північних міст і тих племін, що тягли до них. У Новгороді складається союз північних східньо-слов'янських племін (словін і кривичів); до нього пристають і східні фіни (меря). Проти „руської“ дружини на півдні треба було поставити рівні з нею організації. Це призвело до запрохання варязьких наємників із-за моря; туди, за море, ще й після того доводилося новгородцям звертатись що-разу, як їм загрожувала небезпека з київського півдня. Варяги теж були зацікавлені в тому, щоб той шлях, де вони були хазяїнами, не опинився в руках у південного політичного осередку, в руках у тих їхніх сородичів, котрі осілися на півдні. Варязький князь із своєю дружиною веде північні племена здобувати Київ. Перевага виходить на його боці, він опановує Київ і осідає там в інтересах передовсім північних племін: торговельний шлях із варяг у греки знову вільний для півночі.

Як Київ об'єднався з Новгородом під однією владою, то це і був початок утворення держави. Вона здобула назву

„руської“ од імення того південного князівства, яке було покорено північчю, але яке вже встигло передати своє політичне ймення південній Наддніпрянщині, ба навіть поширити його на Чорне море. Таким чином, руська держава мало не з самісінького свого початку — це, як виходить, результат спільного діяння декількох східньо-слов'янських племін: зароджується вона серед київських полян, але засновують її, організують, поширюють поляни вкупі з словінами, кривичами й иншими племенами. Живий зв'язок півдня з північчю, особливо за перших руських князів, яскраво видко з тих походів на Царгород, що за них дійшли до нас і грецькі і руські звістки. Хоч руські звістки і легендарні, та з них можна з повною певністю заключати, що добувати Царгорода йшли геть-усі ті племена, котрі сиділи на шляху із варяг у греки, ба також і ті південні племена, які через своє географічне положення повинні були прилучитися до київської держави. Зрештою, не перебулося тут без внутрішньої завзятої боротьби. Київським князям довелося зброєю покорити низку східньо-слов'янських племін. Літопис не вміє нічого сказати за боротьбу Київа з сіверянами і зазначує тільки факт покорення сіверян. Та він зберіг перекази про довгі зусилля Київа покорити деревлян і угличів. Святославові, як він розбив хазарську державу, пощастило прилучити до руської держави вятичів. Радимичів, що сиділи між Дніпром і Сожем, але мабуть давно вже були відбиті од дніпрового побережжя, підбиває аж Володимир. Він-таки скеровує свої сили і проти другого слов'янського плім'я, проти хорватів. Та об'єднати східніх слов'ян пощастило ще Святославові.

Історикові мови, мені здається, доводиться рахуватись із фактом об'єднання східніх слов'ян під проводом руського Київа. Утворення київської держави було викликане не примхою завойовника та не випадковими причинами, які лежали поза народнім життям: воно одповідало життєвим інтересам більшости східньо-слов'янських племін. Звідціля її культурне значіння для них: вона встановлює передовсім культурні з'язки поміж східнім слов'янством: Новгород усі-

ма своїми інтересами тягне до київського півдня; там він знаходить збут для своїх товарів, звідтіля він здобуває хліб для себе; значно пізніше тільки відкриваються для нього шляхи на захід — до Любека й инших ганзейських міст[1]), і на схід — до Заволочча[2]); вятичі, замість того, щоб увійти в сферу хазарських інтересів, втягуються в сферу інтересів загально-руських — вони везуть до Київа данину й свої товари, постачають туда воїнів і виділяють з себе людей для княжої служби; Полоцьк, хоч як далекий він од Київа, примушений прийняти до себе київського князя, стративши в особі Рогволода свою варязьку династію; у басейні Припяти інтереси Полоцька стикаються з інтересами київського князівства, у басейні Західньої Двини вони зустрінуться з інтересами Смоленська, і таким чином полочани що-раз тісніше прилучаються до загально-руського життя. Об'єднання східньо-слов'янських земель за Святослава, Володимира, Ярослава не могло не відбитись і на об'єднанню самих східньо-слов'янських, тепер руських, племін. Прийняття християнства, прилучення до спільного культурного життя, що широкою хвилею розлилося по київському півдні, — все це повинно було позначитися на всіх боках народнього життя і між иншим на мові руських племін.

Ще перед утворенням київського князівства встигли з'явитись у говорі деяких племін різкі діялектичні одміни, напр. редукція (ослаблення) ненаголошених голосівок *а*, *о*, *е* у східньо-русів, змішання *ч* і *ц* у північно-русів. Оцим одмінам не довелося затертись і в наступні часи; але нові умовини життя затримують на деякий час диференціяцію і сприяють тому, щоб у мові одбулася ціла низка спільних з'явищ. Так,

[1]) Любек — одне з вільних міст німецької імперії, над Балтійським морем. Починаючи з XIII віку Любек грає головну ролю в ганзейському союзі (союзі німецьких міст; старо-німецьке слово „ганза“ визначало первісно взагалі групу осіб, далі „гільдію“), що змонополізував був у своїх руках геть-усю торгівлю північної Европи. *Прим. перекл.*

[2]) Так звалася найбільша новгородська волость; обіймала вона басейни Північної Двини, Мезені і Печори; од тубільців, т. зв. заволоцької чуді, добували новгородці хутра, продукти морських ловів й особливо сіль. *Прим. перекл.*

наприклад, пам'ятники переконують нас у тому, що в XII віці в усіх руських говірках звуки ъ і ь в одному положенню заникали, в другому — перейшли в *о* та *е*, а саме — ъ та ь зникали у слабому положенню, переходили в *о* й *е* — у міцному, цеб-то там, де в наступному за ними складі були ще ъ та ь. І ось, ми бачимо, що геть-усі руські говірки однаковісінько проводять цей звуковий процес: пор. укр., білор. і великор. *сон*, *день (den')*, *жнець (žnec')*, *всі*, *много*, *два* — на місці давніх і спільно-руських форм: сънъ, дьнь, жьньць, вьсѣ, мъного, дъва. Можлива річ, що це залежало почасти од того тісного з'язку, в якому стояли одне до одного руські наріччя в XI віці. За цієї самої епохи почалися й декотрі морфологічні з'явища, що їх згідно провели всі руські наріччя. Зазначу, наприклад, що в чоловічому роді форму називного множини виперла форма знахідного: укр. *поясн*, *листи*, *ножі*, *женці*, білор. *брусы*, *сваты*, *кумы*, діялект. *жанцэ*, *касцэ*, великор. *послы*, *люди*, діялект. *соседы*, *луги*, *погребы*. Далі, вкажу на те, що називний і знахідний множини у заіменників і прикметників усіх родів збіглися в одній формі геть по всіх руських наріччях: укр. *усі*, *мої*, *добрі*, великор. *все*, *добрые*, *сами*, діялект. *вси*, *добрыё* чи *добрыя*. Ще зазначу, що кінцівка старих пнів на *-у-* перейшла до давніх пнів на *-о-*; родовий однини: укр. *народу*, *Дону*, *двору*, *морозу*, білор. *воску*, *аусу*, *крику*, *саду*, великор. *гороху*, *снегу*, *из лесу*, *из под мосту*, *без толку*; місцевий однини: укр. *у саду*, *на роду*, *у раю*, білор. *у лясу*, *на берягу*, *у суду*, великор. *в углу*, *на глазу*, *в боку*. Далі, бачимо ще, що кінцівки *-ам*, *-ами*, *-ах* переходять із давального, орудного, місцевого множини слів жіночого роду на *-а-* до відміни инших пнів і жіночого, а так само і чоловічого та середнього роду: укр. *братам*, *панами*, *дубах*, білор. *по мохам*, *по балотам*, *у зубах*, *ключами*, *брусами*, великор. *городам*, *волостями*, *дворах*, *ножах*. Можна вказати ще на спільну для всіх руських наріччів затрату двійні в формах одмінювання та часування, на втрату аориста й імперфекта та на заміну їх формами дієприкметника минулого часу на *-лъ*.

Всі оці та подібні до них з'явища не можуть, звичайно, свідчити про те, що спільно-руська мова існувала за історичних часів, скажемо в XI-XII віці. Спільноруська прамова розпалася на окремі наріччя ще за доби передісторичної, наприкінці VIII чи на початку IX віку. А як утворилася руська держава, як об'єднала вона під одною владою всі руські племена, то це не могло вже призвести до витворення однієї спільної мови, не встигло це витворити й спільної руської книжної мови, бо за книжну мову тієї доби, за мову, спільну і для Києва, і для Ростова, і для Новгорода, і для Галича, це була церковно-слов'янська мова, що її вивезено було разом з книжками із Болгарії. Але те, що руські племена об'єдналися політично, що вони утворили одну руську державу, це могло мати своїм наслідком ті зміцнені взаємини між ними, які призвели до того, що наріччя цих племін почали переживати спільні з'явища в царині звуків і форм.

V.

Об'єднання південно-русів у XII віці.

Утворення держави найбільшу вагу має для південно-русів. Тісне об'єднання південно-руських племін. Риси, спільні для всіх півд.-руських говірок (тай і для білоруського наріччя),— не старші од XII віку, а тимчасом і східньо-руське і північно-руське наріччя відокремилися ще перед XI в. Причина об'єднання — не самісіньке утворення держави, а й пересунення (в XI в.) південних малорусів під напором половців: уличі й тиверці вдераються в області бужан і деревлян. На це вказує й сьогочасне діялектологічне угрупування південних і північних говірок на Правобережжі.

Особливу вагу мала київська держава для південно-руських племін. Перед тим, як утворилася ця держава, племена південно-руські ворогували одне з одним; поляни одрізнялись і своїми звичаями від деревлян та сіверян, углячі та тиверці вже через своє географічне положення повинні були відокремлюватись од тих своїх сородичів, що жили далі на північ. Всі ці племена, об'єднані владою київського князя, починають жити спільним державним і громадським життям. Вони з'язані з Київом і спільними военними заповзяттями та необхідністю одбиватись од спільних ворогів; торговельні, а далі й релігійні з'язки сприяли теж що-раз більшому взаїмному зближенню південно-руських племін.

Можлива річ, що попередній період дав початок до розєднання цих племін; може од цього ще періоду пішли ті глибокі ріжниці, що їх помітно тепер між північними та південними паростями південно-русів (малорусів). Але проти цього відосереднього змагання поставлено було змагання доосереднє, що встановлювало спільне діялектичне життя на всьому тому просторі, який займали південно-руси. Воно

захоплювало навіть і тії парості південно-руського плім'я, які осілися на півночі у землях дреговичів і радимичів. Ми побачимо, що наступні події, а саме заколоти, викликані кочовими ордами, що в середині XI віку з'явилися на півдні, спричинилися між иншим до того, що від південно-руської племінної групи оддiлилися оці саме південно-руси, котрі поселилися були у горішній Наддніпрянщині та Заприпяттю. І тоді південно-руські говірки цих місцевостей втягаються в нове діялектичне життя, в життя білоруського наріччя, що тоді саме утворювалося. Ось і визнаючи через це південно-руські говірки за підставу білоруського наріччя, ми повинні вважати за найдавніші ті південно-руські з'явища, котрі можна прослідити і в білоруському наріччю. З'явища ці відбулися таким чином перед XIII віком, бо з нього, здається, починається утворення білоруської мови та білоруського народу. Цікава річ, що всі ці з'явища, судячи з пам'ятників, не можуть бути старші від XII віку; XII вік через це ми визнаємо за час тісних взаємин між південно-руськими племенами.

Ми перелічимо ці з'явища нижче; а тут зазначимо, що инших, старших, ніж вони, з'явищ, які були-б спільні для всього південно-руського наріччя й одрізняли-б його від инших руських наріччів, ми не знаємо. Пам'ятники новгородські XI віку свідчать за те, що північно-руське наріччя з-давен-давна одрізнялось од инших наріч, тай од спільно-руської прамови, змішуючи звуки *ч* і *ц*. Тая знов обставина, що акання та редукцію ненаголошених голосівок *а*, *о*, *е* знають і білоруси і південно-великоруси, роз'єднані од XIII віку, свідчить, як це ми побачимо, за глибоку давність і цієї риси, східньо-руської своїм походженням. Виходить, що і північно-руси, і східньо-руси ще перед XI віком встигли у своїй мові одхилитись од спільно-руської прамови; для південно-русів ми подібних одхилень, раніших од XII віку, вказати не можемо. На мою думку, це залежало од того, що південно-руси, залишаючись на старих своїх осадах з передісторичної доби, не об'єднались так, як мусіли об'єднатись північно-руси і східньо-

руси, що здобували собі нові місця для життя, що боролись із-за них з иншими племенами, що одстоювали при нових умовинах свою самостійність.

Та доба історична привела південно-русів до більшого об'єднання: одним із факторів його було утворення держави; другим, як це ми зараз побачимо, пересунення для тіснішого співжиття самих південно-русів. Пересунення ці ми відносимо на XI вік і з повним правом чекаємо у наступному XII віці таких нових з'явищ у мові південно-русів, котрі були-б спільні для всіх його наріччів і говірок.

В період перед XI віком поляни говорили не однаково з деревлянами, а сіверяни одрізнялися мовою своєю од бужан і угличів. У цьому, як ми це вказали були вище, важко сумніватися. На жаль, пам'ятники не заховали цих найдавніших південно-руських діялектичних особливостей. Можна гадати, що більша частина їх зникла, затерлася через об'єднання та тісну сполуку південно-русів. Але можлива річ, як це ми вже були згадували, що притивуставлення північного (деревлянського та сіверського) наріччя південному відноситься до глибокої давнини. Переходимо до подій XI віку. Вони призвели до того, що південно-руси, з одного боку, тісно з'єдналися, а з другого, — що від них одпали ті парості, котрі були висунуті найдалі на північ.

Боротьбу з степом вели східньо-руси на південному сході, а південно-руси — на південному заході Росії з-давендавна. Літопис не зберіг нам звісток про сутички руських племін з мадярами, які рушили наприкінці IX віку на захід, за Дніпро і Дністер; але навряд, щоб перебулося було без крівавої зустрічі тоді, як угри проходили попри Київ, про що згадує літопис; наймовірніше, що руська держава, яка вже тоді вбилася була в силу, одбила напад угрів. За уграми з'явилися печеніги: руське плім'я бореться з ними з успіхом і за Святослава і за Володимира; „и бѣ боюя съ печенѣгы“, каже літопис про цього останнього, „одолая имъ“. За Ярослава набіги печенігів робляться небезпечними; вони так уперто сунуть на руські землі, може, через те, що в той час їх почала одтісняти із сходу нова тюрк-

ська орда — половецька. У середині XI віку половці запосідають південно-руські степи; могутність оцих нових кочових сусідів, що вже в 1063 році завдали руським князям страшну поразку, мала і для руських племін і для руської держави дуже й дуже важкі наслідки. Декотрі з цих наслідків одзначили були вже сами сучасники. Найдавніший київський літопис, що зберігся у пізнішій перерібці XV віку, де його сполучено з літописом новгородським, оповідає, що уличі сиділи спочатку між Дніпром і Бугом, а потому поселилися між Бугом і Дністром; оце переселення, що одбулося, мабуть, за пам'яти літописця XI віку, було без сумніву вимушене: викликали його набіги половців, а може ще й попередників їхніх — печенігів. Подивімся, як визначає житла уличів і їхніх сусідів—тиверців Нестор, що писав у 1110 році: „а Уличи и тиверьци сѣдяху по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви. Бѣ множество ихъ; сѣдяху бо по Днѣстру оли и до моря, суть гради ихъ и до сего дне, да то ся зваху отъ Грекъ Великая Скуфь“. Нестор уживає минулого часу; виходить, що за його часів тиверці й уличі вже не сиділи до моря; що правда, цілі ще були їхні міста чи укріплення, але сами вони вже перейшли, очевидячки, на инші місця. Скажемо знову, що виселення з тієї країни, яку вони були заселили, не могло бути добровільним; до його приневолила їх та сама-таки причина, яка й раніш одкинула була уличів за Буг, — натиск половців. А куда-ж подалися уличі та тиверці, втративши, очевидячки, свої племінні назви? Єдина можлива відповідь, як-що не припускати повного знищення цих колись численних племін („бѣ множество ихъ“), то це сказати, що вони перейшли на північ, до північної Наддністрянщини та до північної Надбужчини. Навряд чи може бути якийсь сумнів про те, що несподіваний зріст галицького князівства, який виявився в XII віці, як воно розпочинає боротьбу з Київом, стоїть у залежності од збільшення його людности: для людности треба було місця під осади та під ріллю. Вивищення Волині залежало, звичайна річ, од тієї самої причини.

Таким чином, ми висловлюємо здогад, що південні парості південно-руського плім'я, пересунувшись на північ, поселилися почасти між північними його паростями, цеб-то бужанами та деревлянами. Це призвело до з'єднання південно-руської сім'ї; обидва головні наріччя, що ними вона була говорила — північне та південне, — не злились одне з одним унаслідок вказаного пересунення південних племін, але сильно зблизилися. А наслідком їхнього зближення в царині мови були ті з'явища, на котрих ми зараз зупинимося.

Та спочатку я зазначу, що сьогочасне діялектологічне угрупування південних і північних говірок на Правобережній Україні одбиває на собі отой факт, що про його ми тільки що були казали, — що південні племена врізалися в область північних. Як ми вдивляємось у діялектологічну мапу, то нас вражає те, що південні, чи українські, говірки чути не лише в степовій смузі, у південних повітах Київщини і далі на південь і південний захід. Вони переходять і в тую область, де споконвіку сиділи були деревляни, врізуючись у цю область клинами і досягаючи таким чином самої Припяти у сьогочасному пінському повіті. Тут ми на північно-малоруській основі знайдемо низку різких особливостей українських. Переміна давнього дифтонгу *у͡о* на *і*, така характерна саме для українських говірок (*піп*, *дім* замість *пу͡оп*, *ду͡ом*), зустрічається островами і на північно-малоруській території. Ми побачимо, що вона панує й у Галичині, тимчасом як дифтонги та инші способи заміни їх (наприклад, *у* замість *у͡о* — *пуп*) маємо в гірських говірках, а також в Угорській Русі; але й туди проникає українське *і*. Чи не вказує оце українське *і* на те, як далеко вдерлися українці (південно-малоруси) в північно-малоруську область? Не буду я впевняти, що дифтонги *у͡о*, *і͡е* замінилися на *і* вже в говірці уличів і тиверців тоді, як вони „присѣдяхȣ къ Дȣнаю и сѣдяхȣ оли до моря". Але це річ можлива, що вже в тую далеку епоху давні риси південно-руської мови зазнали у південних племін одміни саме в оцьому напрямку, а він призвів до тих відношень, що зараз панують у сьогочасних

українських, ба навіть з'окрема південно-українських говірках, у протилежність до говірок північно-малоруських, що їх А. Е. Кримський слушно охарактеризував як архаїчні. Може південно-малоруські чи українські говірки в з'язку з бурливим їхнім минулим виявляють менше сталости в тих звукових і морфологічних особливостях, які вони здобули собі в спадку.

Зазначу тут, що многолюдні племена тиверців і уличів не могли поміститися на тій території, яку вже займали були найблимжчі їхні сородичі (бужани, сіверяни). Як я вказав вище, вони пробилися далеко на північний захід і затопили тут ті області, що їх були займали давні хорвати. Можлива річ, що тоді-таки вони проникли глибоко і до Семигороду і до землі угорської. Мріяти про те, щоб винагородити собі втрату долішнього бігу Дніпра та Буга землями на сході за Дніпром, південно-русам тоді не доводилося. Бо половецьке панування в чорноморських і донецьких степах затримало-б було усяку спробу південно-русів колонізувати доступні колись для східніх слов'ян місцевості між Дніпром і Доном. Спершу південно-руси, як їх притисли на півдні, подалися на північ і зміцнили свої осади за Прип'яттю та в північній Наддніпрянщині. Ми можемо судити про це між иншим з того, яку велику увагу присвячують мінській землі київські князі, що простягали свої руки в XII віці геть до самого Полоцька. Та швидко, як побачимо, південно-руси зустріли тут сильний відпір з боку иншого руського плім'я, яке, втративши свої південно-східні області, попало в таке саме скрутне становище, як південно-руси.

VI.

Доба спільно-південно-руської одности в мові (XII в.).

Спільні для всіх південно-руських (та й білоруських) наріччів звукові з'явища: 1) *ръ, лъ, рь, ль — ры, лы, ри, ли*: 2) *і, у* неповного утворення: 3) придихові шелестівки *в, г, ј*; 4) *кы, гы, хы — ки, ги, хи*; 5) кінцеве *л* — *в* (во*в*к, да*в*); 6) подвоєння шелестівок (су*дд*я, ні*чч*ю); 7) дифтонги на місці $\bar{o}$, $\bar{ŏ}$, $\bar{e}$; історичні засвідчення цього процесу — нове *ѣ* Соболевського; та тії пам'ятники, що їх згуртував Соболевський, — не галицько - волинські а просто малоруські; цілковита нестійність теорії Погодіна-Соболевського про немалоруськість Київщини перед татарським лихоліттям; закиди проти відкриття Соболевського і їхня нестійність.

Спільно-південно-руські з'явища, що розвилися саме в XII віці, в період тіснішого з'єднання південно-руської сім'ї на тіснішій території, це були отакі звукові зміни.

1) Сполучення *р*, *л* з наступними *ъ*, *ь* перейшли в сполучення *ры*, *лы*, *ри*, *ли*, а тимчасом в инших руських наріччях (північно-руському та східньо-руському) вони одмінилися на *ро*, *ло*, *ре*, *ле*. Пор. укр. *дрижати*, *кришити*. *блиха*, *дрива*, *кривавий*, *глитати*, *хрибет*, *христити* (при великор. *дрожать*, *крошить* і т. д.). Згідно з тим, що сказано вище, білоруське наріччя сходиться з малоруським; пор. *дрыжаць*, *хрыбет*, *слиза*, *праглынуць* і т. д. Найдавніший приклад отакої заміни знаходимо в Житію Сави [1] по

[1] Житіе св. Сави — це рукопис XIII віку. Подарували його кн. Вяземському в Палестині, в манастирі св. Сави, а він, 1884 року, подарував його Обществу Любителей Древней Письменности. Незабаром (1890 р.) Общество й видало його, під редакцією проф. Г. В. Помяловського. Аналізові мови цього пам'ятника присвячені розвідки (що з'явилися мало не рівночасно) проф. Мочульського (в Зап. Новорос. Ун-та, т. 62) і проф. Колесси (в Archiv für slav. Phil., т. XVIII). *Прим. перекл.*

списку XIII віку — **ꙗблъко**. Однести це з'явище до часу давнішого, ніж XII вік, ми не можемо через те, що падіння глухих (їхнє зникнення та заміна иншими голосівками) наступило в південно-руському наріччю не раніш, ніж у XII віці (про це диви нижче, де наведено кілька додаткових уваг).

2) Напівкороткі *і*, *у* (що з'явились із сполучень нескладових *і*, *у* з наступними короткими *і* та *у* ще за спільнослов'янської доби) одмінились у південно-руському наріччю на початку слова в *і*, *у* неповного утворення. Оці *і*, *у*, як стояли вони за шелестівкою попереднього слова, переходили в *і*, *у* повного утворення *(він іде, він удовець);* а як-же вони стояли за голосівкою, то одмінялися в нескладові *і*, *у* *(я йду, я вдовець*—чит. *u͡dovec')*; нарешті, в абсолютному початку слова вони зникали; по͡р. укр. *голка, грати, ськати, му, меш, з города, зволити* і т. д. (у великор. *играть, искать, из города, извольте).* Білоруське наріччя її тут сходиться з малоруським: *голка, мѣць, звольця, з мора.*

3) Початкові голосівки *а*, *о*, *у* дістали поперед себе в південно-руському наріччю придиховий приступ, що згодом по окремих говірках одмінявся на шелестівки *в*, *г*, *j*: пор. укр. *вона*, діялект. *горати, гочи, горіх: вухо, вус.* діялект. *гулиця, гухо: гаспид*, галицьк. *яспид, янгол* (великор. *она, очи, орех, ухо* і т. д.). Білоруське наріччя й тут теж сходиться з малоруським: *гараць, гарэх нигодзин* і ин.

4) Сполучення *кы, гы, хы* перейшли в *ки, ги, хи* з мнякими *к*, *г*, *х*. Оці мнякі *к*, *г*, *х* згодом ствердли в малоруській мові, як узагалі ствердли шелестівки перед звуками *і* та *е*. Зазначу *і* не *ы*, що з'являється на місці первісного *ы*, в угро-руськім: *ногі, кішкі.* У білоруськім теж знаходимо *ки, ги, хи,* але це не характерно, бо *ки, ги, хи* на місці *кы, гы, хы* властиве й иншим руським наріччям. Найдавніші приклади для написаннів *ки, ги, хи* замість *кы, гы, хы* зустрічаємо вже в пам'ятниках XII віку: Добри-

лове Євангеліє 1164 року [1]) має: секира, никии же; Галицьке Євангеліє 1144 року [2]) — небесьскіимъ, чл҃чскии; Христинопільський Апостол XII віку [3]) — погибѣль.

---

[1]) Добрилове євангеліє — назване так од того, що написано, як каже одкритий Востоковим запис на останньому листкові, 1164 року „грѣшьнымь рабомь и дьякомь святыхъ Апостолъ Костятиномъ, а мирьскы Добрыломъ". Євангеліє апракос (цеб-то евангельські читання йдуть у ньому по порядку днів, празників); 270 л. Переховується в Румянцівському Музею. Писане воно в Новгороді, бо отая церква святих апостолів і церква Івана Предтечі (що її попові „Семеону" написав Добрило це евангеліє) обидві в Новгороді. А через те й пам'ятник цей вважати треба як це доводить акад. Кримський, за чистісінький північно-великоруський, а в жадному разі не за „галицько-волинський", куда залічив його акад. Соболевський. *Прим. перекл.*

[2]) Галицьке євангеліє 1144 року — звуть його инакше ще Крилоським Євангелієм, бо належало воно „од літ давних" катедральній церкві у Крилосі (Галичина), як про це свідчить запис на 228 л. еп. Гедеона Балабана (XVI в.). У XVII в., як про це знову свідчить запис, воно попало до рук молдавського митрополита Досифея, і він „назнамена", шоб його одіслати назад до Крилосу. Яким чином воно в тому-таки XVII в. попало з Крилосу до Москви, до справщика Тимофея (учителя грецької мови в Москві перед Ліхудами) — не відомо. А од його вже разом з иншими його книжками, в 1699 році, попало на печатний двор, „в книгохранительную палату" (а опісля до Синодальної Б-ки, де й зараз переховується).

Це - евангеліє „тетр", „четверо-евангеліє", цеб-то евангельські читання йдуть у ньому по порядку чотирох евангелистів. Це найдавніший кирилівський рукопис четвероєвангелія і найповніший узагалі поміж усіма (мало не повний текст усього четвероєвангелія). Після 228-го листа, що ним кінчиться саме євангеліє, до 280 листа йде місяцеслов, короткі переказн про життя св. евангелистів, то що — та це вже додатки пізнішого часу (XIV в.).

Видано евангеліє архім. Амфілохієм (Четвероевангеліе Галичское 1144 г. сличенное... М., 1881; три томи). Аналіз мови дав акад. Ягіч Сборникъ Отдѣленія рус. яз. и сл., т. XXXIII. Спб., 1884). *Прим. перекл.*

[3]) Христинопільський Апостол — названий так од того, що зберігся він у василіянському манастирі в Христинополі (Галичина, повіт Жовква). Яким чином і коли попав він до цього манастиря (заснованого в XVIII в.) – не відомо. Року 1889-го з манастиря передано його до Ставропигійського Інституту у Львові, де він і зараз переховується.

З даних мови і ортографії судячи, написано цей рукопис у XII (а як дехто приймає, в XIII) віці, і написано його, на думку проф. Калуж-

5) Замість *л* на кінці складу з'явилася вимова *у* коротке (ŭ): укр. *вовк* (*vouk*), *мовчу*, *дав*, *повний*, *ходив* і т. д. Теж саме знаходимо в білоруськім: *поуны*, *зламау*, *вауки* й ин.

6) Сполучення: „шелестівка + *ĭ* напівкоротке + *й*" одмінилося, після того як *ĭ* напівкоротке випало, по всіх руських наріччях на сполучення: „шелестівка + *й*" (*свинйа* замість *свинийа*). У південно-руському наріччю тоді *й* перейшло в *j*, а далі наступило уподібнення оцього *j* до попередньої шелестівки [1]): *свинйа* перейшло в *свинја* і далі в *свиння* [2]). Пор. укр. *браття*, *колосся*, *суддя*, *гряззю*, *ніччю*, *подружжя* і т. д. (у великор. *братья*, *колосья*, *судья* і т. д.). Білоруське наріччя сходиться з малоруським: *подполля*, *крыллям*, *свиння*, *зелле* і т. д.

7) Як наслідок того, що в вимові заникли ъ та ь, у південно-руськім наріччю здовжилися голосівки попереднього складу. Таке самісіньке здовження наступило, мабуть, і по инших руських наріччях; та в них, як і в південно-руському, ці здовжені голосівки опісля скоротилися. Але в

няцького, в тій самій частині давньої Руси-України, що й Крилоське (Галицьке) євангеліє (яке до того збігається з нашим Апостолом і що до часу написання).

Зберігся рукопис, починаючи з 6-го зшитку (обіймає 291 лист) і містить у собі діяння і послання апостольські. Замітний він тим, що, будучи одним із найдавніших, являє собою і найповнішу редакцію.

Згодом знайдено було, в оправі якоїсь книжки, ще й 5-й зшиток (8 листків) цього рукопису. Належав цей уривок свого часу Бельовському, а по його смерти в жінки його покупив цей рукопис галицький учений Ан. Петрушевич. Він-то й установив, що уривок цей — частина Христинопільського рукопису. Потому Петрушевич подарував його Київському Університетові св. Володимира, де він і досі переховується.

Львівську частину рукопису видав проф. Ем. Калужняцький (Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII-o scripti edidit...; Відень, 1896); київський знов уривок опублікував проф. С. Маслов (Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности И.А.Н., 1910, IV, стор. 229-269). ***Прим. перекл.***

[1]) В оригіналі помилково: „уподобленіе предшествующей согласной этому *j*". ***Прим. перекл.***

[2]) Це слово, правда, відоме в українській мові виключно в формі *свиня* (без подвоєння шелестівки), завдяки мабуть впливові аналогії слів з суфіксом *-иня* (*рабиня*, *господиня*). ***Прим. перекл.***

південно-руському, у протилежність до инших руських наріч, здовжені *о*, *ö*, *е*, не встигнувши ще скоротитись, перейшли в дифтонгічні сполучення: *уо*, *üö*, *іе*. За спільно-південно-руську вимову напр. для слів **домъ**, **ледъ**, **печь** слід визнати *дуом*, *люод*, *піеч*; пор. північно-малоруське *дуом*, *люод*, *піеч*, діялект. *дум*, *люд*, північно-укр. *дім* з твердим *д*, південно-укр. *дім* з мняким *д*, спільно-укр. *лід*, *піч*, *мід*, *ніс* (нести), *шість*, *сім*, *гребінь*, *весілля*, *зілля* і т. д. Дифтонги на місці здовжених *о*, *ö*, *е* знало колись і білоруське наріччя; ми знаходимо й тепер у південних його говірках заступників цих дифтонгів, і то до того не тільки в тих говірках, що межують з малоруською областю, ба й у тих, що значно далі на північ, напр., у повітах ігуменському, бобруйському, мінському; а взагалі дифтонги та їхні заступники заникли підо впливом инших діялектів, що ввійшли були в склад білоруського наріччя.

На цьому південно-руському з'явищу я зупинюся дещо докладніше. Бо його добре засвідчили нам пам'ятники і воно дає нам точні дані для того, щоб хронологічно визначити давню відокремленість південно-руського наріччя од північно-руського та східньо-руського.

О. І. Соболевський[1]) вперше зробив спостереження, що в низці таких пам'ятників, котрі не належать ані до новго-

[1]) **Соболевський Ол. Ів. — тепер академик Російської Академії** Наук, од 1882 до 1888 року був професором у київському університеті. Року 1883-го прочитав він в Историческомъ О-вѣ Нестора-Лѣтописца доклада, що наробив чимало розголосу. У цьому докладі, грунтуючись на лінгвістичних даних, особливо на відкритому ним отому т. зв. „новому ѣ", відновив він Погодінову теорію (див. прим. на стор. 49) про великоруськість Київщини до татарського лихоліття. Доклад цей, так пізніші його праці, що розвивали й підтримували тези з цього докладу (важніші з них подано в кінцевому покажчику літератури), викликали жваву полеміку з боку істориків (Антонович, Леонтович, Владімірський-Буданов, Дашкевич, Грушевський М.) і з боку філологів: Житецький, акад. Ягіч, акад. Шахматов і особливо проф. Кримський. Докладний перебіг цієї полеміки та огляд тих праць, які вона зродила, дає стаття пр. доц. Вол. Розова: Изслѣдованіе языка южнорусскихъ грамотъ XIV и первой половины XV вѣковъ (надрукована в київських Университетскихъ Извѣсті-

родської, ані до суздальської, ані до рязанської области, зустрічаються написання з *ѣ* замість *е* при умовах, зовсім незвичайних, наприклад, для новгородських пам'ятників. А саме: *ѣ* замість *е* пишеться в них тоді, як у наступному складі знаходився *ь* (рідше ъ), що в пізнішу епоху мусів випасти і очевидячки тоді вже був випав. Так, у Добриловому Євангелію 1164 року знаходимо такі написання: сѣдмь, пѣщь, сѣльнаго, шѣсть, шѣстью, камѣнь, оучитѣль, въ нѣмь, на камени сѣмь, а також зѣлье, камѣнье, трѣтьее, а так само й перед нескладовим *і*, що пішло кінець-кінцем з *ji*: горѣ сѣи, по всѣи земли і т. д. У Типографському Євангелію XII віку № 7 [1]: камѣнь, въ нѣмь, идѣть, також камѣние, зѣлию (де *и* стоїть через графічну традицію, читайте *камѣнје*, *зѣлја*, чи навіть *камѣнне*, *зѣлля*). У Галицькому Євангелію, що написане за князювання Льва Даниловича галицького (1266-1301) [2], знаходимо: корѣнью, ремѣнь, перьстѣнь, житѣль, вѣльми, матѣрь, на вечѣрани, на смокви сѣи, по чюжѣмь і т. д. Здебільша отакому *ѣ* відповідає в сьогочасній українщині звук *і*; і пішов він із сполучення *i͡е*, яке

яхъ за 1913 рік, кн. XII, стор. 44-90) та ще його-таки статті: а) До староруської діялектольоґії. Іще до питання про галицько-волинське наріче (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., 1907, Ш, стор. 5-34); б) Трильоґія проф. А. Кримського (там-таки, 1907, IV, стор. 146-171). *Прим. перекл.*

1) Типографське євангеліє № 7 — переховується це євангеліє апракос у бібліотеці синодальної друкарні (звідтіля й його назва). Належить до XII віку. Історії його не знаємо (два-три слова за нього сказано в Собол. Оч., і в Воскресенського, Евангеліе отъ Марка, ст. 51). Як доводить акад. Кримський, писане воно мабуть чи не суздальським великорусом і в жадному разі не можна його вважати за „галицько-волинський“ пам'ятник, як це робить акад. Соболевський. *Прим. перекл.*

2) Галицьке євангеліє 1266-1301 — апракос, писане Георгієм „прозвоутором“ за князювання Льва і сина його Юрія. Проф. Грушевський датує його 1282 роком, а місцем його написання вважає Холмщину (див. його Історія України-Руси, т. II. 2-е вид. Львів, 1905: стор. 404, прим. 1). Од 1874 року переховується в Публичній Бібліотеці в Петербурзі. Побіжний аналіз мови цього евангелія дав Вольтер (Archiv für slav. Phil., VI), а спеціяльно його написанням „воовьчихъ“, „воовьця“ присвячено перший розділ „Крітеріїв“ акад. Кримського. *Прим. перекл.*

з'явилось на місці здовженого *е*; пор. укр. *піч*, *сім*, *шість*, *перстінь*, *корінь*, *камінь*, *матір*, *зілля*, *каміння*, *коріння* і т. д. Це дало О. І. Соболевському підставу чимало таких пам'ятників, у котрих він був знайшов оцю графічну особливість, визнати за пам'ятники малоруські. Та виходючи з того міркування, що малоруський нарід і малоруське наріччя походження пізнішого, та ще щоб догодити тій історичній теорії, яка казала, що давня людність Наддніпрянщини була не малоруська (своєю мовою), а просто руська, чи навіть і великоруська, і людність цю тільки після татарської руїни замінили малоруси, прийшовши з заходу; ото щоб догодити цій теорії, яка сполучена з іменням знаменитого М. П. Поґодіна[1]), О. І. Соболевський не зважився визнати тії пам'ятники малоруські, що він їх одкрив, за київські чи переяславські; він назвав їх галицько-волинськими.

На доказ того, що ці пам'ятники дійсно галицько-волинські, а не київські, наводили отаке міркування: в тих київських пам'ятниках, що нам відомі, немає цієї такої характерної для малоруського наріччя риси — немає написаннів з *ѣ* замість *е* в словах шѣсть, камѣнь і т. п. Але як його ближче роздивитися, то це міркування тратить усяку силу доказу; річ у тому, що дослідники, як давали характеристику давньої київської говірки, то виходили переважно із оцих

[1]) Поґодін Мих. Петр. (1800-1875) — видатний російський історик (оборонець норманської теорії), журналіст і громадський діяч (слов'янофіл). Року 1856-го помістив він в „Извѣстіяхъ Имп. Академіи Наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности“ (т. V, стор. 70-92, і передрукував у своєму журналі „Москвитянинъ“ 1856, кн. 2, стор. 113-139) статтю під заголовком: „Записка о древнемъ языкѣ русскомъ. Письмо къ И. И. Срезневскому“. Визнаючи, під впливом Максимовича, давню окремішність українського народу од великоруського (од IX в.) і не добачаючи належних українських познак у тих пам'ятниках, котрі виникли на півдні, Поґодін висунув у цій своїй статті теорію, що: до татарської руїни на півдні сиділи великоруси, а українці з'явилися сюди аж після татарщини із своїх первісних осель під Карпатами. Докладно про цю теорію Поґодінову та про ту полеміку, яку вона викликала, розповіджено в статті пр.-доц. Вол. Розова: Изслѣдованіе языка южнорусскихъ грамотъ XIV и первой половины XV вѣковъ (надрукованій у київських Университетскихъ Извѣстіяхъ за 1913 р., кн. X, стор. 1-43). *Прим. перекл.*

двох датованих пам'ятників, написаних без сумніву в Київі: із Ізборника 1073 [1]) та з Ізборника 1076 року [2]). Та ці

[1]) Святославів Ізборник 1073 року. „Въ лѣто 7581 (=1073) написа Іоаннъ диякъ Изборьникъ сь великуоумоу князю С(вя)тославу“ (Ярославичу, що помер 1076). Твір це не оригінальний; „Іоаннъ диякъ“ списав дословно болгарський рукопис (перекладений з грецького оригіналу, що теж дійшов до наших часів, за болгарського царя Симеона, 892—927, і йому-таки присвячений), замінивши тільки в передмові ймення Симеона на Святославове ймення: „Великый въ князихъ князь С(вя)т(о)славъ“ — замість захованого навіть в одному спискові (Кирило-Білозерського манастиря): „Великы въ црьхъ Сvмеонъ“.

Розмір рукопису—чималий, 266 листів in folio. Зовнішний вигляд його—роскішний: писаний він гарним уставом на білому дуже тонкому пергамені, в два стовпці; передмова, перші сторінки обох частин і заголовні букви писані золотом; багато прикрашений малюнками (10 окремих мініятюр, між ними одна—сім'я Святославова).

Змістом своїм — це щось у роді богословської енціклопедії, як про це вимовно свідчить уже сам заголовок: Съборъ отъ многъ о(те)ць тълкования о неразумныихъ (=незрозумілих) словесьхъ въ еvаггелии и въ ап(осто)лѣ и в инѣхъ книгахъ вкратъцѣ съложено на память и на готовъ отъвѣтъ: та окрім виписок із творів отців церкви (особливо з „Вопросовъ и отвѣтовъ“ Анастасія Синаїта) є тут і статті з граматики, логіки, далі притчі, загадки, то що.

Одкрив цей Збірник К. Калайдович у 1817 році в Воскресенському Новоєрусалимському манастирі (під Москвою), висланий туди на кошти М. П. Румянцева (відомого канцлера-мецената). З рукописа знято було тоді копію для Р., а сам рукопис і далі залишався в манастирі, аж до 1834 року. Цього року (завдяки Президентові Акад. Худож. А. Н. Оленінові та моск. митр. Філаретові) указом св. Синоду рукопис доставлено до Москви, до Синодальної Бібліотеки, де він переховується і сьогодні.

Видати цей пам'ятник збірався ще сам Румянцев, доручивши справу його видання спершу Калайдовичеві-таки, а тоді Востокову. Та за смертю Румянцева справа завмерла. Так само не дійшла належного кінця справа з виданням цього пам'ятника в О-вѣ Ист. и Древн. Рос., розпочата Бодянським ще в 1845 році, знову таки за смертю Бодянського. Тільки 1882 року О-во випустило в світ (як IV кн. своїх „Чтеній“) тую невелику частину рукопису (74 л. з 266-ьох), яку встиг оддрукувати Бодянський за свого життя. Року 1880-го О-во любителей древней письменности видало цілий Збірник (на кошти Т. Морозова) фотолітографічно (але з деякими підправками).

Аналіз мови цього пам'ятника дав А. Розенфельд (Рус. Фил. Вѣстн., 1899). *Прим. перекл.*

[2]) Ізборник Святослава 1076 року. На початку XIX в. його називали Щербатівським, бо належав він російському історикові

пам'ятники старші од тих, у котрих О. І. Соболевському довелось запримітити дифтонг *іе* (написаний через *ѣ*) на місці здовженого *е*; і старші вони не лише хронологічно, ба й самим звуковим строєм мови. В обидвох збірниках немає таких даних, з яких можна-би зробити висновок, що в їхній мові ъ та ь упали, цеб-то зникли в одних випадках, перейшли в голосівки *о* та *е* в других. Так на місці руських сполучень *ър*, *ъл*, *ьр* ми не знайдемо тут написань *ор*, *ол*, *ер*, а це каже дивитися на поодинокі випадки заміни ъ та ь через *о* та *е* в инакших сполученнях не як на руську особливість. Виходить, що мови збірників 1073 і 1076 років не можна протиставляти мові Добрилового Євангелія й инших пам'ятників XII віку, де падіння ъ, ь засвідчено між иншим і написаннями *ор*, *ол*, *ер* на місці руських сполучень *ър*, *ъл*, *ьр*. Ми можемо твердити, що в XI віці в Київі не було малоруських дифтонгів, але в нас немає підстав гадати, що їх не було в Київі в XII віці. І через те з точки погляду мови немає даних, щоб визнати тії пам'ятники, котрі згуртував О. І. Соболевський, за некиївські: серед них можуть бути й такі, що їх написано в Київі, так само як в Чернигові, Овручі, Луцьку, Володимирі Волинському, Галичі, ба навіть у Пінську та в Турові. А з точки погляду

XVIII в., кн. Мих. Мих. Щербатову. Як і коли попав рукопис до його рук — не відомо. Після смерти Щербатова рукопис разом з рештою його бібліотеки перейшов до Ермітажу (через це звуть його иноді Е р м і т а ж н и м), а року 1852-го передано його звідціля до Публичної Бібліотеки в Петербузі, де він і зараз переховується.

Цей Ізборник написаний так само за князя Святослава Ярославича: „роукою грѣшьнааго Иоана избьрано из мъногъ книгъ княжихъ". Що до його дати, то зараз у рукописі стоїть рік 6558 (=1046), але доведено, що 50 перероблено з 80 (Н із П) і дату треба читати 6588 (=1076).

Зміст його — слова, повчення, наказанія на загально-моральні теми (о четьи книгъ, како подобаетъ человѣку быти, како правовѣрну вѣру имѣти, то що). Зовнішний вигляд значно скромніший, ніж в Ізб. 1073 р.

Виданий він В. Шимановським двічи (вперше як додаток до його розвідки: Къ исторіи древнерусскихъ говоровъ. Варшава 1887 і вдруге окремо — Варшава, 1894). Та його видання зустріли негативне відношення в науці (див. рецензії Боброва, Кульбакіна, Некрасова, Смірнова, Соболевського, Яґіча-Сімоні). *Прим. перекл.*

історії українського народу ми повинні одкинути як найрішучіше гадку про те, що Київщина за давних часів залюднена була не предками сьогочасних малорусів, а предками сьогочасних представників инших руських народностей. Шукати в X-XI віці над Дніпром великорусів це річ цілком даремна, бо-ж великоруська народність походження нового; вона склалася за історичних часів у басейні Оки із співжиття двох давніх руських племін — північно-руського та східньо-руського. А вже-ж шукати в південній Наддніпрянщині Володимирових і Ярославових часів новгородських словін чи смоленських кривичів чи східніх вятичів нікому в голову не спаде. Виходить, що Київщина та Переяславщина могли бути на початку нашої історії заселені тільки південно-руським, инакше малоруським плім'ям, яке взагалі сиділо по всій Наддніпрянщині, по обох берегах Дніпра.

З огляду на все сказане я, слідом за багатьма дослідниками, кажу, що О. І. Соболевському пощастило визначити групу не галицько-волинських, а просто малоруських пам'ятників, причому прямий висновок із його спостережень — це спроможність виводити історію малоруської мови далеко за XII вік. Як у XII віці падіння глухих викликає в малоруських говірках такі з'явища, які чужі для инших руських говірок, то ясно, що вже в XI віці малоруська група жила життям, окремішнім од решти руських груп. Зрештою, ми й без цього знаємо, що, наприклад, північно-руська група різко одріжнялася в XI віці од групи південно-руської.

Але спостереження О. І. Соболевського, таке багате тими висновками, які з нього випливають, зустріло низку закидів з иншого боку.

По-перше, вказано було на те, що Галицьке Євангеліє 1144-го року, написане, це річ безсумнівна, в південно-руській області, не має таких написань, як шѣсть, сѣмь, камѣнь. Виходить, що цих написань не можна визнати необхідними й неминучими виразниками тих змін, що їх зазнав звук *е*, як він здовжився при тих умовах, на які ми вище вказали. Але ми з повним правом одкинемо такий

закид, як зміркуємо, що мова цього євангелія старша від мови Добрилового Євангелія: річ не в тих двацятьох роках, що відділюють 1144-й рік од 1164-го року, а в тому, що мова Галицького Євангелія 1144 року не виявляє падіння глухих (руські сполучення з'являються тільки в вигляді *ьр, ър, ъл*), тимчасом як у Добриловому Євангелію є ясні вказівки на те, що в його мові одбулося вже падіння глухих (пор. написання *ер, ор, ол*). Як поставити поруч мову обох цих євангелій, то з цього ми витягнемо такий висновок, що падіння глухих, і як його наслідок здовження попередніх голосівок, а далі поява дифтонгів *i͡e* та *u͡o*, одбулося не рівночасно в цілій південно-руській области. Можлива річ, що в північній Галичині давня вимова трималася довше, ніж у київській Наддніпрянщині і в південних частинах Волині та Галичини.

По-друге, завважено було, що далеко не завсіди *ѣ* у тих пам'ятниках XII-XIII віку, що їх згуртував О. І. Соболевський, одповідає українському *і* із дифтонга *i͡e*. У багатьох випадках йому відповідає, що-правда, *і*, але таке *і*, котре, як про це свідчать північно-малоруські й угроруські говірки, пішло з дифтонга *i͡ö*. А вже-ж це річ неймовірна, щоб буква *ѣ* визначала рівночасно й дифтонг *i͡e* і дифтонг *i͡ö* (*u͡o*). Через те можна думати, що *ѣ* „галицько-волинських" пам'ятників не можна визнати за визначення дифтонга *i͡e*, і що написання *ѣ* замість *е* це результат графічного змішання букв *е* та *ѣ*, звичайного, наприклад, і в пам'ятниках північно-руських; пор. написання **въ нѣи, въ сѣмь, вьсѣи, на вьсѣмь, въ чюжѣмь** і т. п. у Добриловому Євангелію й инших подібних до нього пам'ятниках. Але цей закид не встоїть через те, що первісні давні південно-руські форми **въ семь, на вьсемь, въ чюжемь** повинні були в епоху падіння глухих здобути вимову *v s'i͡em'* [1]), *na vs'i͡em', v č'uži͡em'* (а це й передано такими написаннями, як **въ сѣмь, на вьсѣмь, въ чюжѣмь**). А ця вимова замінилася

[1]) У автора, і тут і деинде, пишеться слов'янськими літерами; та я скрізь, де вживається не правописне позначення, а дається фонетична транскрипція слова, волію вживати латинки, щоб уникнути можливої плутанини. *Прим. перекл.*

вимовою *s'i͡ot, na vs'i͡ot, v č'iži͡ot* пізніше, і завдячує ця заміна своє походження граматичній аналогії, впливові одміни твердих пнів, напр. *v tu͡om, v dobru͡om, v sl͡iepu͡om.*

Не можна теж збивати доказову силу написань **шѣсть, камѣнь** (*šist', kamin'*), вказуючи на те, що з *ѣ* пишуться форми 3-ої особи однини, як **идѣть, несѣть, боудѣть** а тимчасом у сьогочасній малоруській мові ніде нам не зустріти *і* в відповідних формах, пор. *іде, несе, буде.* Річ у тому, що давні форми **идеть, боудеть** після падіння глухих повинні були фонетично перейти в *id'i͡et', bud'i͡et',* (а це й визначувалося написаннями **идѣть, боудѣть**). Такі форми рано замінилися підо впливом граматичної аналогії формами *idet', budet',* причому *е* замість *i͡e* взято із форм *іде, буде,* а також із форм *будемо, ідете.* Я кажу р а н о через те, що вже в пам'ятниках XII віку, які строго витримують *ѣ* замість в инакших випадках, пишеться послідовно **-еть** (**идеть, боудеть**) у протилежність до старших пам'ятників, що мають написання **-ѣть.**

З огляду на все вказане я роблю такий висновок: тії закиди, які наведено було проти того, щоб ототожнювати *ѣ* тих пам'ятників, які згуртував О. І. Соболевський і які свідчать про дифтонг *i͡e* (звідкіля українське *і*), не тільки що не ослабили тез О. І. Соболевського і тих висновків, які з них можна витягти, а навпаки дали матеріял, щоб їх підтвердити. Я визнаю за доказану річ, що й у таких пам'ятниках, як збірники 1073 і 1076 років, а так само й у пізніших пам'ятниках — з одного боку Галицькому Євангелію 1144 року, а з другого Добриловому Євангелію 1164 року і цілій низці однорідних з ними, що переходять і в XIII, ба навіть і в XIV вік, — ми маємо пам'ятники, які написані в малоруських областях і відбивають через це особливості малоруської мови.

VII.

Втрата південно-русами горішньої Наддніпрянщини і Заприпяття.

Південно-руська одність тріває й далі, впродовж XIII і XIV в.в.; але територія південно-руська зменшується — південно-руси тратять горішню Наддніпрянщину і Заприпяття, що одходять до білоруської народности: під напором половців вятичі із південного сходу посуваються на північ і північний захід, вони захоплюють не тільки область рязанську й калузьку (про що свідчать дані мови), але й область радимичів, ба й дреговичів, з'асимільовуючи тутешні ляські племена і тії, котрі серед них осілися, племена південно-руські. На такий рух в'ятичів вказують дані білоруського наріччя (ослаблення ненаголошених *а, о, е*).

Як досліджувати названі пам'ятники, як поставити пам'ятники XI віку поруч з пам'ятниками XII віку, як поставити Євангеліє 1144 року проти Євангелія 1164 року, то це нас переконає в тому, що згадане спільно-малоруське з'явище одбулося впродовж XII віку. А через це ми маємо право припустити, що в ці часи південно-руська сім'я жила одним спільним діялектичним життям. Це саме підтверджують ще її инші з'явища, які ми розглянули вище, бо деякотрі з них можна документально віднести до XII віку. Одність південно-руської сім'ї в силу історичних умовин трівала й далі; її, як це ми побачимо, не було порушено і в XIII, ба навіть у XIV віці. Та за цих пізніших часів південно-руська територія значно зменшилась і склад сім'ї змалів, бо південно-руси втратили (етнографічно) і горішню Наддніпрянщину і Заприпяття. Оці області, а разом з ними й тую південно-руську людність, що в них була сиділа, захоплює инше руське плім'я, яке разом з цими південно-русами

зливається в нову народність — білоруську. Скажемо декілька слів за те, як оте друге руське плімя з'явилося в басейні Дніпра та Західньої Двини.

Поява половців на півдні Росії призвела до того, що південно-руські племена було одсунуто од Чорного моря що вони втратили південну Наддніпрянщину, Надбужчину та Наддністрянщину. Так само, ті-ж-таки половці одкинули на північ, в області горішнього бігу Дона та до басейну Оки, і східньо-руські племена, що сиділи були, як це ми бачили, в басейні Дона. Ці племена східньо-руські, як ми були вказували, звалися вятичами; за Святослава ми застаємо їх над долішнім Доном; у 1110 році Нестор одводить їм місце над Окою, літописи XII віку знають вятичів і в найзахіднішій частині окського басейну, там, де він сходиться з басейном Дніпра. Таким чином, посування вятичів на північ і північний захід із південного сходу, який вони були захопили, цілком аналогічне до руху уличів і тиверців на північ і північний захід із заселеного ними півдня. І так само, як оцей рух уличів і тиверців спричинився до політичного зросту Галича, так самісінько поява вятичів у надокській області призвела до політичного зросту Рязані, Володимира, а пізніше Твері в горішній Надволжчині.

Сусідство вятичів XII віку з Наддеснянщиною та північною Наддніпрянщиною показує, що їхній рух з півдня йшов не тільки на північ, в область рязанську (пор. у літописних збірниках XV віку — „*Вятичи, еже есть Рязанцы*“), але й на північний захід; а цей напрямок привів їх до сьогочасної калузької губернії, з'окрема й до калузького Полісся. Дані мови роблять безсумнівним спільне походження калужан і рязанців: говір і тих і тих належить до південно-великоруського наріччя.

Але де межі цього наріччя з заходу? Найголовніші риси південно-великоруських говірок (а до них належать: акання, цеб-то вимовляння ненаголошених голосівок *о*, *е* як *а*, тай узагалі ослаблена вимова ненаголошених голосівок *а*, *о*, *е*) переходять і до смоленської губернії, розповсюдню-

ючися далі і до могилевської і до мінської і до вітебської тай до решти білоруських губерній. Оця обставина послужила для декотрих дослідників за підставу до того, щоб визнати білоруську мову за південно-великоруське наріччя (О. П. Потебня).

Але таке визнання не вирішує питання про походження білоруської мови, бо залишається невиясненим, чому в цій мові так багато таких елементів, котрі чужі для південно-великоруського наріччя, але які зближують її з наріччям малоруським (з'явища, спільні для малоруського й білоруського наріччя ми перелічили вище). Опріч того, — як виучувати білоруські говірки, то відкривається цікава боротьба між тими з'явищами, що витворилися на малоруській основі, і тими з'явищами, що зближують білорусів з південно-великорусами. Південь і південний захід білоруської области одхиляється од закону про ослаблення ненаголошених складів з голосівками *а*, *о*, *е*. Як вони стоять після наголосу, то тоді відновляються етимологічні голосівки (*моро*, *серцо*, *купаннё*, *бабо*, навіть *купалосё* замість *купалося;* поруч *гара, нясу* замість *гора, несу).* Виходить, що батьківщину для акання й ослаблення ненаголошених голосівок дарма шукати в цих областях білоруської мови. Нема чого й думати, щоб ці з'явища саме звідціля могли поширитися до Смоленська і далі до Калуґи та Рязані. З усього сказаного ми робимо висновок, що навпаки — акання й ослаблення ненаголошених голосівок вдерлися до білоруської области із сходу; перед ними не встояли і найдальші закутини білоруської території на заході та південному заході. Але тут збереглися такі особливості, які свідчать про те, що ці з'явища були чужі для споконвічної мови цієї країни (пор. відновлення етимологічних голосівок). Виходить, що це з'явища наносні; батьківщину їхню шукати слід поза білоруською територією; вони йдуть із сходу. Звідціля і дальший наш висновок: з'явища ці занесли до Білорусі вятичі, ті самі вятичі, що, як про це свідчать історичні пам'ятники, сиділи і в Рязані і в калузькій губернії. Заллявши своєю колонізаційною хвилею окський басейн, де вони з'асимілю-

вали собі оті ляські племена, що про них ми були згадували вище, вятичі перейшли і до области радимичів, а після того й далі на захід, до области давніх дреговичів, з'асимільовуючи собі і тії ляські племена, що тут були сиділи, наскільки вони раніш ще не обрусіли, і тих південно-русів, що осідали серед ляхів і вже встигли були у значній мірі з'асимілювати собі їхню мову. Вятичі розповсюднились в області північно-руські, захопивши і Вітебськ і Полоцьк, ба навіть Псков на крайньому північному заході.

Як вдерлися вятичі до північної Наддніпрянщини та Заприпяття, то це зупинило поступний рух на північ південно-руської колонізації, яка ставала що-раз інтенсивнішою через ті обставини, що їх ми були раніш зазначили. Ба що більше, оце захоплення вятичами північної Наддніпрянщини та Заприпяття одірвало од південно-руської племінної групи тих південно-русів, що за попередньої епохи встигли осістися над Сожем, над горішнім Дніпром, Березиною та перейти з деревської землі до пінської й турівської, та й ще далі на північ за Припять. Стиснена з півночі напливом вятичів, із сходу і з півдня степовими ордами, які віщували, що швидко із сходу прийдуть ще нові, ще могутніші кочовики, південно-руська племінна група й далі розвивалася на більш обмеженій території південно-західньої Русі, не тратячи одначе ні Наддеснянщини, ні Надсеймщини.

VIII.

Спільно-південно-руські мовні з'явища XIII віку.

Втративши горішню Наддніпрянщину і Заприпяття, південно-руси і далі живуть ще спільним діялектичним життям. До цього часу належать такі з'явища: а) звукові: 1) ствердіння шелестівок, 2) ȯ, ȧ — о, а; 3) мняка губна — губна + j; 4) ствердіння губних у кінці слова; б) морфологічні: 1) родовий замість знахідного; 2) -ові, -ови замість -у; 3) давальний замість місцевого; 4) перехід кінцівок двійні на множину в чол. р.; 5) занепад нечленних форм прикметників у присудку; 6) перехід кінцівок твердих пнів у відміну мняких пнів; 7) кінцівка -мо; 8—9) кінцівка приказового способу; 10) утворення майбутнього часу; 11) *дж* замість *ж*; 12) занепад кінцівки *-ть* після *е* (несе); 13) *ж*, *ч* замість *з*, *ц* (печи, біжи); 14) кінцівки *-кти*, *-гти* замість *-чи*.

Та епоха, про котру ми говоримо, відноситься до кінця XII—початку XIII віку. Нові відносини почали зарисовуватись од другої половини XI віку, та навряд, щоб вони могли досягти хоч будь-якої закінчености раніш од початку XII віку. На початку XII віку південь уже безповоротно на довгі століття втрачений південно-русами, але зате вони опановують північ, і тільки під початок XIII віку що-раз більшому напливові вятичів, які почали посуватися на північ і північний захід з кінця XI віку, вдається одірвати білоруський край од південно-руської території. Татарська навала довершує те, що витворювалося за попередньої епохи. Вона одрізує в південно-руського плім'я усяку спроможність колонізаційних рухів на південь чи на схід, а разом з тим через свій натиск зміцнює рух вятичів на північний захід. Тая смуга, за якою хлібороб міг почувати себе цілком безпечно, одсовується що-раз далі на північ, і людність відпо-

відно до цього одпливає на північ, на північний схід і на північний захід.

Починаючи з другої половини XIII віку, південно-руська група вступає в нову добу життя. У царині мови повстає низка таких з'явищ, що різко відокремили її од решти руських племінних груп. Але ці з'явища, як виявляється, — спільні для всіх говірок, що входять до складу південно-руської чи малоруської групи. Це доказує одність діялектичного життя геть у цілій групі. Звичайно, — окремі говірки розвивали свої місцеві особливості, але відокремитись їм не давало те спільне життя, що сполучувало південно-русів.

Важко сказати, як довго трівав оцей спільно-малоруський період. Навряд, щоб відповідь на це питання можна було знайти в пам'ятниках; ми маємо право чекати відповіді радше від істориків. які визначать хронологічно час пізнішого розповсюднення малоруського плім'я на південь, до південної Наддністрянщини, Надбужчини та Наддніпрянщини, тай на схід — до лівобережної України. Колонізаційні рухи малорусів розірвали, звичайно, тісні взаємини поміж ними; вони були причиною що-раз більшого відокремлення окремих їхніх наріч.

Я перелічу тут ті з'явища, котрі належать до спільно-малоруського періоду, але виникли в мові малорусів не раніш од XIII віку; а видко це з того, що немає їх у мові білоруській.

У царині з в у к о в и х иначень сюди належать: 1) Ствердіння шелестівок перед голосівками переднього ряду, цебто перед *и* (із спільно-руського *и*), перед *е* (із *е* та з *ь*), перед *ä* (із спільно-слов'янського *е* в кінцевому одкритому складі) та перед *ö* (із спільно-словянського *е* та *ь* перед твердою шелестівкою). Замість *p'ir, d'en'*, *s'östra, n'es'et'ä* (з мнякими шелестівками перед *i, e, ä, ö)* почали вимовляти: *pir, den'*, *sestra, nesete* (з твердими шелестівками перед *i* та *e*, що в ньому збіглися й *ä* та *ö*). Пор. укр.-гал. *пир, день, сестра, несете.* Діялектично в північно-малоруськім з'являється вимова *t'icho, s'ila*, то що, з мнякими *т, с*, та ми маємо

низку підстав гадати, що шелестівки в північно-малоруських (підляських) говірках мнякшилися пізніше перед споконвічним *і*. Помилкою було-б думати, що малоруські *несете*, *сила* пішли із спільно-руського *несете*, *сила* з напівмнякими, а не мнякими шелестівками перед *е* та *и*. Як порівняємо малор. *з ним*, *книга*, *нива*, *поле* (з твердими *н*, *л*) і давнє-слов. **съ нимъ** (sъ ńimь), **поле**, сербськ. *шньиме*, *кньига*, *ньива*, *польє*, то переконуємось у тому, що в малоруському ствердли і споконвічні (спільно-слов'янські) мнякі шелестівки. На повну мнякість шелестівок перед голосівками переднього ряду в спільно-руській прамові вказують ще ось такі дані: а) шелестівки змнякшились у спільно-руськім перед носовим *е* ще перед тим, як воно перейшло на *а*; пор. малор. *тяжко*, *сяду* із спільно-слов. *t'ęžьko*, *s'ęd*ą; б) шелестівки мнякшились і перед *ь*; пор. малор. *кість* (*kist'*), *сіть* із спільно-руського *кость*, *сьть* з мнякими *т*; в) на змнякшення перед *ӧ* із *е* вказують такі випадки, як північно-малор. *нюос* (укр. *ніс*), *люог* (укр. *ліг*) із спільно-руського *нӧсъ*, *лӧгъ* з мнякими *н*, *л*; г) вимова *берітъ* (*berit'*), *несіть* у 2-й особі множини імперативу незрозуміла, як що не припустити, що вона пішла з *берѣте*, *несѣте* з мняким *т* перед *е* (*ӓ*). Звук *і* після тієї шелестівки, яка у спільно-малоруську добу ствердла, перейшов із переднього (палатального) ряду до ряду середніх голосівок (пор. звук українського *и* в *тихо*, *сила*); а так само звуки *е*, *ӧ*, *ӓ* збіглися після тієї самої стверділої шелестівки у звукові *е* середнього ряду (пор. малор. *е* в *день*, *села*).

2) Звуки *ȯ* та *ȧ*, цеб-то палатальні відтінки звуків *о* та *а*, перемінилися на *о* та *а*; замість *чȯло*, *пшȯно*, *жȯна* (з *о* середнього ряду), *жит'т'ȧ* (із *житийа*) з'явилося *чоло*, *пшоно*, *жона*, *жит'т'а*; пор. отаку вимову в ріжних областях малоруської території, при тому вимова *житте*, чи *жите* являє собою нефонетичну заміну *а* через *е* підо впливом таких слів, як *моє*, *доброє*; так самісінько знаходимо під тим самим впливом *е* замість *о* в: *серце*, *лице*, *поле* (замість *серцьо*, *лицьо*, *польо*).

3) Сполучення: „мняка губна+голосівка заднього ряду *a*“ перейшли в сполучення „мняка губна+*ja*“, наприклад, замість *p'at'*, *m'aso* (великор. і білор. *пять, мясо*) почали вимовляти *pjat'*, *mjaso* (пор. укр. *п'ять, м'ясо,* те саме в північно-малоруськім і в угроруськім).

4) Губні, як вони стояли в кінці слова і перед шелестівками в середині його, ствердли, залишаючися, мабуть, мнякими тільки перед *j* і перед дифтонгами *i͡e*, *u͡ö*; пор. укр. *сім*, *кров* (великор. *krof'*, пишеться *кровь*), *любов*, *з братом* (спільно-руське *съ братъмь*).

У царині морфології зазначу: 1) поява родового відмінку замість знахідного для слів, що визначають предмети неодушевлені; пор. укр. *вийняв ножа, бери серпа, зустрічає мороза.*

2) Кінцівку *-у* в давальному однини виперла кінцівка *-ови*, звідкіля, як це ми побачимо, діялектично *-ові* (безпосередньо із *-овѣ*): укр. *братові*, *Іванові*, *столові*.

3) Місцевий однини в іменниках, прикметниках і займенниках замінився давальним [1]): укр. місцевий однини *братові, на козакові* (так особливо в іменнях одушевлених), *синьому*, *доброму*, *тому*, *всьому* (при *тім*, *всім*).

4) Двійня в відміні чоловічих пнів зникає, а її кінцівки поширюються при певних умовах на множину; укр. *два столи, два брати, сто чоловіка*; у числівниках: *трома, чотирма, п'ятьма, стома;* у займенниках — *всіма*.

5) Членні форми прикметників випірають у присудкові іменні їхні форми: *він здоровий* при *він здоров* [2]).

6) Кінцівки для твердих пнів перейшли на місце кінцівок для споконвічних мняких пнів: місцевий однини *vsi͡em* (писалося *всѣмь*), *syni͡em*, давальний і місцевий *vsi͡ej* (писа-

---

[1]) В оригінали помилково: „замѣна дательнаго падежа ед. ч. мѣстнымъ въ именахъ прилагательныхъ и мѣстоименіяхъ“. *Прим. перекл.*

[2]) У автора наведено инакший приклад: *він живий—він жив* (так очевидячки треба-б читати те, що надруковано, без сумніву, в перекрученому вигляді: *он живи—он жив*). Та ми зважилися замінити цей його приклад на инакший, бо у слові *жив* усякий скоріше побачить звичайний минулий час, а не просту, нечленну, прикметникову форму. *Прим. перекл.*

лося *всѣи*), *č'ижіеј* (писалося *чюжѣи*) замінилися формами *vs'иот, syn'иот, vs'иој, č'иž'иој* (підо впливом *tиот, tиој, dobrиот, stariој);* сьогочасні укр. *усім, усій, синім, чужій* пішли власне із форм з *уо*, а не з *іе*, а це доводять тії говірки, що зберігли дифтонги. Так само, я вважаю за ймовірне, що *о* виперло *е* в таких випадах, як *ковальови, корабльом, душою* теж ще за спільно-малоруської епохи, причому *ковалеви, кораблем, душею* існували поруч діялектично.

7) Кінцівка *-мо* виперла инакші кінцівки 1-ої особи множини: укр. *веземо, сидимо, дамо.*

8) Кінцівки *-ѣте, -ѣм* виперли кінцівки *-ите, -им* у способі приказовім: укр. *ходім, носіть.*

9) Замість кінцівки *-те* в 2-й особі множини способу приказового з'явилася кінцівка *-ть (t')*: укр. *беріть, несіть, ходіть.*

10) Майбутній час утворюється із сполучення інфінітиву з формами дієслова *няти (му, меш* і т. д. із *иму, имешь*): укр. *ходитиму, гратиме.*

11) Замість *ж* у дієслівних формах з'являється *дж*, як напр. укр. *сиджу, ходжу, ходжено, засиджений.*

12) Кінцівка *-ть (t')* у 3-й особі однини після голосівки заникає: *несе, знає,* навіть *носе* (при *носить*), але *сидить. терпить.*

13) У 2-й особі однини способу приказового *з* і *ц*, що повстали в спільно-слов'янську епоху з *г* і *к*, замінилися на *ж* і *ч;* а узято їх з инших дієслівних форм: укр. *печи* (великор. *пеки), стережи* (великор. *стереги), біжи* (великор. *беги*).

14) В інфінітиві з'являються нововитвори на *-ти* на місці таких форм, що кінчилися в спільно-руській прамові на *-чи: пекти* (замість *печи), волокти, стерегти, лягти, сікти, бігти.*

IX.

Найважніші діялектичні з'явища малоруської мови.

Колонізаційні рухи південно-русів на південь і схід викликали розпад малоруської сім'ї і припинили спільне діялектичне життя. Що найважніші діялектичні особливості: а) в царині звуків: 1) змішання *и* з *ы*; 2) змішання *и* й *ы* з середнім *е*; 3) перехід *о* ненаголошеного в *у*; 4) перехід *а* в *е—і*; 5) переміна дифтонгів; 6) між голосівками *j* випало; 7) кінцівка *ыѣ — і*; 8) дзвінкі шелестівки перед глухими і в кінці слів; 9—10) мняке *р*; 11) ствердіння *ш, ж, ч* і *дж*; 12) ствердіння кінцевого *т* у дієсловах; 13) звук *дж* і *дз*; 14) j після губних — *нь, ль*; 15) скорочення довгих шелестівок; б) у царині морфології та словотворення: 1) кінцівки *-і* у мнякій одміні; 2) форми типу „душ*ою*", „корол*ьови*", „корабл*ьом*"; 3) форми: житт*є*—жит*є*; 4) форми типу: хо*дю*, пу*стю*; 5) дієслівні форми: *казавем, буду казав, казав-бих*; 6) кінцівка *-ом* (замість -ов) у жіночому роді.

Як це сказано вище, спільне життя малоруської сім'ї повинно було припинитися з того часу, як для окремих паростів її одкрилися обширні простори на південь і на схід од тієї тісної територіі, на якій було збилося в купу малоруське плім'я в XII-XIII віках. Колонізаційні рухи малорусів в отих напрямках почалися рівночасно з тим, як на ті простори, де раніш панували були татари, поширилася спочатку литовсько-руська, опісля польська, а далі й московська влада. Оці колонізаційні рухи йшли переважно із південних і південно-західніх паростів малоруського плім'я, які споконвіку межували з степом. Ми не ставимо собі за мету показати всі характерні особливості, які одрізняють малоруські говірки одні од одних, і згадаємо тут тільки про декотрі такі діялектичні з'явища, котрі здобули собі більш чи менш широке розповсюдження і котрі можна простежити почасти по пам'ятниках.

У царині **звуків**: 1) Середнє *и* та споконвічне *ы* збіглися в одному звукові. Вище показано, що ствердіння шелестівок перед *и* переднім (палатальним) у таких випадках, як *сила*, *тихо* викликало переміну *и* переднього на *и* середнє (пор. таке *и* в сьогочасних українських *сила*, *тихо*). А що звук *и* середнє дуже близький до звука *ы* (воно теж належить до звуків середнього ряду), то й вийшло те, що один з цих двох звуків випер другий, — що оба звуки збіглися в одному з них. Це з'явище відбулося вже після того, як розпалася спільно-малоруська прамова (де ріжницю між середнім *и* та *ы* витримано). Це видко з того, що в одних говірках знаходимо тепер на місці середнього *и* та *ы* одно середнє *и*: це особливо східньо-українські говори (*тихо*, *сила*, *ти*, *син*), тимчасом як у инших на місці середнього *и* та *ы* з'являється одно *ы*: це західньо-українські, галицькі тай значна частина північно-малоруських говірок (*тыхо*, *сыла*, *ты*, *сын*); нарешті, декотрі говірки на окраїнах малоруської території відріжнюють *и* та *ы* до цього часу, змінюючи тільки середнє *и* на *и* переднє (мнякшучи й попередню шелестівку, або без такого змнякшення). По малоруських пам'ятниках змішання *и* та *ы* на письмі зустрічається дуже рано, напр. у Добриловому Євангелію: **бити** (=бути), **просыти, совѣтаныкъ**; у Євангелію 1092 року[1]): **годыны, постыдытьса, рибы, рызы**; в Ізборнику 1073 року: **прикривлє, рива** і т. д. Та це річ сумнівна, щоб отаке змішання викликалося тут через близькість у вимові звуків *и* середнього та *ы*, чи щоб свідчило воно за те, що *и* й *ы* збіглися вже в одному звукові. Сумнівна це річ ще й через те, що таке змішання букв *и* та *ы* могло перейти до рус-

[1]) Євангеліє 1092 року — евангеліє апракос, переховується в Румянцівському Музею в Москві, покуплене 1877 року од первісного його власника — селянина з архангельської губернії. Звідтіля й його назва: Архангельське евангеліє. Після Остромірового Євангелія та двох Ізборників це четвертий найдавніший датований руський пам'ятник. Року 1912-го, з нагоди 50-ліття Румянцівського Музею, ціле евангеліє оцеє видано фотоцинкографічно. *Прим. перекл.*

ких пам'ятників із болгарських, а особливо із західньо-болгарських оригіналів, бо для них змішання *и* та *ы* це звичайне з'явище.

2) Звук *и* середнього ряду та звук *ы* змішуються із звуками *е* середнього ряду (більш переднім і більш заднім). Оцю рису знає більшість українських говірок; знають її і північно-малоруські та галицькі говірки. Названих звуків не відрізнюють говірки саме в складах ненаголошених, при чому *е* переходить у такому положенню на *и* чи *ы*: укр. *сило́*, *нисе́*, *привизти́*, *пири́ну*, західньо-укр. *не берымо́*, *вычерняя*, *ко́рынь*, *лыты́*, галицьк. *на дру́гы сыло́*, *вырыте́но*, *во́зыра*, *нысу́т;* північно-малор. *ныди́ля*, *зыльо́на*, *тырпи́ты*, *чырывы́ки*. Поруч з тим ми знаходимо, що в деяких говірках навпаки — *ы* замінюється через *е*: *седіли*, *періг*, *багатереві*, при чому місцями чути звук середній поміж *ы* та *е*. У західньо-українських, галицьких і декотрих північно-малоруських говірках поширений перехід наголошеного *ы* в *е* (середнього ряду), особливо часто після *к*, *г*, *х*, але також і в инакших положеннях: *кену*, *дем*, *язек*, *грева*, *ходети*, *калена*, *крынеця*.

3) Звук *о* в ненаголошених складах у багатьох малоруських говірках переходить звичайно на *у:* пор. західньо-укр. *пурі́г*, *мую́*, *убі́д*, галицьк. *лупа́тую*, *куро́ву*, *бугача́;* північно-малор. *чулуві́к*, *гуло́вка* і т. д. Мабуть, що попереду на місці звука *у* було *о* закрите, з нахилом до *у:* такий звук знають угро-руські говірки, при чому він замінює *о* відкрите при тих самих умовинах, при яких *е* закрите, з нахилом до *і*, замінює *е* відкрите.

4) Звук *а*, як він стоїть після мняких шелестівок, почасти перед мнякими, а почасти й перед твердими шелестівками тай у кінці слова, переходить у напрямку до звука *е* (*ä*, *е* одкрите, *е* закрите). Це з'явище охоплює говірки угро-руські, буковинські, галицькі та ще північно-малоруські, а особливо підляські. Звідціля можна зробити висновок про давність цієї звукової риси; пам'ятники дають вказівки на неї (правда, ненадійні через складність їхньої графіки) з XIII-XIV віку. Пор. сьогочасні діялектичні:

сплеть, *люблеть*, *взев*, *тежко*, *мнекий;* гуцульськ. *на коне* (=на коня, знах. одм.), *свине;* північно-буков. *ема*, *еблоко*, *стоєти*, *мнесо* і т. д. Отаке *'е*, особливо в складах ненаголошених, може одмінятися на ще більш узький звук *і*, і це звичайна річ і в галицьких і в північно-малоруських (підляських) говірках: долівськ. *куріта*, назвний однини — *постелі*, *зазулі*, гуцульськ. 3-я особа множини — *носі*, томашівськ. 3 особа множини—*міріт*, *за пузвулінім*; тай і під наголосом: галицьк. *мнісом*, *взіти*, *пийтиро*, влодавськ. *поридок*, костянт. *сідьте*.

5) Переміна дифтонгів *у͡о* (на місці здовженного *о*), *и͡ӧ* (на місці здовженого *ӧ*), *і͡е* (на місці споконвічного, спільнослов'янського *ѣ*, а так-само й здовженого *е*). Иначення цих дифтонгів ішло в двоякому напрямку: з одного боку, як ослабала перша частина, то вона оберталась у нескладовий звук, причому *у͡о* переходило на *ў͡о*, *і͡е* — на *je;* пор. більськосідл.—*снў͡оп*, заблудівськ. *кў͡онь*, *у лjесі*; з другого боку — ослаблювалася друга частина: *у͡о* переходила на *у͡ŏ*, *і͡е* — на *і͡ĕ* (з нескладовими *о* та *е*): *сну͡ŏп*, *лі͡ĕс*. І перша й друга переміна привела по багатьох говірках до монофтонгізації дифтонгів; при тому *ў͡о* одмінялось на *о*, *je* — на *е*: пор. діялект. угро-руське *поп*, *конь*, *стол*, радинськ. *мост*, *пост*, пінськ. *конь*, *овса*, *родного*, *ветер*, *век*, *обед*, влодавськ. діялект. *сено*, *тесто*; тимчасом *у͡ŏ* переходило на *у*, а *і͡ĕ* на *і*: угро-руськ. *нус*, *радуст*, *нуг*, *друзд*, лемк. *вуктя* (укр. *ліктя*), північно-малор. *муй*, *вуйсько*, *доружка*, *нужки*, *стуйте*, *вуз*, *суль*, укр. і гал. *дід*, *ліс*, *сірий*, *камінь*, *сім*, родовий однини *душі*, влодавськ. *хлиб*, *бесида*, холмськ. *сим*, *в недилю* і т. д.

Давність переходу *у͡о* на *у* засвідчена пам'ятниками з XIV віку; напр. у галицькій грамоті 1359 року[1]): Дрꙋздъ, оунꙋкꙋмъ, у гал. грамоті 1366 року[2]): доброкоулно, прꙋзви-

[1]) В останнє грамота ця опублікована у виданні: „Южнорусскія грамоты собранныя Владим. Розовымъ. Томъ первый. Изданіе отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ. Кіевъ, 1917", див. стор. 9—10, № 5. Ціла грамота передруковується далі, у нащій хрестоматії. *Прим. перекл.*

[2]) там-же, стор. 11-12, № 6.

щемъ, у грамоті 1378 року[1]): Федутъ, у грамоті 1391 року[2]): оу бышкувъскун границн. Так само дуже рано знаходимо *и* замість *ѣ*: сильныхъ (замість сельныхъ) у Путенському Євангелію XIV віку[3]), шисть кобылъ — у гал. грамоті 1393 року[4]), шистьдесатъ — у гал. грамоті 1359 року.

Дифтонг *i͡ö*[5]), ослабаючи в першій своїй частині, одмінився при монофтонгізації на *ö*, а звідціля далі на *о*: північно-малор. діялект. *мйод*; ослабаючи знов у другій своїй частині, дифтонг *i͡ö* переходив на *ї*, а звідціля *и* з попередньою мнякою шелестівкою (графічно — *ю*): угро-руськ. *люд*, *тютка*, лемк. *перепювка*, *вюз*, *нюс*, долівськ. *матюр*, *напюк*, і т. д. Пам'ятники з XIII-XIV віку дають написання з *ю* на місці етимологічного *е*: галицька грамота 1398 року[6]): чтюнъ, грамота 1391 року: по божьюмъ нарожѣнъѣ, грамота 1378 року: Нестюръ, грошюкъ і т. д.

Ослаблення дифтонгів чи в першій їхній частині чи в другій знали не всі взагалі малоруські говірки; декотрі з них заховують дифтонги *у͡о*, *i͡e* до цього часу[7]). До того,

---

[1]) там-же, стор. 25-26, № 13.

[2]) там-же, стор. 44-45, № 24.

[3]) Путенське євангеліє XIV віку — переховується зараз у манастирі в Путні (Буковина), звідкіля і назва його. На думку проф. Ем. Калужняцького (що видав цей пам'ятник — Monumenta linguae palaeoslovenicae collecta et in lucem edita cura et opera Aemiliani Kałužniacki. Tomus primus: Evangeliarum Putnanum. Відень-Тєшин, 1888) написане воно там, де й Галицьке євангеліє 1266-1301 року, тоб-то у східній Галичині чи в суміжній Волині (тай приблизно в тому самому, що й Гал. еванг., часі). Яким чином і коли попало воно до путенського манастиря (заснованого 1466 року)—не відомо. *Прим. перекл.*

[4]) там-же, у Розова, стор. 51-52, № 28.

[5]) Щоб не було якої плутанини, треба мати на увазі, що при транскрипції цього дифтонга автором ужито *латинських* букв (на визначення всіх инших дифтонгів він уживає слов'янських літер); по слов'янськи його слід було-б написати *ӱӧ*. *Прим. перекл.*

[6]) там-же, у Розова, стор. 57-58, № 31.

[7]) Найновішу характеристику цих українських дифтонгів дає стаття Вс. Ганцова: „Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку" — Зап. Іст.-Філ. Відділу Україн. Акад. Наук, 1919, кн. I, стор. 116-144. *Прим. перекл.*

дослідникам важко визначити, котра частина дифтонга сильніша, а через те й котру з них ліпше чути. Пор. такі дифтонги в багатьох північно-малоруських говірках.

По окремих говірках одбулася особлива переміна цих дифтонгів; вона приводила знову до нових дифтонгів; а ці нові дифтонги з упливом часу теж монофтонгізувалися, ослабаючи в першій чи в другій своїй частині. Переміна ця полягала на взаїмному розходженню обох частин дифтонга. В результаті такого розходження дифтонг *у͡о* міг одмінитись на *у͡а*, при чому *о* перейшло в *а* внаслідок того, що звук *о* втратив лабіялізацію (спільну для звука *о* і для звука *у*); пор. радинськ. *ву͡ал*, *кору͡ав*. *узлу͡ав*, чернигівськ. *пувну͡ач*. Дифтонг *у͡о* міг далі одмінитись на *у͡ö* (*ö* визначає звук середній між *о* та *ö*), при чому, виходить, *о* перейшло із заднього ряду (а до цього ряду належить і *у*) до середнього; а з цього *у͡ö*—далі *у͡е* та *у͡ы* через заміну *о* середнього ряду иншими звуками середнього ряду (*е* та *ы*); пор. радинськ. *ру͡ек*, рівенськ. *сту͡ел*, *ку͡есточка*, *дву͡ер*, *ягу͡едонька*; кобринськ. *му͡ыст*, радомиськ. *ту͡ылько*, переясл. *ву͡ыл*, *ру͡ыдна*; на місці *у͡ы* з'являється діялектично *у͡и* (з *и* середнього ряду) а далі й *у͡і*: констант. *ку͡инь*, *ву͡ийсько*, переясл. *сву͡ий*, *ру͡ид*. *сту͡ил*. *дру͡ибний*. Так самісінько, дифтонг *й͡ö*, одмінившись на *у͡о* (зі змнякшенням попередньої шелестівки), переходив на *у͡ö*, а з нього знов-таки: *у͡е* та *у͡ы*; пор. рівенськ. *привю͡ез*. *москалю͡ев*, переясл. *привю͡ыз*, *приню͡ыс*, і далі *у͡и*: пор. ніжинськ. *тю͡итка*. У дифтонгові *у͡і*, що є крайній ступінь розходження первісних елементів (*у͡о*), по деяких говірках з'явилась асиміляція першої частини до другої. Як результат наближення *у* до *і* виходило те, що *у* або перемінялась на *ы* — *у͡і* переходило на *ы͡і* і далі на *и͡і* (з *и* середнього ряду): більськ.-сідлецьк. *сти͡іл*, *ти͡ілько*; або знов *у* перемінялось на *й* — *у͡і* переходило в *й͡і*: більськ. *рю͡ідна*, переясл. *попю͡ив*.

Нові оці дифтонги, що виникли таким шляхом, *у͡е*, *у͡ы*, *у͡и*. *у͡і*. *ы͡і*. *й͡і* могли зазнавати таких змін, які одбувались і

в дифтонгу *у͡о*, цеб-то — і тут могла ослабати і перша і друга частина дифтонга, пор. рівенськ. *бу͡ег* і т. п. Це вело в окремих говірках до монофтонгізації дифтонга; замість *у͡е*, *у͡ы*, *у͡и*, *у͡і* з'являлось *у* (приклади диви вище, бо-ж монофтонг *у* може висходити не тільки до *у͡о*, ба й до отих дифтонгів, що їх ми оце зараз-тільки навели). Замість *ы͡і* з'являлось *ы*, пор. звягільськ. *мый*, *зыронько*, *жывыт*, *рыд*, *корыв*, остерськ. *голывонька*, *пып*, *кынь*, *стыл*, холмськ. *ныс*, *заплыт*, лемк. *сыль, вывця*, угро-руськ. *выльха*, *дрыбный*. Замість *ї͡і* виходило *ї*: угро-руск. *бїк*, *кїстка, рїк, пїп. дванацять розбїйникїв*, холмськ. *двюр*, *мюй*, кобринськ. *жывїт, в сырїй зымли, гїрка вода* і т. д.

Що-ж до українського *і* на місці давнього *у͡о*, то мабуть, що воно двоякого походження. Те українське *і*, яке не мнякшить попередньої шелестівки і зустрічається переважно в середній смузі східньо-українських говірок, пішло, мабуть, чи не з дифтонга *ы͡і*, і з'явилось воно як результат ослаблення першої його частини: південно-черниг. і північно-полтавськ. *стіл*, *ніс*, *сіль* з твердими *т*, *н*, *с*. Теє знов українське *і*, яке мнякшить попередню шелестівку, — поширене воно в Галичині, — чи не пішло воно з дифтонга *ї͡і*, і з'явилось воно в результаті ослаблення так само першої його частини: *стіл*, *ніс* (носа), *сіль* з мнякими *т*, *н*, *с*. Найдавніші приклади для *і* на місці етимологічного *о* навряд чи можна вказати раніш од XVI віку. Але історія дифтонга *у͡о* в малоруській мові доводить, що говірки південні (сьогочасні українські та галицькі) надто рано розійшлися від говірок північних. Поява дифтонгів *ы͡і* та *ї͡і* (а звідціля далі й *і*) на місці давнього *у͡о* характеризувало оці південні говірки, а тимчасом північні трималися *у͡о*, допускаючи не такі значні відхилення в *у͡а*, *у͡е*, *у͡ы*, *у͡і*. Розходження обидвох частин дифтонга *у͡о*, яке зродило всі оці варіяції, знали ріжні говірки малоруські. Та наступне зближення розподібнених частин дифтонга (*у͡і* замість *у͡о*) випало на долю тільки-но південних малоруських говірок.

6) Між голосівками *й* випало. Можлива річ, що випало воно ще в спільно-малоруську добу, але при певних тільки якихось умовинах, — може, як воно стояло між ненаголошеними голосівками. Як результат иначення *айа*, *уйу*, *ойе* з'являлися сполучення *аа*, *уу*, *ое* і далі стягнені *а*, *у*, *е*. Отакі стягнені кінцівки, напр. у ріжних граматичних формах, розповсюджувалися по окремих малоруських говірках і незалежно від припущеної вище умовини. У декотрих із них, наприклад, у формах прикметників жіночого й середнього роду стягнені форми панують виключно: *бистра ріка*, *синя вода*, *біле тіло*, *зелене листя*. *добре дитя*, *синє небо*. Але в деяких говірках зустрічаються й нестягнені форми: *тихая*, *малбє телє*. Форми на *-ее*, як *лютее горе*, з'явились у результаті комбінації стягненої і нестягненої форми (*люте* і *лютое*). Так само широко розповсюднилось *а* замість *ае* у 3-ій особі однини: *слуха*, *співа*, *бажа*, *зна*. Стягнену вимову *могó*, *мому́*, *твому* та *мего*, *мему* знає значна кількість малоруських говірок. Діялектично, а саме на заході малоруської території, зникнення *j* між голосівками набуло ще більшого поширення; пор. угро-руськ. *знау*, *співау* замість *знаю*, *співаю;* гал. діялектична кінцівка орудного однини на *-ов* у таких словах, як *горов*, *жінков*, *душов*, поясниється тим-самим-таки пропущенням *j*.

7) Кінцівка називного-знахідного множини для прикметників *-ыѣ* одмінилась у декотрих принаймні говірках на дифтонг *ыі*. Звідціля в одних говірках, як ослабала перша частина дифтонга, — *і*, яке не змнякшувало попередньої шелестівки: східньо-укр. *білі*, *чорні*, *на четверті сутки*, угро-руськ. *добрі*, *ясні*. По других говірках *ыі* перейшло в *ii*, а звідціля — теж *і*, але воно мнякшить попередню шелестівку: галицьк. *білі*, *чорні*, *голі ноги*, діялект. угро-руськ. *злі*, *малі*.

8) Дзвінкі шумні шелестівки втратили дзвінкість на кінці слова та перед глухими шелестівками. У багатьох малоруських говірках, а саме в східньо-українських, угроруських і північно-малоруських, дзвінкість шумних шелестівок у вказаних положеннях з а х о в у є т ь с я до цього

часу — і це в протилежність до білоруських і більшої частини великоруських говірок, що обернули дзвінкі шелестівки на глухі: пор. українську вимову таких слів, як *суд*, *дуб*, *віз*, *низько*. Може це вказує на те, що по цих малоруських говірках порівнюючи пізніше заникли ъ та ь (які йшли за цими шелестівками). Але в західньо-українських і в галицьких говірках дзвінкі шелестівки на кінці слова та перед глухими **втратили** свою дзвінкість: *діт* (діда), *грип*, *поріх*, *запріх;* лемк. *мют* (=мід), *хліп*, *сніх*, діялект. угро-руськ. *Бух*, *буть* (=будь), *мош*, *повіч* (зам. *повідж*).

9) У кінці слова та перед шелестівкою *р* ствердло. Це з'явище звичайне для значної більшости малоруських говірок. Мняке *р* у такому положенню затрималося тільки у говірках угро-руських, гірських галицьких і буковинських: *верьх*, *дерьгати*, *верьба*, *церьков*, *теперь*, *косарь*, *столярь*, *звірь:* пор. укр. і галицьк., а так само й північно-малор. *верх*, *верба*, *цар*, *тепер*.

10) Перед голосівками знов *р* ствердло на значно меншому просторі. Вимову: *цара*, *говору*, *звірата*, *рабий*, *гарачий*, *трасця* знають західньо-українські, північно-малоруські й галицькі говірки; але гірські галицькі говірки, а так само й угро-руські та східньо-українські заховують мняку вимову *р*, а східньо-українські переносять мняке *р* по аналогії і на кінець слова: *багатирь*, *поводирь* підо впливом: *багатиря*, *поводиря*.

11) Звуки *ш*, *ж*, *ч* і *дж* ствердли. Ці звуки були споконвіку мнякі; їхню мнякість заховують до цього часу угроруські, гірські галицькі та декотрі північно-малоруські говірки. Та в більшій частині малоруської території вони ствердли: пор. укр. *жаба*, *шапка*, *часто* — при більсько-гродн. *шяпка*, більсько-сідл. *жяба*, угро-руськ. *чяс*, *чюджего пана*, лемк. *хочю*, *чьорний* (але *ш* і *ж* у лемків ствердли). В українськім сполучення з мнякими *ш*, *ж*, *ч* виникають по аналогії: *біжять*, *ускочять* замість *біжать*, *ускочать* підо впливом *летять*, *носять*: *лошя* замість *лоша* підо впливом *теля*.

12) Кінцеве *т* ствердло по багатьох малоруських говірках. Тверде *т* знають західньо-українські, галицькі і північно-малоруські говірки особливо в кінцівці 3-ої особи однини та множини: підляськ. *спыт*, подільськ. *ходит*, *робит*, липовецьк. *гуляют*, галицьк. *називают*, *литит*, гуцульськ. *говорит*, *трубит*, лемк. *ношат* (носять), *берут*. Так само в 2-й особі множини вольового способу: галицьк. *хваліт*, *несіт*, *спішіт*, бойк. *відхыліт*, долівськ. *беріт*, *косіт*. Рідше в інфінітиві: радомиськ. *ночоват*, *ходыт*. У східньо-українських говірках, почасти теж і в Правобічній Україні, а так само в угро-руських говірках кінцеве *т* і в 3-ій особі однини та множини, і в 2-ій особі вольового способу заховує свою мнякість.

13) Поширення звуків *дж* і *дз*. Звук *дж* малоруська мова діялектично була дістала в спадку з говірок спільноруської прамови в таких випадках, що зберіглися в угроруських і гірських галицьких говірках, як: *саджа*, *одеджа*, *чуджий*, *меджа*, *рджа*. За спільно-малоруської доби звук *дж*, підо впливом граматичної аналогії, виникав у деяких дієслівних формах (*сиджу* підо впливом *сидиш*, *саджений* підо впливом *садити*). Діялектично *дж* набуло ще більшого розповсюднення, з'являючись замість *ж* на початку слів; пор. діялектичні: *джерело*, *джяворонок*, *джигатися*. Звук *дз* малоруська мова здобула в спадку теж із говірок спільноруської прамови. Там *дз* чергувалося із *з* на початку слова, і повстало воно із *гв*, як воно стояло перед *ѣ* (*дзвѣзда* при *звѣзда*). Звідціля *дз* переносилось у малоруській мові на місце *з* до груп *зв* й инакшого походження (не із *гв*); пор. діялект. *дзвін*, *дзвеніти*, *дзвякати*, *дзвяга*. А із отаких випадків *дз* замість *з* переносилося і на початок инших слів, напр. *дзмій*, *дзелений*, *дзеркало*, *дзябок*, *дзімно*.

14) Звук *j* переходив після губних у мнякі *н* і *л*. Як це ми були бачили, ще в спільно-малоруську добу виникли були нові сполучення „губна + *j* + *а*“ на місці спільноруських сполучень „мняка губна + *а*“ (а ці знов сполучення пішли із спільно-слов'янських „губна + *е* носове“). Як звук *j* стояв після *м*, то в дуже значній частині малорусь-

ких говірок теє *j* перейшло в *н*. Таким чином на місці спільно-руського *мя* (цеб-то *т'а*) з'явилося *мня*; пор. вимову *мнята*, *мнясо*, *мнякий*, *соломняний*, *камняний*, *імня*, *сімня*, яка поширена геть по всій малоруській території. Після инших шелестівок *j* або заховується або замінюється на *л*, може, підо впливом тої чи иншої граматичної аналогії. Пор. 3-ю особу множини *сплять*, *роблять* — підо впливом *сплю*, *роблю*. Важче пояснити аналогією: *здоровля*, *безголовля*, *жеребля*, *вéрбля* (цеб-то збірне йменння для *верба*), а так само вимову: *оловляний*, *жаблячий*.

15) Скорочення довгих шелестівок, що виникли на місці сполучень: „шелестівка + *ь* + *j*". Повстали оці довгі шелестівки, як це ми бачили, ще в спільно-малоруську добу. Вони зберігаються до цього часу в українських говірках (*життя*, *весілля*). В багатьох галицьких і угро-руських говірках вони зберігаються тільки на початку слів, напр. *льлю*, *зьзісти*. Порівнюючи рідко зустрічаються довгі шелестівки в північно-малоруському. На решті малоруської мовної території довгі шелестівки скоротилися; пор. угро-руськ. *житя*, *зіля*, *насіня*, галицьк. *весіле*, *гранє*, *пранє*, *третего*, сідлецьк. *жите* і т. д.

У царині морфології та словотворення я зазначу: 1) у східньо-українських говірках, у протилежність до галицьких і західньо-українських, де зберігаються давні кінцівки, ми бачимо, що кінцівку *-и* в одміні випірає кінцівка *-і* (з *ѣ*), запозичена з одміни пнів на споконвічно тверду шелестівку. Пор. східньо-укр. давальний і місцевий однини: *душі*, *землі* (підо впливом *руці*, *бабі*), тимчасом як у західньо-укр. і галицьк. — *души*, *земли*; давальний і місцевий однини: *матері*, *річі*, *крові*, діялект. *осені* замість *матери*, *річи*, *крови*, *осени*. Так само в давальному однини *-ові* замість *-ови*: укр. *синові*, *козакові*, гал. *синови*, *козакови*.

2) Як це ми бачили, ще за спільно-малоруської доби кінцівки для твердих пнів із звуком *о* перейшли на місце кінцівок для мняких пнів із звуком *е*: *душою*, *корабльом*, *корольови*. В українських говірках, так само, зрештою, як і в декотрих инших, чергування *душою*—*душею*, *корабльом*—

кораблем, корольови—королеви призвело до того, що ці други форми виперли перші. До того заміна сполучень: „мняка шелестівка + *о*" через сполучення: „тверда шелестівка + *е*" набула взагалі значного поширення. Через це і спільно-укр. *польо, серцо, плечо* перейшли в *поле, серце, плече*. Кличний однини: *божо, козачо, земльо* — в *боже, козаче, земле*; прислівники: *хорошо, охочо* — в *хороше, охоче*.

3) Підо впливом *е* в кінцівці називного-знахідного, як *поле, серце*, замінялася по декотрих діялектах через *е* й тая кінцівка *а* в називному-знахідному, що виникла була за спільно-малоруської доби в таких випадках, як *плаття, життя*; пор. діялект. (гал., зах.-укр., півн.-малор.) *життє* і *житє, весіле, знанє*.

4) У значній частині українських говірок в 1-ій особі однини тепер. часу з'являються такі новоутворення, як *ходю, носю, пустю* — замість *хожу* (чи *ходжу*, що виникло ще за спільно-малоруської доби), *ношу, пущу* — підо впливом: *ходиш, носиш, пустиш*. Такі самі новоутворення відомі й у Галичині, наприклад у говорі лемків.

5) У західньо-українських і галицьких говірках підо впливом польської мови здобувають собі розповсюдження такі форми дієслівні, як *казавем* (замість *я казав*), *щом казав, як ес казав, їхалисьме* — у минулому часі; *буду казав* — у майбутньому, *бим казав* чи *казав-бих, казав-бис* (2 особа) — в умовному способі.

6) У галицьких говірках замість кінцівки *-ов* в орудному (фонетично з *-ою*) з'явилося *-ом* підо впливом *-ом* у чоловічому й середньому роді: *гором, тобом* (замість *тобою*).

Літературні руські мови.

Разом з християнством, освітою, книгами київська Русь здобуває з Болгарії і книжну мову: мало того — мова ця, давнє-болгарська, входить у живу обхідку в освічених класів. І вживають її, з невеликими хіба тільки діялектичними одмінами, по всіх руських центрах. Культурний упадок Київа; еволюція літературної мови по нових центрах: а) в Володимирі і Москві — утворення великоруської літературної мови; б) у Галичі — пануючі класи приймають за розговірну мову мову польську; спроби піднести до літературної мови місцеві наріччя; актова мова; сьогочасна українська літературна мова.

Скажу тут ще декілька слів за літературні, книжні мови малоруські.

Київська Русь дістала християнство й освіту з Болгарії. З'язок Київа з Болгарією почався в усякому разі мало не рівночасно з тим, як Київ зайняв центральне місце в південній Русі, де він об'єднав східньо-слов'янські племена і заклав підвалини для держави. Декотрі з цих племін перебували з болгарами в безпосередньому сусідстві: це були тиверці й уличі, як вони, вийшовши з південної Наддніпрянщини, осілися над Дністром. Болгари сусідили з руським плім'ям не лише на гирлах Дунаю. Є дані такі, котрі вказують на їхнє розповсюднення далеко на північ, до басейну середнього Дунаю. Угри бо зайняли землі, які в значній мірі були заселені болгарами.

Річ дуже імовірна, що до Київа проникли з християнською проповіддю найближчі ученики Кирила й Методія. Олегову умову з греками було складено для руської сторони по болгарськи: це може показувати на те, що вже тоді в київській Русі з'явилося давнє-болгарське письменство. З

певністю можна це казати для середини цього століття на підставі Ігоревої умови з греками, яка теж дійшла до нас у руському літопису мовою давнє-болгарською. В умові цій згадується за очевидячки численну християнську Русь та за собор св. Іллі у Києві. Християнська громада Київа вживала для богослуження та й для инших релігійних потреб, звичайно, мови давнє-болгарської. За Святослава зносини Київа з Болгарією робляться особливо тісні: багата наддунайська країна манить русів своєю культурою та близькістю до Царгороду. Що правда, руси з'являються там як завойовники, та проте зазнають такого самого впливу, яке завсіди і скрізь робила цівілізована країна на некультурних своїх покорителів. Менш ніж за двацять років після Святославових походів на Болгарію, його син примушений був прийняти християнство. Пізніша легенда цеє навернення Володимира в християнство сполучувала з його походом на Корсунь, та вона не могла витіснити до-решти давніших свідоцтв, які казали про хрещення Володимира в Київі чи в Василеві і, звичайно, не від греків, а від болгарів. Дуже імовірна річ, що найдавніша руська церква, як це допускають декотрі дослідники, залежала не від константинопільської патріярхії, а від Болгарії: болгарська проповідь підхилила парафію св. Іллі, звичайна річ, під болгарську архіепископію. Київ здобуває, таким чином, безпосередньо од болгарів і церковну мову і церковні книги. Та звідціля-ж таки йде до нього й світська освіта. Швидко після того, як київська Русь прийняла офіційно християнство, її заливають болгарські книги: деякі з них дійшли до нас в оригіналах, инші в копіях. Це — книги не самісінького духовного змісту, а й світського (хроніки, повісті). Може, до нас із Болгарії перекочовували й твори усної народньої творчости, болгарські „кощуни". До княжих дворів і боярських теремів проникали й болгарські скоморохи. Судячи з сьогочасних пам'ятників усної народньої словесности, болгарський вплив був надто значний і поза книгами. Наші казки та билини свідчать про те, що болгарська мова вже давно перейшла й до народніх мас. Таким чином, є ціла низка

підстав думати, що київська Русь дістала з Болгарії мову, яка не тільки що зробилася надбанням **книжним**, але проникла теж і в живу обихідку освічених мійських класів. Оця обставина особливо яскраво виступає в історії книжної мови давньої Руси: мова ця скоро вбірає в себе елементи живої мови і застосовується до руської вимови; вона швидко затрачує все те, що було чуже для руського слуху. Вкажу, наприклад, на такі з'явища: дуже рано зник із письменства великий юс, а малого юса почали вживати на визначення звука *а* після мняких шелестівок; написання *рь*, *ръ*, *лъ* рано були виперті написаннями *ьр*, *ъл*, *ър* (напр. *цьркъвь*, *вьрхъ*, *вълкъ*); кінцівку *-тъ* у 3-й особі однини та множини систематично випірає *-ть*; замість давнє-болгарського *жд* уже в багатьох пам'ятниках XII віку послідовно проведено *ж*; звук *ѣ*, згідно з його церковною вимовою, дуже рано замінено звуком *е*, тимчасом як руська мова вимовляла *ѣ* ще як дифтонг *i͡е*, та й инші ще з'явища. Виходить, що вплив живої вимови на написані (графічні) позначення ясний; а це вказує на те, що давнє-болгарська мова була в давній Русі в живому уживанню. Оце дозволяє нам не класти різкої ріжниці поміж мовою книжною і мовою освічених класів. Київ од Болгарії не далеко, і це сприяло тому, що до Київа як мову **культурну** перенесено було — мову давнє-болгарську; і ця сама-ж-таки мова в письменній шкаралущі перейшла туди разом з книгами.

Упадок Київа, як культурного центру давньої Руси, припадає на середину XII віку; доконали його остаточно в середині наступного століття татарські напади. Із київської Наддніпрянщини не одійшло, звичайно, народнє життя, хоч, мабуть, і етнографічна границя одходила на північ, в область Полісся в міру того, як половці та татари пустошили давню „польську" землю довкола Київа. Але культура Київа пропала: вона перейшла до нових центрів — на північний схід, до Володимира, — на захід, до Галича. Разом з Київом загинула його „інтелігенція"; пануючі класи: князівство, боярство, духовництво, купецтво було перебите або втікло почасти на захід, почасти на північний схід.

Володимир над Клязьмою, а так само й инші городи руські, всю свою культуру взяли із Київа. Ще за тої давньої доби, як Київ був пануючим центром, з нього розходились і освіта і торговля геть до всіх инших племінних та городських центрів. І Новгород, і Полоцьк, і Ростов здобули з Київа не самісіньке християнство, а й тую інтелігентну верству, що була провідником і державної влади і південно-руської культури. І Гюрята новгородець [1]) і Павло ладожанин [2]) у розмові з київським літописцем, і зухвалий волхв новгородський [3]) у сперечці з єпископом Теодором та князем Глібом, сином Святослава чернигівського, і Котопан корсунський [4]) на бенкеті у князя Ростислава тмутороканського, і нещасливий Василько [5]) в своїх душевних жалях у Володимирі Волинському, у дворі Вакієвому, говорили приблизно однаковою мовою. А була це мова своїм походженням давнє-болгарська, з тою тільки чи иншою місцевою домішкою, яка залежала або од того, що книжну мову слабо собі засвоїли, або від тих діялектичних одтінків, яким вона неминуче підпадала в за-

---

[1]) Усі названі тут імення взято з літопису. Так, про Гюряту (Гуряту Роговичя) згадує літопис під роком 1096 (=6604). Оповідаючи про напад половців з безбожним шолудивим Боняком на Київ (на самий манастир печерський), літописець вдається в генеалогію половців і при тій нагоді згадує те, що розповідав був йому Гюрята за північних народів, „заклѣпленних“ нібн в горах (див. стор. 161 - 164 видання: Лѣтопись по Ипатскому списку. Изданіе Археографической Комиссіи. Спб., 1871). *Прим. перекл.*

[2]) Див. там-таки, ст. 199 - 200, оповідання (під р. 1114=6622) про дивні тучі, що бувають у Ладозі, коли діти знаходять „глазкы стекляныи, и малыи и великыи, провертаны...“. *Прим. перекл.*

[3]) Див. стор. 123 - 127. Оповідаючи (під р. 1071=6579) про волхва, що прийшов до Київа і пророкував людям, що на п'ятеро років „Днѣпру потещи вьспять, а землямь переступати на ина мѣста“, літописець згадує при цій нагоді і за инших волхвів - кудесників і серед них за того волхва, що підняв повстання у Новгороді за князя Гліба. *Прим. перекл.*

[4]) Див. на стор. 117 оповідання (під р. 1066=6574) про те, як греки, злякавшися могутности Ростислава, підіслали Котопана, і він на бенкеті підмішав князеві отрути до чаші. *Прим. перекл.*

[5]) Див. на стор. 167 - 173 (під р. 1097=6605) оповідання про осліплення Василька. *Прим. перекл.*

лежності од різного етнографічного оточення. Кожний із городів давне-руських дістав в уділ частину тієї культури, того духового багацтва, яке встиг витворити й нагромадити у себе Київ.

Володимирові, а далі Москві довелося розвити й збагатити здобуту з Київа спадщину, бо вони зайняли становище об'єднуючих політичних центрів. Наприкінці XIII віку з опустілого Київа переїхав жити до Володимира митрополит Максим. Північний схід здобув через це нову активну силу, і вона пішла по тому самому напрямку, що й усі инші сили країни; вона стала працювати над тим, щоб зцентралізувати довкола Володимира та Москви руські землі над Окою і Волгою. Оці нові руські центри беруть таким чином у спадок і державні і освітні завдання Київа. Мова, яку вони звідтіля здобули, розвивається в такому самому напрямку, що і на півдні: вона ступнево націоналізується, роблючись що-раз ближчою і доступнішою для впливу живої мови народньої. Що-правда, од живої народньої мови намагається один час одійти мова книг, через новий південно-слов'янський вплив наприкінці XIV і в XV віці; але споконвічний з'язок живої мови освічених класів з мовою племінною, — з'язок, який веде свій початок ще з Київа, не рвався й тут. У результаті оця жива мова, що остаточно склалася в Москві і зазнала тут на собі впливу місцевого народнього наріччя, яке сполучило в собі особливості східньо-руських і північно-руських говірок, розширила область свого розповсюднення на всі ті городські центри, котрі підхилилися Москві, і дійшла аж до нас міцна й дужа своєю близькістю до народньої мови. Це наша великоруська літературна мова. Її батьківщина — Болгарія. Та витворилася вона в Київі, де вперше зазнала благотвірного впливу народнього оточення. Остаточно розвилася вона в Москві, де вона в звуковому своєму строю злилася з живою мовою великоруського народу.

Було-б великою помилкою гадати, що київська культура передалася виключно тільки на північний схід, до Володимира й Москви, що тільки-но великоруси продовжу

вали працю державного будівництва й освітню діяльність малорусів. Київ упав уже під той час, коли і південна і західня Русь мали декілька розвинених городських центрів. Смоленськ і Полоцьк, Турів і Пінськ, Володимир Волинський і Луцьк, Перемишль і Галич, а так само Новгород і Псков встигли теж до часу запустіння Київа та його культурного занепаду засвоїти собі найголовніші блага витвореної Київом цівілізації. По всіх цих центрах ішло далі духове життя і зберігалось усе те, що повстало в них підо впливом тієї сили, яка виходила з Київа. Для південної Руси особливої ваги набув Галич. Робота потомків Володаря Ростиславича знайшла собі гідного наступника в особі Романа, і за його часів кладуться підвалини для могутньої політичної організації, яка мала об'єднати південно-руське плім'я, що втратило з упадком Київа свою опору. При дворах Романа, його синів і внуків витворюється нова пануюча класа, доземріває нова інтелігенція. Завдання ставлять широко й сміливо, не зважаючи на татарську небезпеку, на наявність могутніх ворогів і на заході і на півночі. Романова самодержавність приводить Данила до королівської влади. Південно-західня церква, що з переходом митрополита до Володимира втратила свого голову, організується на самому початку XIV віку в окрему митрополію. Але-ж Галич не міг здобути загально-руського значіння саме через те, що він одійшов од того стрижня, що довкола нього вертілася руська земля, — од Дніпра. Він лежав на заході, під безперервним впливом різних европейських центрів, і це денаціоналізувало його пануючу класу, одтягаючи її од своєї народньої справи і кидаючи в обійми до чужоземців. Нестійке виходить і політичне значіння Галича, особливо з того часу, як над Дніпром, у горішній Наддніпрянщині, зародилася нова сила, в формі литовсько-руської держави. Їй скорюється, природня річ, уся Наддніпрянщина; влада литовсько-руських володарів переходить і на Галич.

І в Галичі, і в литовсько-руській державі далі живе в письменському вжитку здобута в спадку од Київа мова. Та в живій обиходці вона втратила тую живучість, яку вона

мала була в київській Русі і набула потім на північному сході, в Москві. Це залежало од тієї роз'єднаности, яка панувала тут поміж пануючими класами і народом. Боярство, а так само й мійська людність, підпадали в західній Русі під чужоземний вплив. Польща, а через Польщу західня Европа, одчужувала ці пануючі класи од народу з його давнім життєвим укладом. Світська освіта підпала під пряму залежність од Польщі. Польською мовою почали говорити і панство і міщанство: мова ця виперла давню мову освічених класів.

Ми бачимо, зрештою, що не раз робилися спроби пустити за літературну мову те чи инше місцеве наріччя. Змагання завдовольнити насущну потребу народа в духовній освіті примушувало нераз при перекладі св. письма, при складанню казань і в перерібках житій святих вдаватися до живої мови цього народу. Але від оцих спроб дуже ще далеко до витворення літературної мови.

Нагальна потреба вироблювала в канцеляріях актову мову: тут народні елементи спліталися з чужоземними, почасти книжними, давне-болгарськими, почасти живими елементами польської мови. Та і ця мова не могла претендувати на ролю літературної мови, та й вимерла вона разом з тими канцеляріями, що її зродили.

Загибіль південно-руської інтелігенції Київа, денаціоналізація пануючих класів південно-західньої і західньої Руси приводять у царині літературної мови до такого самого фатального результату, як і в царині державного та культурного життя. Малоруські й білоруські області затрачують свою політичну самостійність, підпадаючи під чужоземне панування. Малоруси й білоруси на довгий час залишаються без літературної мови, котра-б об'єднувала їхню інтелігенцію, а через інтелігенцію й народні низи.

В инших нарисах, що ввійшли до складу цього видання[1]) показано, як і коли зародилася нова українська

---

[1]) Оригінал надруковано в II томі енціклопедичного видання „Украинскій Народъ въ его прошломъ и настоящемъ" (Спб., 1916); мала ще в дальших томах цього видання з'явитися стаття акад. Аг. Кримського про історію літературної української мови, та через війну це видання на другому томі так і припинилося. *Прим. перекл.*

літературна мова. Як вона з'явилася, то це знаменувало важний момент у народньому життю: українська інтелігенція повернулася до народу, зглянулася на нього, подала йому руку. Вона повинна була заговорити з ним рідною його мовою. І звичайно, для витвореної отаким чином літературної мови майбутнє забезпечене: момент взаємин інтелігенції з рідним народом оживить її розвій, як вона зачахне; воскресить її, як вона замре. Зараз, як у нас у Росії зросла освіта і збільшилася місцева культура, не може вже й мови бути про розбрат інтелігенції з народом: жаднісінькі чужоземні впливи не в стані зденаціоналізувати нашу інтелігенцію. Що правда, інтелігенція українська може підпасти під вплив иншої, неукраїнської культури, — культури великоруської. Та це ніколи не відірве її від народнього ґрунту. Чим міцніший буде вплив великоруської культури на вкраїнську інтелігенцію, тим ближче й тісніше інтелігенція українська ставатиме до свого народу, бо-ж оця близькість панує і в нас, у великорусів, і власне їй ми завдячуємо і свою культуру і свою літературну мову.

Покажчик найважнішої літератури.

Наведемо тут що-найголовніші праці про українську мову (поминувши збірники етнографічних і фольклористичних матеріялів):

О. Брокъ, Угрорусское нарѣчіе села Убли (Земплинскаго комитата). Видання Отдѣленія русскаго языка и словесности И. А. Н. Спб., 1899.

— Очеркъ физіологіи славянской рѣчи (=Энциклопедія Славянской Филологіи, вып. 5,[1]). Спб., 1910.

І. Верхратський, Знадоби для пізнаня угорско-руских говорів. Говори з наголосом движимим — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XXVII, XXVIII, XXIX і XXX (=1899, кн. I, стор. 1-68; кн. II. стор. 69-94; кн. III. стор. 95-200 і кн. IV, стор. 201-276).

— Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом недвижимим — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XL, XLIV і XLV (=1901, кн. II, стор. 1-113, кн. VI, стор. 113-224; 1902, кн. I, стор. 225-280).

— Ueber die Mundart der marmaroscher Ruthenen. Stanislau, 1883.

— Про говор Замішанців — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка т. III (=1894 р.), стор. 153-210.

— Про говор Долівский — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові. т. XXXV-XXXVI (=1900, кн. III-IV, стор. 1-128).

— Про говор галицких Лемків. У Львові, 1902.

В. Гнатюк, Словаки чи Русини? — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. XLII (=1901, кн. IV, стор. 1-81).

— Русини Пряшівської епархії і їх говори — там-само, т. XXXV-XXXVI (=1900. кн. III-IV. стор. 1-70).

Я. Головацкий, Росправа о языцѣ южно-русскомъ и его нарѣчіяхъ. Львовъ, 1849.

— Грамматика русского языка. Во Львовѣ, 1849.

Г. Голоскевичъ. Описаніе говора с. Бодачевки (Колодіевки) Ушицкаго уѣзда Подольской губерніи — Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности, т. XIV (= 1909, кн. IV, стор. 106-131).

П. Житецкій. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Кіевъ, 1875.

— Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII в.в. Часть I. Кіевъ, 1889.

А. Крымскій, Филологія и Погодинская гипотеза — Кіевская Старина, 1898 і 1899 (й окремою відбиткою — К., 1904).

— Деякі непевні крітерії для діялектольоґічної клясифікації старо-руських рукописів. Львів, 1906 (Окрема відбитка із „Наукового Збірника присьвяченого проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині“).

— Древне-кіевскій говоръ — Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности И. А. Н., т. XI (=1906, кн. III, ст. 368-411).

— Украинская грамматика. Томъ I. вып. I, II і VI, томъ II, вып. I. Москва, 1907-8.

F. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. 4 томи. Відень, 1875-83.

К. Михальчукъ, Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины — Труды Этнографическо-статистической Экспедиціи въ Западно-русскій Край, содержащіе матеріалы и изслѣдованія, собранные П. Чубинскимъ, томъ VII, вып. 2, стор. 453-512; в додатку — діялектологічна мапа малоруської мови.

— Что такое малорусская (южно-русская) рѣчь? — Кіевская Старина, 1899, IX.

К. Михальчукъ и А. Крымскій, Программа для собиранія особенностей малорусскаго нарѣчія. Спб., 1910.

E. Ogonowski. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg, 1880.

А. Потебня, Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка. Воронежъ, 1866.

— Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи. Воронежъ, 1871.

С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, Руска граматика. Львів, 1893.

St. Smal-Stockyj und Th. Gartner, Grammatik der ruthenischen (ukraïnischen) Sprache. Wien, 1913.

А. Соболевскій, Очерки изъ исторіи русскаго языка. Кіевъ, 1884.

— Источники для знакомства съ древне-кіевскимъ говоромъ — Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1885, II.

— Древне-кіевскій говоръ — Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности И. А. Н., т. X (= 1905, кн. I, ст. 308-323).

— Опытъ русской діалектологіи. Нарѣчіе малорусское — Живая Старина, 1892.

— Лекціи по исторіи русскаго языка. Изданіе четвертое. Москва, 1907.

Е. Тимченко, Українська граматика. т. I. Киев, 1907.

— Функціи генетива въ южно-русской языковой области — Русскій Филологическій Вѣстникъ, 1913.

В. Шимановскій, Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Варшава, 1897.

И. В. Ягичъ, Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка. Спб., 1889.

— Einige Streitfragen. 2. Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen — Archiv für slav. Phil., 1909.

Акад. АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА,

ЗВІДКІЛЯ ВОНА ВЗЯЛАСЯ І ЯК РОЗВИВАЛАСЯ

Вступні уваги.

Термін „Україна“, „український“ — і „малоруси“, „малоруський“. Число людей малоруського плім'я.

Українська мова — це термін, який протягом останніх 30—40 років мало не зовсім витіснив собою давніший, ширший термін „мова малоруська“.

Слово „україна“ в старовину визначало попросту „пограниччя“. За часів великого князівства київського XII віку ми знаходимо, наприклад, згадку про „україну“ галицьку, точніш — галицько-волинську, на пограниччі области смоленської (див. Іпатський літопис під роком 1189), й одночасно зустрічаємо звістку, під 1187-им роком, про „україну“ наддніпрянську, лівобічну, теперішню Полтавщину. Після татарської руїни XIII віку під „україною“ малоруси розуміли переважно самісінькі землі дніпрового степового пограниччя (Україна Лівобічна й Україна Правобічна). З XV-XVI віку тут розвилося козацтво, і тоді територія „України“ значно поширилася як по лівому, так і по правому боці Дніпра. Під кінець XVI віку козаччина України, цеб-то Наддніпрянщини, зробилася висловником національних ідеалів малоруського народу, а в XVIII-XIX віці нова малоруська література пішла з тієї знов-таки козацької України. Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка-Основ'яненко, Шевченко й инші талани літературно розробили живу малоруську мову своїх місцевостей, — і вона, мова „властиво-українська“, лягла в основу літературної мови геть-усіх малорусів, хоч би якими малоруськими наріччями та говірками

вони говорили. Геть-усі національно-свідомі малоруси, чи-то російські піддані, чи австрійські, од Кавказу до Карпат, поволі позвикали звати себе „українцями“ і теперечки дуже не люблять, як їх сторонні люди, за старою звичкою, все ще взивають „малорусами“.

Що-правда, у літературних суперечках поміж собою, не перед сторонніми, малоруси, як говорять про деяку неоднаковість проміж мовою малорусів б. австрійсько-підданих і б. російсько-підданих, то частенько ще іменують одну мову „галицькою“, а другу — „українською“ і протиставляють, або досі були протиставляли „австрійських русинів“— властивим „українцям“, цеб-то спокійнісінько звужують зміст терміну „Україна“. Та за останніх часів навіть і в таких випадках вони воліють дотримуватися вже инакшої термінології: не так давно були говорили: „мова України Австрійської“ та „мова України Російської“; або по найновішому говорять: „України Галицької“—та „Великої України“.

Іменню „український“ малоруси складають дуже високу ціну, аж до дражливости високу. Якби комусь спало на думку споритися проти того і вимагати, щоб вони держалися терміна „малоруський“, а не „український“, то це була-б річ і недоцільна і даремна: життєва практика перемагає філологічну точність. Та про те філологи, треба думати, як задля точности діялектичної, так і через міркування про споконвічну історію розвою малоруської мови, довго ще не відмовляться (принаймні, в своїх вузько-спеціяльних статтях) од терміну „малоруська мова“, що виключає будь-яку плутанину.

Цифру всіх малорусів визначують понад 35 мільйонів (великорусів—понад 65 мільйонів, білорусів— десь менше як 10 мільйонів). Антропологічної односги між ними немає (пор. праці Гильченка, Івановського). Як-що в крові великорусів сильна домішка фінська, то в крові малорусів, принаймні степових, — сильна домішка тюркська.

II.

Малоруські діялекти: західня меншість і східня більшість. Типовіщі одміни західньо-малоруських діялектів од східньо-малоруських. Архаїчні говори в обох групах. Вони північні, але ділити малоруську мову на наріччя північне і наріччя південне не слід. Літературна непридатність архаїчних говорів і їхня величезна вага для філології та історії мови.

З **діялектологічного** погляду малоруська мова розпадається на дві великі, та нерівні парості: менша (десь чи не 1/5)—це наріччя **західньо**-малоруське; більша (щось 4/5)—це наріччя **східньо**-малоруське. А кожна з обох цих паростей своєю чергою розпадається знову на два типи: один тип—це говори звичайні, фонетично розвиті, другий тип—це говори рідші, забиті по глухих закутках (гірські чи болотяні), фонетично нерозвиті, инакше—архаїчні.

Область наріччя **західньо**-малоруського політично почасти одірвана від решти малоруських областей. Сюда відносяться землі Галичини, Буковини та Угорська Україна. З цих областей чимало малоруських колоністів попереселялося й до Америки. Під б. російським володінням західньо-малоруським наріччям говорить Поділля з північною Басарабією, Підляшшя та значна частина Волині.

Область наріччя **східньо**-малоруського займає величезну просторінь од Дніпрового Правобережжя (Київщини, то що) до Дону та Кавказу; а так само включає в себе українські колонії на Далекому Сході („Зелений Клин“).

Одрізняється західньо-малоруське наріччя од східньо-малоруського отакими напр. особливостями (назвемо лиш котрі типовіші). В ньому може одділятися *ся* (західньо-мр. *ся* бою = східньо-мр. бо*юся*). Видко значну неоднаковість у

наголосах проти східнього наріччя, особливо в кон'югації (західньо-мр. хо́джу, прине́сла = східньо-мр. хожу́, ходю́, принесла́). Тверде -*т* у 3-ій особі (зах.-мр. він ходи*т*=сх.-мр. він ходи*ть*). Кінцівка -*е*го в родовому відмінкові займенника (зах.-мр. до н*е*го = сх.-мр. до н*ь*ого, до *й*ого). Тверда відміна прикметників на -*ій* (зах.-мр. трет*ий*, трет*а*, трет*е*= сх.-мр. трет*ій*, трет*я*, трет*є*). Чути тверде *с* у кінцівках -*ский*, -*цкий* (зах.-мр. руский, турецкий=сх.-мр. ру*сь*кий, туре*ць*кий). В зах.-мр. наріччі можуть не подвоюватися приголосні перед кінцівкою -*ье* (зах.-мр. жи*те*, хо́дже*не* = сх.-мр. жи*ття*, ході́*ння*). І то що. Між иншим, західньо-малоруська вимова для звука *и* (з ы та и) дуже груба, він твердіший од російського *ы* (напр., у зах.-мр. чується л*ы*ко, с*ы*ла), а вже-ж у східньо-малоруському наріччі тут чути середній звук між *ы* та *і*, що на письмі його визначують буквою *и* (сх.-мр. л*и*ко, с*и*ла)[1]). У говорах перехідної области між обома наріччями всі оці риси надто плутаються й перемішуються, і напр., західня Київщина, з її виразним основни́м східньо-малоруським типом, має в собі і риси мови подільської.

Варто зазначити, що отака фонетична несхожість між зах.-мр. та сх.-мр. наріччями дуже-таки мало перебиває людям обох наріччів розуміти одним одних. Коли й трапляються випадки, що малорус східній не гаразд розуміє малоруса західнього, або навпаки, то причини коріняться вже ж не в фонетиці, а переважно в неподібності тих слів, якими в одному й другому наріччі визначаються однаковісінькі поняття; західньо-малоруський словар—ближчий до польського, східньо-малоруський словар—ближчий до російського. І трапляється навіть, що малорус східній через лексичні одміни далеко-таки не вільно розуміє малоруса західнього.

А от у самій середині кожного з обох названих наріччів, чи то західнього, чи то східнього, вноситься роз'єднання через те, що і в одному і в другому є говірки а р-

[1]) Літературним правописом встановлено букву *и* (а не *ы*) і для зах.-мр. наріччя. Букву *ы* всеукраїнський правопис геть одкинув.

хаїчні, з їхньою своєрідною, різко відокремленою, нерозвитою фонетикою. Замість улюбленого звичайно-малоруського *і* (к*і*нь, л*і*с, ш*і*сть) в архаїчних говірках ще досі заховалися дифтонги, цеб-то двоголосівки (напр., к*уо*нь, к*уи*нь = укр. к*і*нь; л*іе*с, ш*іе*сть = укр. л*і*с, ш*і*сть). Отаку архаїчну двоголосність (спільну колись для мови геть-усіх малорусів) заховують у західньо-малоруському наріччі говірки карпатських верховинців (в б. Австро-Угорщині) і Підляшшя (у б. Росії), а в східньо-малоруському наріччі цей дифтонгізм зберігся на Поліссі (київо-волинсько-мінсько-чернигівсько-полтавському).

Іноді діялектологи радять уважати всі сучасні дифтонгові говірки, в їхній сукупності, за одну спільну групу, і класифікують її як окреме „північно-малоруське наріччя“. Тільки-ж отака класифікація, що мала-б ці архаїчні говірки таким чисто-механічним способом об'єднувати, це річ зовсім незручна; бо, ведучи дальшу аналізу говірок отого ніби об'єднаного архаїчного „північно-малоруського наріччя“, нам неминуче доведеться розбити його знову-таки на ті самі дві парості: західню та східню. І після цього покажеться, що західні говірки отого „північно-малоруського наріччя“ це органічний, зародковий прототип усього західньо-малоруського наріччя, а східні його говірки—прототип усього наріччя східнього.

В письменському, літературному українському рухові архаїчні говірки, як мова аж надто незначної меншости малорусів, як мова закуткова та нерозвита, залишилася для решти малорусів самісінькою обтяжливою, непридатною привіскою, що з нею письменська мова сміє абсолютно не рахуватися. Але для історика-лінгвіста виучувати архаїчні говірки це аж надто корисна й цікава річ, бо говірки тії—це живий, наочний зразок того, чим була всенька малоруська мова років 600 тому назад, у XIV віці.

III.

Приналежність малоруської мови до східньо-слов'янської („руської") групи. Три найтиповіщі спільні ознаки тієї групи (повноголосність, спосіб мнякшення зубних, зачинне *о*) і деякі не такі типові (доля юсів, ъ, ь та ѣ). Гіпотези про те, коли мав закінчитися період праруської одности: мабуть це IX вік. Писані джерела для історії мови дійшли до нас лиш з XI в.: київські Ізборники Святослава 1073 та 1076 р., червоноруські Слова Григорія Богослова, і ин.

Історія малоруської (по теперішньому української) мови доволі складна, і, викладаючи її в коротких рисах, ми зупинимося тільки на найвимовніших її стадіях, а здебільша навіть на самих-но видатних „віхах".

Усі слов'янські мови розпадаються на три сім'ї: а) західню (мови: полабська, польська, ческа, словацька, лужицька), б) південну (болгарська, сербсько-хорватська, словінська) та в) східню, що має три парості: південну, середню та північну, чи, за новішою термінологією, три мови: малоруську, білоруську та великоруську. Східньо-слов'янську сім'ю звуть инакше р у с ь к о ю, за йменням тієї „руської" (цеб то норманько-варязької) династії, яка в київський великокнязівський період панувала з Київа над усіма східньо-слов'янськими племенами.

У передісторичну добу, так років на двісті перед прикликанням варягів, мова всіх східніх слов'ян була, це річ безсумнівна, мовою єдиною, й одрізнялася тая єдиная східньо-слов'янськая мова од мови південно-слов'янської та західньо-слов'янської отакими познаками:

1) в ній була повноголосність (спільноруське б*оро*да, м*оло*ко, б*ере*гъ; церковно-слов'янське б*ра*да, м*лѣ*ко, б*рѣ*гъ; польське b*ro*da, m*le*ko, b*rze*g);

2) зубні *д, т* та сполучення *кт, гт, хт* мнякшила вона на [*д*]*ж* та *ч* (спільноруське хо[*д*]*ж*у, свѣча, но*ч*ь; церковно - слов'янське хо*жд*ѫ, свѣ*шт*а, но*шт*ь; польське cho*dzę*, swieca, noc);

3) вона мала зачинне *о* замість *е* (спільно-руське *о*лень; церковно-слов'янське ѥлень; польське *je*leń).

Так само замість носових юсів ѫ та ѧ усі східні слов'яни встигли ще наприкінці періоду своєї мовної односта виробити неносові звуки *у* та *я* (спільно-руське д*у*бъ, з*я*ть; церковно - слов'янське дѫбъ, зѧть; польське d*ą*b, zięć. Праруське ѣ звучало як *іе*. Немає сумніву, що за праруської ще доби глухі голосівки ъ та ь (коротке *у* та коротке *і*) звучали в усій східньо-слов'янській сім'ї трошки инакше, ніж у инших слов'янських мовах,—мабуть чи не з легким нахилом до *о* та до *е*.

Про той термін, коли закінчилася доба повної східньо-слов'янської (чи праруської) мовної односта, про це можна будувати самісінькі здогади.

Один з найавторитетніших філологів-дослідників, акад. О. О. Шахматов (великорус), у своїй передсмертній величезній праці „Очерки древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка“ [1]) з певністю висловлюється так: „Распаденіе восточно-славянскихъ племенъ и ихъ языка относится (въ своемъ постепенномъ ходѣ) къ VII и VIII вѣку; вѣроятно, къ IX вѣку восходитъ (какъ завершеніе процесса) распаденіе единаго русскаго племени на три племенныя группы: южную, сѣверную и восточную“ (стор. XXXVI і стор. XXV).

Так каже безсторонній великорус. Проте—річ імовірна, що не тільки в VII-VIII вв., ба навіть у IX віці, як варяги засновували на східньо - слов'янській території „руську“ державу, однiсть мови всіх східньо-слов'янських племін ще не було порушено нічим, практично дуже великим. Вважати мову всіх східньо-слов'янських племін у IX в. ще за *практично* єдину мову—це кінець-кінцем не буде річ протина-

---

[1]) Праця ця вийшла (у Спб., 1915) як 11-й випуск Энциклопедіи славянской филологіи, що її видає Російська Академія Наук.

умова. Що окремі говірки трьох східньо-слов'янських груп повинні були, звичайна річ, уже й тоді мати дуже характерні риси,—це так. Але будь-якого обопільного нерозуміння поміж ними в IX віці ми припустити не сміємо. Адже під тії часи взагалі всі слов'яни, навіть цілком різних слов'янських груп, ще не відчували хоч трохи сильної несхожости між слов'янськими мовами. Коли рівночасну тодішню (IX в.) проповідь свв. Кирила та Методія, апостолів із землі слов'ян південних, прекрасно розуміли в Чехії, країні слов'ян західніх,—то вже-ж варязькі ватажки, які закнязювали в IX віці над слов'янами однієї й тієї самої групи—східньої, повинні були почувати від Новгороду ген аж до Чорного моря безперечно ще одну-однісіньку мову.

Відтінки між говорами трьох груп східньо-слов'янських племін IX віку могли являти собою переважно хіба тую неоднаковість, яка взагалі неминуча між говірками однієї й тієї самої мови, коли вона розкидана на великому просторі. В таких випадках, де ця неоднаковість відчувалася з практичною реальною силою, вона зводилася, очевидячки, до несхожости окремих слів, що ними на півночі і на півдні неоднаково визначувалися однакові й ті самі поняття; такі слова, як „баня" (=купол), „повонь" (=водяний розлив), „вѣхъть" та ще чимало инших слів південних, що їх ми згодом знаємо з київського літопису й инших південних пам'ятників, і що їх часто-густо навіть пояснити не можна без допомоги сьогочасної української мови Київщини, навряд чи були і в IX віці відомі на півночі[1]). А північ знову мала свої слова, такі, що їх не знав південь IX віку. Що-ж до відтінків фонетичних і морфологічних між східньо-слов'янськими говірками IX віку, то тодішня одміна між північчю і півднем навряд чи тоді вже відчувалася в життєвій обиходці як порушення праруської мовної односги.

Треба, зрештою, пам'ятати й про те, що відносно IX віку будь-які філологічні міркування про тип староруських

[1]) Див. А. Крымскій: Древне-кіевскій говоръ—Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ, 1906, кн. III.

наріччів та про ступінь їхнього взаїморозуміння чи взаїмо-нерозуміння не носять характеру безперечної точности, бо ж написаних даних од IX віку ми не маємо. Документальні східньо-слов'янські пам'ятники, що дозволяють судити про мову вже твердо. починаються властиво тільки-но в XI віці. чи в Києві, чи в Новгороді. Що-правда, мова південно-руська, а саме наддніпрянська, має записи ще від X віку, в реєстрі ймень Дніпрових порогів, що їх дано грецькими буквами у Костянтина Багрянородного (ум. 959); але слов'янськими буквами південно-руські пам'ятники йдуть допіро з часів київської держави Володимира Святого, а саме як дрібні написи X-XI віку; а вже ж південно-руські книги, так само як і книги північно-руські, дійшли до нас тільки з часів Володимирових дітей XI віку.

Через це достовірну історію малоруської мови (а так само і великоруської) доводиться поневолі починати аж з XI віку, дарма що чимало малоруських і великоруських ознак готові були ще в IX віці.

Найдавніші, котрі до нас дійшли, південно-руські пам'ятники це такі: з Київщини — Ізборники Святослава 1073 та 1076 років, Синайський патерик XI в., житійний Успенський збірник XII в. з творами теж і місцевих печерських отців, Богословіє Івана Дамаскина XII в., Студійський Устав бл. 1193 р., Златоструй XII в.; з Чернигівщини—Румянцівська Ліствиця XII в. № 198; з Волині—уривки Турівського євангелія XI в.; з Червоної Руси—південно-галицькі слова Григорія Богослова XI в., північно-галицьке євангеліє 1144 р., Віденський Октоїх XII-XIII в., Христинопільський Апостол XII-XIII в., північно-галицьке євангеліє 1268-1301 р.; буковинське болгаро-Софійське євангеліє XIII в., буковинське євангеліє Евсевія 1283 року й ин.

Писано ці книги чужою, церковно-слов'янською (болгарською) мовою. Тільки ж писарі малоруські нехотячи робили описки в дусі своєї живої мови і, через це, ми з-під церковно-слов'янської кори виловлюємо загальні зариси південно-руської мови, якою говорили люди в літописній київській великокнязівській державі.

IV.

Найголовніші риси південно-руської мови, що їх видко з пам'яток XI віку.

а) Фонетика. Поплутання *ы* та *и*, *ѣ* та *і*. Звук *е* ще не був твердий; його одміни („житиꙗ“ зам. „житиє“, „*ч*оловѣкъ“ зам. „*ч*еловѣкъ“). Звук *о* в XI в. міг часом асимілюватися з *у* („*у*ружьє“ зам. „*о*ружьє“), часом з *а* („*ба*гатый“); *у* могло вийти і з *в* („*у*редъ“ зам. „вредъ“). Буквою *г* XI віку віддаеться звук протяжний [γ або χ]. Плутанина складів *ра* і *ря*, *ру* і *рю* в XI віці.

І виясняється, що в XI столітті південно-руська мова знала поплутання звуків *ы* та *и*. От, у київському Ізборнику 1073 року маемо: „глаголетьс*ы*“ (л. 9 = εἴρηται, зам. „глаголетьси“), „с*ы* мьнѣти начьнеть“ (л. 47 об. = ἑαυτὸν οἰηθείη), „помысл*ы*!“ (л. 49 об. = ἐννόησον, зам. „помысли!“), „т*и* ли съмѣеши?“ (л. 87 зам. „ты“), „неправьд*и*“ (л. 104 об. зам. „неправьды“), „запон*и*“ (л. 116), „прост*ы* н*и*“ (л. 122, зам. „прости ны“ = ἀπήλλαξας ἡμᾶς), „плътолюб*ы*я“ (л. 135), „на Амаѳунт*ы*исцѣмь“ (л. 153), „Ахимен*ы*ды“ (л. 154), „в*ы*ны“ (л. 154 об. зам. „вины“); аж надто часто „с*и*“ зам. „с*ы*“ (= сущий, напр. л. 257), чи „с*и*и“ зам. „сыи“ (л. 154 об.); „о землямѣр*ы*и“ (л. 203 об.), „пос*и*нѣти“ (л. 216 = „посынити“ тобто всиновити) та й ин. У малому Ізборнику 1076 року — „ос*ы*рѣю“ (л. 112 = осиротію). Безліч прикладів і в червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку.

Рівнобіжно з отвердінням праруського *и*, з'являється у південно-русів X віку дуже мнякий звук *і* із старого дифтонга *ѣ* (i͡e). І от тоді як у середній та північній Русі дифтонг *ѣ* почав поволі з XI віку обертатися в „е“, ми стрі-

чаємо в київському Ізборникові 1073 року вже отакі написання: „ницин“ (л. 5 зам. „нѣцин“), „нимая“ (л. 142 = „нѣмая“), „ними суть“ (л. 150 зам. „нѣми“), „пламение[ть]“ (л. 153 об. = „пламенѣеть“), м. б. „[с]имя“ (л. 67 об. = σπέρμα зам. „сѣмя“), „исцили“ (л. 162), „въразуминие“ (л. 264), „въ вѣри“ (л. 17 об.), „о Авраами (л. 113 об.), „на Куприˮ (л. 153 зам. „на Купрѣ“) та й чимало ще инших. У Ізборнику 1076 року: „пити въ миру“ (л. 237 = „въ мѣру“). У червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку: „стины“ (л. 6 об. = „стѣны“) і т. и. (Пор. сьогочасні українські: стіна, міра, німий і т. и.).

Звук *е* в південно-русів XI віку ще не звучав твердо (цеб-то, напр., слова: „везе“, „несе“, „дерево“ ще не звучали на сьогочасний лад з твердими *в, з, н, с, д, р*)[1]). В тому звукові *е* південно-руси одрізняли два відтінки. Один ближчий до *і*, в таких словах, як „шесть“ та „житие“; другий—ближчий до *ö* чи *ё*, перед твердими складами та у флексіях деклінаційних: і через те такі слова, як „жена“, „ледъ“, „на немь“, „на неи“, „въ сеи сторонѣ“ вимовлялися приблизно так: „жёна“, „лёдъ“, „на нёмъ“, „на нёи“, „въ сёи сторонѣ“. В першому випадку з-під пера південно-руса XI віку легко з'являлася замість *е* буква *я*; напр., у Ізборникові 1073 року (л. 57) замість „житие“ писалося „жития“ (пор. сьогочасне „життя“ при великоруському „житьё“). Написаннями отакого типу київський Ізборник 1073 р. попросту аж рясніє. У другому випадку ми замість *е* (близького до *ö, ё*) зустрічаємо з XI віку букву *о*: „чоловѣка“ (Ізб. 1073 р., л. 179 об.) „жона“ (Ізб. 1076 р., л. 1‑1 об.), „ничосо“ (Сл. Григ. Бог., XI в., л. 24) і т. и. (пор. сьогочасні укр. „чоловіка“, „жона“, „нічого“). Стома роками пізніш з'явище отеє потягло за собою дуже великі, надзвичайно важливі звукові переміни.

Ненаголошене *о*—це було в XI віці чистісіньке *о*; та иноді могло воно схилятися то в бік *у*, то в бік *а*. Коли ненаголошене *о* сусідувало з *у* чи з *в*, то воно могло, як і

---

[1]) а звучали приблизно так, наче „везе“, „несе“, „дерево“.

тепер діялектично на Вкраїні бува, вузчати та й обертатися в *у* (і тоді південно-руські писарі XI віку писали „*у*ружье“ замість „оружье“, „не м*у*гущи“ замість „не могущи“). Як же ненаголошений звук *о* стояв поруч з *а*, то він міг ширшати та й обертався сам в *а*, і таким побутом сьогочасне українське „б*а*гатий“ (із „б*о*гатый“) видко вже і з пам'ятників XI віку. Цюю рису Наддніпрянщина XI віку виявляє нам не тілько в словах рідних, ба однаковісінько і в словах чужих: „отъ Ам*о*на—Ам*а*ните“ (у київському Ізборникові 1073 року, л. 137), „Иоанъ Сх*а*ластикъ“ — у заголовку чернигівської Румянцівської Лїствиці XII віку; ба навіть „пан*а*хида“ (поруч із „пан*о*хида“) у Студійському Уставі 1193 року (л. 270 об.; пор. сьогочасне укр. „пан*а*хида“).

Ненаголошений звук *у* міг у XI віці повстати і з приголосного *в*: київський писар Ізборника 1073 року, так само як і киянин сьогочасний, замість „*в*редъ“ вимовляв „*у*редъ“ (л. 18 об. „на *у*рѣды“ = πρὸς βλάβην); у нього ж таки ми читаемо „пра*у*да“ (л. 60 об.). Частенько теж плутав він прийменники *въ* та *у*. Так само знову й у червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку славнозвісні Пилатові слова передано так: „еже *у*писалъ єсмь, *въ*писахъ“ (л. 143). Зрештою, вільна міна прийменників *у* та *въ*, що її так люблять сьогочасні малоруси, може вважатися за міцно вкорінене явище допіро аж стома роками потім після того (чернигівська Лїствиця, віденський Октоїх, то що),—хоч правда, що й у XI в. виявляється воно вже виразнісінько.

Приголосний звук *г* (тепер він у малоросів звучить як h, а в великорусів—як g) звучав у південнорусів XI віку як звук протяжний, в жадному разі не як g. Костянтин Багрянородний X віку передавав *г* в іменнях Дніпрових порогів або через гамму (себто через звук протяжний), або навіть через грецьку букву χ. Так само й червоноруський писар Слів Григорія Богослова XI віку писав „*х*одъ“ замість „*г*одъ“ (л. 146), і, навпаки, замість „слу*х*ъ“ він писав „слу*г*ъ“ (л. 336 = ἀκοή). Київський писар Ізборника

1073 року, переробляючи ймення царя Авгаря в „Авваръ“ (л. 262), засвідчив цим те, що він вимовляв *г* за *h*. Частенько він і зовсім проминав букву *г*; наприклад, „отъ едино“ (л. 18 об. замість „отъ единого“ = μόνου), „томления вражьско“ (л. 155 об. = зам. „вражьского“), „м'ночьстьныихъ“ (л. 264 = многочесних), „рече Бо“ (л. 50 = θεός, себто „рече Богъ“) і баг. ин. В Ізборникові 1076 року: „сърѣшу“ (л. 1 об. замість „съгрѣшу) „изниеть“ (л. 237 замість „изгниеть“). На чернигівській чарі коло 1151 року: „своєго осподаря“ (зам. „господаря“). І т. и.

Склади *рю* та *ру*, *ря* та *ра*, як це її тепер водиться, легко плуталися в південній Русі XI віку. В київському Ізборникові 1073 року є і „царю“ (л. 144) і „цару“ (л. 143 об., л. 185 об., л. 260 об.); є „кумира“ (л. 251 об.) і „кумиря“ (л. 120); „твору волю“ (л. 158), „растворaеться“ (л. 211 об.) і т. и. Те саме і в инших південно-руських рукописах XI віку.

б) Деякі явища в склоненні XI віку. Архаїчні риси: „на дорозѣ“, „духови“ (або вже й „духовѣ“ = дав. одн.); чоловічі ймення на *-о* („Павло“, „дядько“, „Василько“). Нові форми XI віку типа: „в густому лісу“, род. мн. типа „манастыревъ“, „врачевъ“, „молевъ“ („моль“, теж як і „полынь“ — чолов. р., а „пара“ — жіночого, не „паръ“). Займенники XI віку, форми: „собі“, „тобі“.

В царині склонення південно-руська мова XI віку одрізнялася, як і тепер, тим, що вона заховувала тую давнину, яку вже й тоді втрачувала мова північної Руси. Коли малоруси й до сьогодні утворюють свій давальний і місцевий відмінки однини з перехідним змнякшенням („на дорозі“, „дівці“, „в кожусі“), коли вони й досі зберігають кличний відмінок („дівко!“ „чоловіче!“ „коню!“), коли вони досі зберігають давальний відмінок на *-ові* („чоловікові“), то що, то цілком зрозуміла річ, що так воно все було й у XI віці. Так само знов і тоді архаїчнішеє „духови“ (наприклад, у Словах Григорія Богослова XI віку, л. 357) чергувалося з „духовѣ“ (л. 356 об.). А тим часом північно-руси XI віку вже виявляли нахил утворювати форми „дѣвкѣ“ і „на дорогѣ“, „въ кожухѣ“ (пор. у писаря новгородсько

Мінеї 1096 року: „рабу твоему Дъмъкь“), кличний відмінок вони замінювали називним, почували знехіть до давального відмінку на *-ови*, а незабаром і зовсім його закинули. Улюблені для сьогочасних українців імення чоловічого роду на *-о* („дядько“, „Павло“, то що) вже з давніх давен були в дуже широкому вжитку; наприклад, „Синько“ в умові Ігоря з греками 945 року, „Петро“, „Пауло“—в Ізборникові 1073 року (л. 262 об.) „Марко Печерникъ“—у київо-печерському манастирі, „Василько“ та „дядько“—в Начальному літописі, і т. и.; а в великорусів XI віку ці імення, як бачимо, перейшли вже в систему жіночої одміни (пор. те-ж таки новгородське „рабу твоему Дъмъкь“ 1096).

Та були в південно-руському склоненні XI віку і свої новоутворення.

Поплутання давального та місцевого відмінку на сьогочасний малоруський зразок „в густому лісу“ відбилося в писаря Слів Григорія Богослова XI віку: „о жестосрьдуму Фараосу“ (л. 305); у київському Богословії Івана Дамаскина XII віку: „о Божьствьнууму въплъщению“ (л. 114), „о будущууму суду“ (л. 184-185). У родовому відмінку множини мнякої одміни, де великоруси волюють кінцівку „*-ей*“ (вкр. „врачей“, „дождей“, „монастырей“=мр. „врачів“, „дожчів“ „манастирів“), південно-руські пам'ятники XI віку показують ясних попередників сьогочасної малоруської форми; пор. „врачевъ“ в Ізборнику 1073 року (л. 48 об., л. 105, л. 130) і в Синайському Патерику XI віку (гл. 306) і в чернигівській Лїствиці XII віку (л. 51 об., л. 185 об.); „дъждевъ“—Слова Григорія Богослова XI віку (л. 290 об.); „плачевъ“—там-само (л. 248); „манастыревъ“—у печерському Успенському Збірнику XII віку (л. 32); „молевъ“—в Ізборнику 1073 року (л. 77 об.).

До речі сказати, „моль“ „полынь“ та й ще де-котрі инші слова належали в XI віці до *чоловічого* роду (так воно й тепер по мр., а по вкр. „моль“ і „полынь“—жіночого роду); а замість „паръ“ казалося тоді „пара“ (жіночого роду; пор. сьогочасне мр. „сильна пара“ = вкр. „сильный паръ“).

У склоненню займенників споконвічність сьогочасних малоруських форм „*тобі*“, „*собі*“ цілком стверджується багатьма вказівками геть усіх пам'ятників XI віку.

в) Дієслова XI віку: тип „роспитовати“ (зам. „роспытывати“), „бовати“ (=бывати): споконвічність форм: „біжу“, „вони біжать“. Стародавність форм: „ми знаємо“, „він носить, „вони носять“; стяження *ає* в *а* в XI віці (типа: „він зна“). Спряження помічного дієслова: „є“ зам. „есмы“ і зам. „суть“. Форми майбутнього часу в XI віці, що відповідають сьогочасному „знатиме“; форми минулого часу в XI віці на „-*въ*“ зам. „-*лъ*“. Страдальні причасники на „-яный“ зам. „-еный“: синтаксис пасивних зворотів типа: „його єбито“. Дієсловні форми типа: „бойсь“ в XI віці. Дещо про прийменники: *од* (зам. „отъ“), *з* (зам. „съ“).

В чергуванні дієслівних основ на „-*ов*ати“ і „-*ыв*ати“ те, що нам показують південно-руські пам'ятники XI віку, свідчить про вимову „-*ов*ати“. І якщо північний рус доби Володимирових дітей схилявся до кінцівки „-*ыв*ать“ (пор. і сьогочасне великоруське „распыт*ыв*ать“, „опис*ыв*ать“), то для київського писаря Ізборника 1073 року форма „роспыт*ов*ати“ (л. 10), а так само й для червоноруського писаря Слів Григорія Богослова „опис*ов*ати“ (л. 10 об.)—це були єдинірідні для них форми (пор. сьогочасне малоруське „розпит*ув*ати“, „опис*ув*ати“). Писар київського Ізборника 1073 року навіть замість „б*ыв*ати“ писав „б*ов*ати“ (л. 136 об.—„знамения б*ов*аху“), а що ненаголошена буква *о* часто визначала під його пером звук *у*, то цілком можлива річ, що в Київі XI віку вже вимовляли по нинішньому: „розпит*ув*ати“ та „б*у*вати“ (хоч отаке південно-руське „-*у*вати“, з точно написаною буквою *у*, виявилося на письмі вже аж за сто років після того).

У спряженні инших дієслівних основ ми так само часто впізнаємо в XI віці сьогочасні мр. форми; наприклад, стародавність сьогочасного малоруського „бі*ж*и“, „бі*ж*у“ та „вони бі*ж*ать“ (у протилежність до великоруського „бѣ*г*и“, „бѣ*г*у“, „бѣ*г*утъ“) стверджує і церковна-слов'янська мова; ясна тая давність для „біжи“, „вони біжать“ і т. и.—і з показаннів київського Ізборника 1073 року (л. 9 об., л. 131), Ізборника 1076 року (л. 9, л. 73), Слів Григорія Богослова

XI віку (л. 113), чернигівської Лїствиці XII віку (л. 17 об., л. 45, л. 126 об.) і ин.

Звичайна нинішня малоруська кінцівка 1-ої особи множини *-мо* („ми знає*мо*“, „ми ходи*мо*“) випадково засвідчена в південно-руських пам'ятниках допіро з XII віку (у печерському Успенському Збірнику XII віку: „прѣдъступае*мо*“, л. 361 = προΐωμεν). Та порівняльно-лінгвістичні міркування показують, що оце *-мо* далеко старіше навіть од доби київської держави.

Кінцівка 3-ої особи теперішнього часу на *-ть*, яка теж має своє коріння в сивій прадавнині (сьогочасне малоруське „він носи*ть*“ та „він бере*ть*[ся]“[1]), „вони нося*ть*“ та „вони беру*ть*“) зустрічається на кожнісінькій сторінці геть-усіх південно-руських пам'ятників XI віку, хоч це йде проти церковно-слов'янського правопису.—Зникнення флексії *-ть* в оцих формах це теж з'явище, що вже в XI віці цілком встановилося: і теперішні мр. форми: „він *є*“, „він бере“ „він буд*е*“, „він убиває“ (пор. вкр. „єсть“, „беретъ“, „будетъ“ „убиваетъ“) звичайнісінькі і в київському Ізборнику 1073 року, і в червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку; стяжіння *ае* в *а* так само було тоді в повному ході; наприклад, „быв*а* и отъбыв*а*“ (=„бываетъ и отбываетъ“)— Ізборник 1073 року (л. 230, л. 239 об.), „умлък*аа*“ (=„умолкаетъ“) — Слова Григорія Богослова XI віку (л. 254 = σεσίγηται).

У дієслові „быти“ 3-я особа однини „єсть“ чи „є“ иноді в XI віці, як це й тепер воно буває, являлася заміною й для инших осіб (1-ої і 2-ої): „*мы* повелѣни *є*“—Ізборник 1073 року (л. 34 об.=προστετάγμεθα), [„*ты*] чистъ *єсть*“— Слова Григорія Богослова (л. 112=καθαρὸς εἶ), „нѣции *єсть*“— Ізборник 1076 року (л. 215, замість „суть“).

Тій формі майбутнього часу, що в ній у сьогочасних малорусів допомічне дієслово має форму „-*му*“ („знати*му*“, „знати*ме*“ і т. д.) відповідає в пам'ятниках XI віку архаїчніша

[1]) Форма на „-еть“ без „-ся“ тепер по українськи призабулася: кажуть попросту: „він бере“, без будь-якої приголосної кінцівки.

форма, де допомічне дієслово має давню форму „имамь“, цеб-то „знати имамь“ і т. п. Але початкове *и* в „*и*мамь“, могло вже одпадати, і форма майбутнього часу „изѣдати *м*ать“ у чернигівській Ліствиці XII віку (л. 198 об.) це перший ступінь до сьогочасного мр. „із'їдати*ме*“.

Видко з XI віку нахил висловлювати минулий час не тільки-но причасником на „-*л*ъ“ („онъ да*л*ъ есть“, „они да*л*и суть“), але й причасником на „-*в*ъ“ („онъ да*в*ъ есть“, „они да*въше* суть“); наприклад, в київ. Ізборнику 1073 року: „онъ є събра*в*ъ“ (л. 77 об.), „є да*в*ъ“ (л. 89), „устави*в*ъ“ (л. 23 об. = ἐθεσμοθέτησε), то що. Із них згодом у множині запанувала форма тільки на „-*л*ъ“ (пор. сьогочасне малоруське „ми да*ли*“, хоч іще в XV віці для мр. грамот звичайна була форма типу „мы взозрѣ*вше* есмо“), а в однині—навпаки: тепер запанувала виключно форма на „-*в*ъ“ (пор. сьогочасне мр. „він да*в*“, „він зібра*в*“, „він устави*в*“, те що по великоруськи: „онъ да*л*ъ“, „онъ собра*л*ъ“, „онъ устави*л*ъ“).

Форма страдального причасника—замість етимологічної кінцівки „-*е*ный“ часто, як і тепер, мала в XI віці кінцівку „-*а*ный“. Паралелі до сьогочасного мр. „посаж*а*ний“, „повіш*а*ний“, „скінч*а*ний“, „засмол*а*ний“ є в Ізборнику 1073 року (л. 121 об., л. 190 об., л. 262), в Успенському Збірнику (л. 65, л. 75), у чернигівській Ліствиці (л. 114 об., л. 145 об.) й у багатьох инших.

Трапляється в XI віці спосіб висловлювати пасивний синтаксис безсуб'єктними реченнями: із знахідним відмінком замість суб'єкта та з причасником середнього роду замість предиката, на зразок сьогочасного мр. „його вбит*о*“. Отак, в Ізборнику 1073 року: „имъ же є поручен*о* строй-тъ“ (л. 46 об.=ті, що їм доручено той лад; по-великор. „тѣ, кому поруче*н*ъ этотъ порядокъ“); в Ізборнику 1076 року „медъ дан*о* бысть Богомъ“ (л. 268; по вкр. „медъ да*н*ъ Богомъ“; у червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку: „свѣтъ тъмою женом*о*, нъ не постижем*о*“ (л. 1 об.= по вкр. „свѣтъ тьмою бываетъ гони*м*ъ, но не одолѣвае*м*ъ ею“. Та при суб'єкті в множині—отакі приклади зазначу

ються документально тільки-но в XIV віці (у грамотах: „листы принесено“ = по вкр. „письма принесены“, і т. и.).

Дієсловна форма відворотна, що утворюється з „-*ся*“ (чи з „-*си*“), трапляється в пам'ятниках XI віку так-само із кінцівкою „-*сь*“, яка вживається аж надто специяльно по південно-руськи. У Словах Григорія Богослова: „инъ би явилъсь“ (л. 21 об. = ἄλλος ἂν ὤφθη); „постыдися или убоись!“ (л. 366), — пор. сьогочасне мр. „явивсь“, „бійсь“ (по великоруськи „явился“, „бойся“).

Серед південно-руських прийменників XI віку „отъ“ уже міг мати свою нинішню форму „*од*ъ“ (пор. „*одо* Иерусалима“ в Словах Григорія Богослова, л. 90 об. = ἀπὸ Ἱερουσαλήμ). У прийменнику „*изъ*“ початкове *и* могло відпадати, а до прийменника „*съ*“ могло додаватися доброзвучне *и* спереду. Тому „*изъ*“ та „*съ*“ плуталися поміж собою в XI віці на сьогочасний мр. лад. Наприклад, в Ізборнику 1073 року: „незмутьнѣ (л. 247), „бе-злияния“ (л. 13 об. = ἀσυγχύτως), „многоє о строи збесѣдовавъше“ (л. 216 об.), „єлико *и*съвяжете—будеть съвязано“ (л. 125 об.), „*и*змѣсьна“ (л. 25 об. = συγχυθέντα); в Ізборнику 1076 року: „*і*съ благословлениємь“ (л. 275) у Словах Григорія Богослова XI віку: „трѣбованиємь и зволениємь“ (л. 176 об.); в Успенському Збірнику XII віку: „оружиє звлекоша“ (л. 15 а). „*з* молитвы святого“ (л. 106 об.); у Богословію Дамаскина XII віку: „луна *и*съ звѣздами“ (л. 75).

г) Висновок—мова Наддніпрянщини та Червоної Руси часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебілша вже всі сучасні малоруські особливості.

Ми могли-б подати значно довший реєстр особливостей південно-руської мови XI віку, повитягавши їх з-попід кори книжної церковно-слов'янської мови того часу. Але й того, на що ми вказали, вистарчить, щоб схарактеризувати київську та червоноруську мову з доби дітей Володимира Святого.

І що-ж воно виходить?

Із показаних рис одні властиві були виключно південно-руським наріччям XI віку (таке, наприклад, затвердіння *и*

та поплутання його з *ы*, паралельно з появою нового мнякого *і* із *ѣ*; такі—форми типу: „в густ*ому* ліс*у*, б*о*вати"). Другі відомі були й усім середньо-руським племенам (чи майбутнім білорусам—наприклад, „*у*редъ" = „*в*редъ", *г* = *h*, *ру* = *рю*, „онъ да*в*ъ", „медъ дан*о*", приіменники: „*од* Ієрусалиму", „*і*звязати"). Треті—відомі були і на півночі (як „тобѣ", „зна*є*"), та тільки де-не-де. Четверті становили колись спільне східньо-слов'янське (чи праруське) добро, але в XI віці виявляли несумнівний нахил заникати скрізь у мові північно-русів і непорушно зберігатися в мові південнорусів (наприклад, „дѣв*ц*ѣ", „дорозѣ"; „чоловік*ові*", „чолові*че*"!).— І рівночасно північ витворювала свої власні язикові риси, чужі для півдня (наприклад, новгородське *ч* = *ц*, давальний відмінок „Дъмъ*кѣ*").

Таким чином, усією сукупністю своїх познак, жива мова півдня XI віку стоїть посеред східнього слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Руси XI віку—це цілком рельєфна, певно означена, ярко-індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо-ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей.

V.

Південно-руська мова од XI до XIV віку.

Занепад глухих звуків *ъ* та *ь* і його наслідки. Дрібніші наслідки: подвоєння мняких приголосних звуків („*життя*“, „*Ілля*“), вимова *ов* — замість *ъл* („*вовк*“). Замінна довгота і з‘язана з нею найголовніша особливість української мови: „*шéсть*“ через „*шіесть*“ обертається в „*шість*“, а „*кóнь*“ та „*лéд*“ через „*куонь*“, „*люод*“ та „*куинь*“, „*люид*“ обертається в монофтонгове „*кінь*“, „*лід*“, не пізніш од XIV віку. Отвердіння звука *є*, теж близько XIV віку. Південно-руська мова XIV є вже сучасна українська, так само як середньо-руська і північно-руська XIV віку—то вже теперішні білоруська та великоруська мови. Відношення білоруської мови до української та великоруської.

А проте південно-руська мова XI віку ще не мала найістотнішої, найяркішої своєї познаки: вимови „*біб*“, „*кінь*“, „*твій*“ (замість „*бобъ*“, „*конь*“, „*твой*“), — не мала вона тієї риси, яка найрізкіш одрізняє малоруську мову не тільки од великоруської та білоруської, ба й од усіх слов‘янських мов укупі. Деякі зародки цієї риси могли злегка позначитися може й раніш од XI віку; тільки ж, як говорити загалом, то оцяя риса, і поруч неї ще декотрі инші звукові з‘явища, які теж доволі типові для малоруської мови, ведуть свій початок, власне кажучи, допіро з XII віку, тобто допіро з того часу, як цілком виразно позначився надзвичайної великої ваги звуковий факт: з а н е п а д г л у х и х, занепад не спорадичний, а такий що одбувався в масовому характері.

„Занепад“ цей полягав у тому, що глухі голосівки *ъ* та *ь*, які раніш мали свою окрему цілоскладову вимову, почали в одних випадках замінятися чистими *о* та *е*, а в ин-

ших випадках—цілком зникали і, значиться, переставали творити окремий склад. А поруч з цим—двоскладове сполучення *ои* (так само як і *аи*, *уи* й ин.) оберталося в один склад *ой* (а так само і *ай*, *уй*, то що), цеб-то звук *и*, обертаючися в *й*, переставав бути окремим складом.

Явище це йшло в південно-русів з надто великою повільністю і дуже ступнево (у решти східнього слов'янства, тоб-то в білорусів та великорусів—воно перевелося скоріше). Та й не в усіх фонетичних положеннях одбувалося воно одночасно: у середині слів глухі звуки зникали раніш (як иноді, то навіть мабуть чи не в X ще вікові), а у флексіях—зникали пізніше. Опріч того: у тих говірках, що повисувалися були далі на південь у бік степового пограниччя, наприклад, над Дніпровими порогами, або в сьогочасному Поділлю, або в напів-молдавській Буковині, процес занепаду глухих ішов швидче й рішуче; навпаки, чим далі жили південно-руси на північ, уздовж болотяної смуги Полісся, то тим повільніше йшов у них занепад глухих; так само по містах ішов цей процес швидче, по селах—повільніш.

Один із перших наслідків од занепаду глухих—це було подвоєння попередніх мняких приголосних, на зразок сьогочасного малоруського „жи*ття*“ (із „жи*тье*“), „зати*ш-шя*“ (із „зати*шье*“), „ході*ння*“ (книжне „хожде*ніє*“). Уже навіть писар київського Ізборника 1073 року вимовляв іменння „Илія“ за „И*лля*“ (л. 254) і, поруч книжного „обли*шиє*“ (л. 4, л. 196), писав він по своєму по рідному: „обли*шьшиє*“ (л. 81). Червоноруський писар Слів Григорія Богослова XI віку називав посвячення - хиротонію „свяще*нн*ьємъ“ (л. 92). У київському Успенському Збірнику XII віку читаємо: „въ безако*ньнь*и“ (л. 75), у Богословію Дамаскина XII віку: „расте*ньни*є (л. 98). У XIV віці цеє з'явище цілком увійшло в норму, і одтоді в західно-малоруському наріччю починається навіть спрощення такого подвійного приголосного звука в один.

Друге цікаве звукове з'явище, сполучене з занепадом глухих, це був перехід плавного сполучення *-лъ-* (чи то *ъл-*) в *-ов-*. Через це з'явилося малоруське „в*ов*к“ із „в*лъ*къ“

(чи то з „вълкъ“). В Ізборнику 1073 року ми, в таких випадках, іще не бачимо, щоб писалася буква *в*, та за те ми там стрічаємо відсутність букви *л*; наприклад, „мъчаниємь“ (л. 50 об. замість „млъчаниємь“); те саме в червоно-руських Словах Григорія Богослова XI віку: „въхвующемь“ (л. 200), зам. „влъхвующемь“. А безпосередньо написанеє *ов* з буквою *в* ми констатуємо в документах аж після кінця XIV віку: „повнѣишее“ — у буковинській господарській грамоті 1411 року [1]), „невдовзѣ“—в Четьїй-Мінеї 1489 року, то що.

А вже ж найвизначнішим наслідком занепаду глухих була поява так званої з а м і н н о ї д о в г о т и. А саме подовжувалися корінні звуки *о* та *е*, котрі стояли перед тим складом, де зникали ъ та ь, або де *и* ослабало в *й*. Наприклад, праруське „шесть“, „ледъ“, „конь“, „на тои“, „на неи“ почали звучати в південно-русів коло XII віку (иноді раніш, а иноді й пізніш) як „шêсть“ (=„шеесть“, šeest'); „лéдъ“ (=„лёöд“, lööd), „кôнь“, „на тôй“, „на нéй“ (=„на нёöй“, na ńööj). Оці здовжені *е* та *о* швидко, незабаром-таки, порозкладалися на двоголосівки, і стало чути такі слова: „ш͡іесть“, „л͡юод“, „к͡уонь“, „на т͡уой“, „на н͡юой“, які зберіглися в архаїчних говірках ще й до сьогодні. Дифтонг *іе* легко й швидко почав переходити в монофтонгове *і*; в грамотах XIV віку отакі написання, як „шисть“ (сьогочасне „шість“) уже цілком звичайні. А що до дифтонгів *͡уо* та *͡юо*, то спершу з'явилася до них одміна: *͡уы* та *͡юы* (*͡уи*, *͡юи*) і, як наголос закріпився на другій половині такого дифтонгу, то й тут легко стало чути так само монофтонгове *і*: із „люйд“, „куйнь“ вийшло „лід“, „кінь“, а із „на нюйй“, „на туйй“ вийшло „на ній“, „на тій“ [2]).

---

[1]) Та й то треба буде ще поглянути в самий оригінал грамоти 1411 р., не покладаючися на друковане видання Уляницького. Може бути, в первописі стоїть „певнѣишее“.

[2]) В декотрих говірках перехід дифтонга в монофтонг міг одбуватися й трохи інакшим шляхом (нпр. т͡уой—тýий—tüij—тій), тобто і без перехода наголоса на другу половину дифтонга. Пор. статтю Вс. Ганцова про поліські дифтонги в II-III книжці „Записок Іст.-філ. відділа Укр. Акад. Наук“ 1922.

В писаних південно-руських пам'ятниках наявність живих дифтонгів *уо*, *юо*, *уи*, *юи* виявлялася в тому, що замість етимологічних *о* та *е* писар нехотячи вживав букви *у* та *ю*. Найдавніший приклад—в імператора Костянтина Багрянородного X віку. Імення Дніпрового порога „В*і*льного" передано в нього через Βουλνι, цеб-то грецькими буквами написано *у* замість *о* перед таким суфіксом, де випав глухий *ь*. Таку мову можна вважати в X віці за характеристичну мабуть лиш для далекого півдня України, але ще не для Києва [1]). Але за якихсь сто років, чи й більш, ми вже й у київському Ізборнику 1073 року зустрічаємо „по-*су*бьнѣ" (л. 143=„пос*ô*бьнѣ") та „ор*ѫ*дьствомь" (л. 18 = „юр*ô*дьствомь", μωρία); а так само в червоно-руських Словах Григорія Богослова XI віку: „м*у*щьнъ" (л. 322 об. = „м*ô*ждьнъ", „м*ô*жчьнъ"); у чернигівській Ліствиці XII віку: „л*уи*" (л. 168=л*ôй*); після XIII віку прикладів багацько.

Дальша стадія, цеб-то перехід *уи* в *і*, документально виявляється з XIV віку; у київському Паїсіївському збірнику XIV віку слово „пол*ô*вьный" (=половинний, середній) передано через „пол*и*вьный" (л. 148); в Іпатському літописному спискові під 1291 роком оповідається (очевидна річ, за малоруським оригіналом XIV віку) про „самострѣлы коловор*и*тныи" (стор. 615 = „коловор*ô*тьныи"); у галицькій Зудечівській грамоті 1413 року [2]) соляна яма, або-ж „с*ô*лка", пишеться і „с*ѣ*лка" (тут буква *ѣ* = *і*); у буковинській грамоті 1436 року є „на-*и*тк*и*лѣ" замість „на-*ô*тк*ô*ля" (сьогочасне „на-в*і*дк*і*ль", „на-в*і*дк*і*ля"); у київських жидівствуючих пам'ятниках з кінця XV віку буква *и* (або часом *ы*) на місці *ô* не рідкість.

---

[1]) Той варяг, який перекладав Костянтинові Багрянородному назви Дніпрових порогів, десь певне найкраще тямив лиш говірку столичну, київську. І коли він пояснив імператорові, що Βουλνι Πραχ має визначати по-варязьки Βαρούφορος = Barufors, або поріг хвилі (мовляв, щось ніби „влъны прагъ"), то виходить, що фонема „в*у*льный" (замість „в*ô*льный") була в Києві X віку ще чужою.

[2]) Про дату цієї грамоти (1413, а не 1421, як був гадав Головацький) див. у Розова: Южно-русскія грамоты (К. 1917), ст. 82.

Близько того-таки самого XIV віку затвердло мр. *є*, цеб-то, напр., давніші фонеми „нєбо“, „дєрєво“, „будємъ“ південно-руська людність рішуче почала вимовляти як „*н*е*б*о“, „*д*е*р*ево“, „бу*д*е*м*“ (із твердими приголосними *н*, *д*, *р* і т. и.[1]). Отаке затвердле *е*, як воно на собі не мало наголосу, могло плутатися з ненаголошеним *ы*, ба навіть иноді з *у* та *о* („мы буд*у*мъ“ — дуже звичайна форма в буковинських грамотах XIV-XV віку; „б*о*зо льсти“ в Вислицькій грамоті 1393 р. = „безо льсти“).

Взагалі можна сказати, що в XIV віці мр. мова дообразувалася геть до краю; мр. мова XIV віку, в тих своїх говірках, котрі тоді встигли розвитися найбільше, це вже є сьогочасна українська мова. І дальша історія мр. мови, у XV-XVII віках, зійшла тільки на те, що розвиті говірки впливали на нерозвиті, що архаїчні говірки випіралися щораз далі й далі з півдня на північ, до глухих закутків Полісся, де останки архаїчної мр. мови не вмерли й до сьогодні.

Білоруська та великоруська мови так само геть дообразувалися в XIV віці (навіть акання виробилося), і обопільний контраст оцих трох східньо-слов'янських паростів виступив тоді з повною рельєфністю, вже всім навіч. А період XV-XVII вв., що його малоруси та великоруси перебули серед надто неоднакових умовин історичних, цілком роз'єднав їхні мови в с л о в а р н о м у запасі, ще різкіщ побільшивши таким способом їхню несхожість між собою.

За те спільне пожиття в одній литовсько-руській державі дуже з'єднало малоруський словар із білоруським. І мабуть чи не в лексичній схожости малоруської та білоруської мови лежить найголовніша причина того факту, що декотрі австрійські філологи (Міклошич, Огоновський) уважають білоруську мову за парість малоруську, тоді як фактично білоруська мова значно ближче підходить до акаючої великоруської мови.

---

[1]) Оте, що великоруським альфабетом треба було б написати: „нэбо“, „дэрэво“, „будэм“, і т. д.

VI.

З літературноі історії украінськоі мови.

За давніх часів літературною мовою південних русів була церковно-слов'янська, і українські елементи проходили в ню лиш частково. Грамоти XIV-XV віку; жидівствуючі писання XV віку і протестанські XVI віку. Мішане „язичіє“ часів унії XVI-XVIII віків. Найстаріші записи живої, чистої мови: пісні XVI віку та інтерлюдії XVII віку. Простонародність робиться девізом для нового українського письменства з кінця XVIII віку. Так званий „шевченковскій языкъ“. Остаточна перемога найчистішої простонародньоі мови в письменстві російськоі України.

Змагання літературно користуватися мр. мовою в її чистому вигляді без будь-якої домішки—це вже риса новітня, яка свідомо йде, власне кажучи, допіро з кінця XVIII віку.

За давньої давнини, відколи Володимир Святий та Ярослав Мудрий завели грамотність, літературною мовою для південної Руси зробилася чужа, церковно-слов'янська (болгарська) мова, спільний письменський орган геть усього православного слов'янства. Живі південно-руські елементи могли вдиратися до письменської церковно-слов'янської мови тільки проти волі писаря-русина. Літописи (Начально-Київський XI-XIII віку, та й инші), поетичні пам'ятники на зразок чернигівського „Слова о полку Игоревѣ“ XII в., обихідні ділові документи (грамоти) та канцелярські акти виявляють иноді надто сильну, живу південно-руську стихію, але й то—побільше лексичну та синтактичну.

Єресь жидівствуючих XV віку, з її південно-руськими перекладами з жидівської Біблії, та протестанський рух XVI віку, з декількома перекладами Євангелії на мову південної Руси, позначилися в письменській мові тим, що до

неї допущено було ще більший приплив простонародности. Але головна познака мр. мови—її фонетика—виступає і в цій перекладній літературі без порівняння не так ярко, як цього можна б було чекати од сектантів: гальмом являвсь з одного боку отой-таки непереможний авторитет церковно-слов'янщини, а з другого боку—небажання писарів ступати цілком різко на шлях такого самого розриву ще й з традиційною мовою білоруських великокняжих канцелярій.

Далі, багате письменство XVI-XVIII вв. з періоду боротьби проти унії, коли спільні релігійні інтереси сполучували православних малорусів і православних білорусів в одне тіло, так само не користувалося чистою малорущиною: граматика Мелетія Смотрицького 1618 року по-просту аж узаконювала панування церковно-слов'янської мови, принаймні теоретично. А вже ж ще до лексики, то письменство цеє вживало особливої мішанини, аж надто незграбного жаргону („язичія" за пізнішою термінологією), де неорганічно зливалися до купи елементи церковно-слов'янські, польські і малоруські (вони рівночасно й білоруські).

Найдавніші пам'ятники, писані чистісінькою малоруською мовою, а не отаким язичієм, це записи народніх пісень XVI-XVIII віку, драматичні жартівливі інтерлюдії з початку XVII віку (Гаватович, та инші), вірші XVII-XVIII віку. Густо-часто писано їх буквами латинськими, а не священною церковно-слов'янською кирилицею. З отакої простонародньої літератури XVII-XVIII віку, підо впливом теж ідей західньо-європейського романтизму XVIII віку, виріс на Наддніпрянській Україні отой язиково демократичний літературний рух, що його виразником зробилися Котляревський і инші талани. Рух цей у своєму народолюбстві перевів із повною послідовністю принціп: користуватися українською мовою в її непідробленому, живому вигляді, отак, як нею балакають прості люди.

Шевченків геній трохи був надламав силу оцього принціпу, а саме в словарному погляді. Шевченко, захопившися слов'янофільством, виходив з ідеї, що український письменник повинен вибірати із словарної скарбниці живої укра-

їнської мови переважно такі елементи, що їх могли - б зрозуміти по змозі геть усі слов'яни, і повинен він, наскільки це річ можлива, не брати тих українських слів (хоч-би й дуже звичайних), котрі могли-б являти собою будь-які труднощі для решти слов'янства. Щоб українську мову краще розуміли всі инші слов'яни, Шевченко широко користувався так само словами церковно-слов'янськими, біблійними. Що правда: Шевченкова мова не переставала через те бути дуже художньою малоруською мовою, та все ж таки в Шевченка виявилася вкраїнська мова лиш так, як у прекрасній мармуровій білій статуї виявляються риси живої людини,— без тієї колоритности, якою виблискуватиме живописний малюнок, і без тієї детальної точности, яку може дати фотографія.

Після Шевченка українське письменство з рішучою безповоротністю провело демократичнішеє правило: отак, як говорить простий нарід на Україні—так треба точка-в-точку й писати, не поступившись будь - якими особливостями його мови та не приносячи їх у жертву для спільно-слов'янського взаїмного зрозуміння. Оцей принціп: нехай письменська мова буде українською цілком геть, у-край!—і до сьогодні свято визнається в українському письменстві.

VII.

Літературна мова Галичини XIX віку.

Впливи давнього актового „язичія“ на галицьке письменство навіть у XIX віці. Добра сила од письменства російської України. з 1830-х років; чим раз більші намагання галицькі зблизитися з „українщиною“, особливо сильні в кінці XIX віку та в XX віці. Чому для російського українця галицьке письменство дихає чимсь чужим? Неможливий галицький правопис іще більше відчужує галицьку письменську мову од загальноукраїнської.

Трохи по-инакшому одбулося витворення письменської мр. мови в Галичині.

Одірвана наприкінці XVIII віку од опрочої України та й прилучена до Австрії, Галичина була зберегла для письменських цілей те саме польсько-малорусько-церковно-слов'янське язичіє, яке вживалося в галичан та й у инших малорусів перед розділом Польщі й прилученням Галичини до Австрії. Оце жаргонове язичіє, хіба ще иноді з несмачною домішкою елементів із псевдокласичної російської мови Тредьяковського, Ломоносова та Державіна, незабаром-таки після прилучення Галичини до Австрії зробилося органом найвищого навчання на львівському університеті, відколи Йосиф II одкрив там катедри для русинів, а так само сталося воно органом для юридичних галицько-австрійських відносин.

З 1830-их років продерся до Галичини, та вже не переставав продиратися й далі, вплив од живого, демократичного українського письменства з його яскраво-простонародньою мовою. Тоді й галицькі русини почали черпати літературну силу із мови свого власного мр. галицького просто-

го люду, або-ж прямісінько наслідували чисту мову наддніпрянських письменників, особливо схиляючися перед Шевченком. Під кінець, здебільшого на початку XX віку, галичани рішуче засвоїли собі навіть імення „українці“.

Та цілком позбутися пережитків од язичія та й геть утікти од його антинародного й штучного впливу галичанам-інтелігентам не пощастило ще й по сьогоднішній день. У галицько-малоруській літературній мові самісінька етимологія (склонення та спряження) дійсно малоруська; синтаксис і фразеологія—ті самі, що й у польській літературній мові, цеб-то не раз дуже антималоруські; словарний матеріял мови галицького інтелігента так само захаращений полонізмами, а поруч з тим має чимало незграбних церковнослов'янізмів, почасти й росіянізмів; не перебувається вона й без саморобних, на-ново кованих слів. Завсіди, з найпершого-таки погляду, одразу можна сказати, не помилившись, хто писав якусь сторінку: чи галицький русин, чи російсько-підданий українець,—відчувається приблизно така несхожість, яку може відчувати російський читач між мовою Пушкіна і тредьяковщиною. Діялектологічна неоднаковість тут мало має ваги. Проста людність на Поділлі балакає таким самим наріччям, навіть такою самою говіркою, якою балакають прості галичани; і разом з тим геть усе те, що напише подолянин (наприклад, Свидницький, Руданський, журнал „Світова Зірниця“) воно ріднесеньке і для наддніпрянця,—а в галицькому писанню наддніпрянець почуває щось чуже. До того, галичани ще й ортографію своєї галицької мр. мови всю збудували базуючись на особливостях і на граматичних традиціях мови польської, а не української. Ось через віщо дотеперішня галицька ортографія вражає нас своєю дикою антинауковістю; а галицькі русини не помічають її тільки через те, що її взаконено через їхні гімназіяльні граматики (наприклад, проф. Смаль-Стоцького).

Таким чином галичани, котрі належать до „українофілів“,—хоч би й з якою впертістю називали вони свою мову „українською“, мають ще багато зробити для українізації своєї письменської мови. І найперше, що їм треба вчинити—

це одректися безповоротно од своєї шкільної ортографії. Вона бо затушковує характеристичні особливості української вимови; вона витворює цілком фіктивні слова (наприклад, замість одного слова „боятимуться“ галичани пишуть, або досі були писали, аж три слова: „бояти муть ся“, що з поміж них ані одного не знає українець окроме)[1]; вона робить для українця галицьку книжку чимсь чужим навіть із зовнішнього вигляду,—опріч усіх инших своїх рис.

---

[1]) Правда, ще ми побачимо, що з часів революції, відколи Україна обернулася в самостійну республіку з інтенсивним національним життям, почали й галичани (принаймні, певна частина галичан) писати отакі слова по наддніпрянському, вкупі, а не одрубно.

VIII.

Взаїмовідносини обох літературних українських мов: наддністрянської і наддніпрянської.

Царський наказ вигнав українське письменство з меж російської України до Австрії, і воно там набралося декотрих рис, що відчужили його од мови наддніпрянського простолюддя. Поворот українського письменства на Вкраїну після 1906 року і реакція проти „галичанства“. Невдатні намагання М. Грушевського прищепити Наддніпрянщині галицьку інтелігентську мову, як обов'язкову в письменстві.

На жаль, деякий недобрий вплив галицька письменська мова зробила і на мову російсько-українську, тобто наддніпрянську.

Після наказу 1876 року, що ним заборонено українське письменство в межах Росії, спільно-українським літературним центром з необхідности зробився Львів у Австрії. І так справа малася аж до 1906 року. На протязі оцього 30-річного „полону вавилонського“ не одну рису галицького літературного жаргону засвоїли собі й декотрі письменники з України російської, переважно наукову термінологію (а її в Галичині викували ніби з навмисно-карикатурною жаргонністю). З одного боку таке засвоєння галицьких термінів одбувалося серед наддніпрянських письменників навіть цілком непомітно й добровільно; а з другого знову боку галицькі русини, почуваючи себе в Галичині повноправними хазяїнами в справах друку, дозволяли собі безпощадно розправлятися з тими українськими творами, що до них засилалися. Не звертаючи жадної уваги на протести українців, галичани підправляли й їхню прекрасну народню мову в

дусі свого галицько-українофільського жаргону. Траплялося иноді так, що автор-наддніпрянин, побачивши своє писання вже надрукованим у Галичині, безнадійно заявляв, що мова того писання—то не його мова, а якась цілком чужая, що од неї він одхрещується.

Од року 1906-го, відколи українське слово здобуло в межах Росії деяку волю, і відколи в Київі, Полтаві, Харкові з'явилася своя місцева преса,—вона в одну мить скинула з себе галицьке ярмо. Газети „Громадська Думка“, „Рада“, „Рідний Край“ й инші, не кажучи вже про белетристичні твори,—всі вони своєю мовою і своїм правописом були наочне, живе заперечення „галичанству“. І отоді стало ясним для всіх, що, не зважаючи на одність імення „українська мова“, фактично існує не одна, але дві різні літературні мові: українсько-австрійська та українсько-російська.

Чимало українців почули небезпеку в тому, що, як справа протягнеться отак далі, то український народ, з етнографічного погляду безумовно единий, може через неоднаковість літературних мов розбитися на дві окремі нації, як це розбилися серби та хорвати.

Декотрі діячі, наприклад, погаличанений проф. М. С. Грушевський, добачали поратунок у тому, щоб російські українці й галичани робили один одному обопільні філологічні уступки (та переважно таки в бік галицької традиції) і таким чином нехай би виробили компромісовий, середній тип літературної української мови, а правопис нехай би прийняли шкільний галицький (аж по варварському антинауковий).—Аби нам не одділитися, треба оддлити „ся“,— отак жартовливо зхарактеризував був хтось у Київі правописні намагання М. Грушівського, натякаючи на те, що він між иншим бажав би накинути українцям і огидну для них ортографію типа „бояти меть ся“ замість їхнього “боятиметься“.

Алеж отакі спроби, хоч би й якою повагою користувався був особисто проф. Грушівський, заздалегідь засуджені були на неуспіх серед людности російської України.

І, наприклад, той галицький журнал „Літературно-Науковий Вістник“, що його проф. Грушівський переніс був із Львова до Києва, не тільки що не вніс літературного об'єднання й однодушности поміж російськими українцями та галичанами, бо навпаки—він зробився в очах широкої, середньої української публіки чужоїдним наростом, надокучливим паразитом та й тільки загострив непорозуміння.

З боку декотрих українських письменників, приміром, заслуженого белетриста І. С. Нечуя-Левицького, „галичанство“ викликало озлоблену боротьбу та фанатично-гарячі напади. Напади тії в дрібницях своїх можуть бути неправильні, але в суті своїй вони безумовно мають повну підставу й рацію: українець, який протестує проти того, щоб українському народові накидали малозрозумілу російську мову, повинен з неменшою завзятістю протестувати так само й проти малозрозумілого галицького інтелігентського жаргону.

Вихід із цього важкого становища може бути тільки один: через те, що російська Україна, в своєму народолюбстві, ні за що не прийме штучного „галичанства“, доведеться галичанам очистити свій інтелігентський жаргон і цілковито прийняти літературну мову російської України, засновану на принціпі близькости до народньої мови. Дуже влучно сформулював оцю неминучість Б. Д. Грінченко, звертаючись до галичан: „Нашу літературну мову ви розумієте, а вашої літературної мови ми не розуміємо,—виходить ясно, хто за ким має піти“. Додати можна, що в загальному числі української людности галичани становлять ледві одну шосту [$^1/_6$] частину, і не випадає, щоб $^5/_6$ людности пристосовували свою мову до нецентральної $^1/_6$; справа може відбутися тільки навпаки.

Здається, уже й сами галичани приходять до переконання, що инакшого виходу немає. Перед війною 1914 року було порушено питання про скликання загально-українського з'їзду філологів, щоб упорядкувати норми літературної мови. Після війни, як Україна зробилася самостійною державою і впровадила в державне життя свою наддніпрян-

ську мову, ми бачимо, що тая мова робить безперечний вплив і на Галичину, так само як прищеплюється в Галичині і офіційний український правопис. Надруковані у Львові 1922 року: „Правописні правила, приняті Науковим Товариством імени Шевченка“—уже не різко одступають од надрукованих у Київі 1921 року „Головніщих правил українського правопису“, що їх видала Всеукраїнська Академія Наук.

IX.

Бібліографія.

Головні підвалини для дослідів над історією української мови поклали: О. Потебня та П. Житецький. О. Потебня—у своїх працях: „О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій“ (1865, у воронізьких „Филологическихъ Запискахъ“) та в „Замѣткахъ о малорусскомъ нарѣчіи“ (1870, теж у воронізьких „Филологическихъ Запискахъ“). А П. Житецький—в „Очеркѣ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ (Київ, 1876; рецензія О. Потебні на цей „Очеркъ“—у XX присужденіи Уваровской преміи); б) в „Очеркѣ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII в.“ (Київ, 1889) [1]).

В їхніх працях покладено було де-яку підвалину й для наукового досліду малоруської діялектології. Основну працю дав К. Михальчук (1877, у 7-ому томі етнографічних „Трудовъ“ Чубинського, з географічною мапою говорів), а незабаром, особливо для галицьких говорів—Ом. Огоновський у своїх „Studien“ (Львів, 1880).

Далі, цінний історичний матеріял із старо-руських рукописів XI-XV в. видобув був на світ О. Соболевський у своїх „Очеркахъ изъ исторіи русскаго языка“ (Київ, 1884) та в „Лекціяхъ“ (4-е видання, Москва, 1907). Не хто, як він-таки, до купи позводив дані про малоруську діялектологію (у „Живой Старинѣ“, 1892; рецензія К. Ми-

[1]) Про первісну історію студій над українською мовою (ще з періоду перед Потебнею та Житецьким) цікаво й докладно оповідає праця І. Галюна в IV книжці „Записок Іст.-філ. Відд. Укр. Ак. Наук“.

хальчука в „Кіевской Старинѣ“, 1893). Але матеріяли тії О. Соболевський освітлював аж надто однобічно, тенденційно, частенько замовчуючи про ті дані, які для нього були небажані, а до того він, принціповий ворог українству, навіть елементарно не знав живої української мови.

Його помилки та недогляди викрив був почасти П. Житецький в другому своєму „Очерку“ (1889), а більш—учень Житецького А. Кримський у „Погодинской гипотезѣ“ (1904), „Критеріях“ (1906) та „Древне-кіевскомъ говорѣ“ (1906). Далі, на підставі матеріялу, наново зібраного із старих пам'ятників, склав А. Кримський свою історичну „Украинскую грамматику“ (Москва, 1907 - 1908). Щоб лекше було здобувати матеріял із живих людських уст, випущено було книжку: К. Михальчукъ и А. Крымскій, „Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ“ (Спб., 1910, видання Російської Академії Наук).

Базуючись не так на стародавніх рукописах, як на ґрунті загального індо-европейського порівняльного мовознавства, написав свій „Очеркъ древнѣйшаго періода русскаго языка“ акад. О. Шахматов (Спб., 1915 = 11-й випуск академічної Энциклопедіи славянской филологіи) і декільки инших аналогічних праць.

За найновіших, революційних часів вийшли в світ наукові огляди, що ставили перед собою завдання служити й для школи. Один—це невеличкий „Короткий нарис української мови“ О. Синявського (2-е вид. Харків, 1918). Другий, значно більший—Ів. Огієнка: „Курсъ украинскаго языка“ (Київ, 1918, 2-е вид. 1919 року з доповненнями); це дуже змістовна праця, де сучасну граматику викладено повно й наглядно і де дається історична перспектива (що правда, иноді аж надто не безперечна).

Діялектичну працю Михальчукову та Соболевського продовжує „Опытъ діалектологической карты русскаго языка, съ приложеніемъ очерка русской діалектологіи. Москва, 1915. Составили Н. Дурново, Н. Соколовъ и Д. Ушаковъ“ (=„Труды Московской Діалектологической Ко-

миссии, вып. V", відбитка з „Русскаго Филологическаго Вѣстника", т. 74).

Шкільні граматики є двох сортів. Одні—задля галицьких шкіл (абсолютно не придатні для російської України)—як от, Ом. Огоновського (Львів, 1889), С. Смаль-Стоцького (1893, 2-е вид. 1907; філологічно переробив він її по німецьки—Відень 1913), В. Коцовського та Іл. Огоновського (Львів, 1911). Цілком у галицькому дусі та ще й якимсь нерозбірно-індивідуальним стилем складено й „Українську граматику" проф. Є. Тимченка (Київ, 1907, 2-е вид. 1918). Не так для галичан, як для українців наддніпрянських, написав галичанин В. Сімович свою докладну, повну цікавих спостережень, заснована переважно на матеріялі наддніпрянськім „Граматику української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці" (2-е вид. Лпц. 1921; 584 ст.).

Для потреб російської України найдавніш вийшли коротенькі граматики Г. Шерстюка (Полтава, 1907, 3-є вид. Київ, 1917) та П. Залозного (Київ, 1906, 3-є вид. 1917). Безмірно краща (особливо в найостаннішому виданні)—граматика Олени Курило (Київ, 1917 1918); нове видання друкується)[1]) і неповна, практично-елементарна—Ів. Огієнка (Київ, 1918). Мала б бути шкільною велика, повна добрих замислів, граматика Ів. Нечуя-Левицького (Київ, 1914), та вона цілком невдатно виконана. А от той великий „Курсъ украинскаго языка" проф. Ів. Огієнка, що ми його були вказали вище, буде цілком придатний і для шкільної мети, тільки що не в початкових школах, а в старших класах середньої школи.

В усіх цих граматиках багато місця, як звичайно, оддається й правописові. Для швидких правописних справок—Г. Голоскевич: „Правописний словничок" (4-е вид.

[1]) Олена Курило склала теж дуже корисну книжочку: „Уваги до сучасної літературної мови" (К. 1920), де підкреслює найголовніші помилки проти української фразеології, які часто можна зустріти в мові новітніх письменників, і показує, яким способом можна тих помилок уникнути.

К. 1922). Автор—член тієї правописної комісії в Академії Наук, що видала академічні „Найголовніші правила українського правопису“ (К. 1921).

Словники австрійських русинів: „Малоруско-німецкий“ Є. Желехівського (2 томи, Львів 1886) та „Німецько-український словар“ В. Кміцикевича (Чернівці 1912). Словники наддніпрянців: українсько-російський Б. Грінченка (4 томи, Київ 1907-1909, з цітатами); російсько-український М. Уманця (4 томи, Львів 1898-1899, з цітатами) та С. Іваницького и Ф. Шумлянського (2 томи, Вінниця 1918, без цітат, але дуже непоганий); єсть іще один москов.-укр. словник, тільки коротший та й слабший—Є. Тимченка (Київ, 1897-1899, 2 томи). Для історичної мети придатні будуть і „Матеріалы для словаря древне-русскаго языка“ І. Срезневського Спб., 1890-1912) [1]). Окрім цих, більших, словників практичну вагу має невеличкий „Словник українсько-московський“ В. Дубровського (Київ, 1905, 5-е вид. 1918) та його-ж таки відворотний „Словник московсько-український“ (К. 1918).

Для наукової термінології чимало попрацювали термінологічні комісії „Українського Наукового Товариства“ в Київі, що 1921 року зіллялася з Українською Академією Наук. Працями тих комісій уже видано низку термінологічних словничків: ботанічний, хімічно-фізичний, медичний і т. и., а ще лежить в Академії Наук ненадрукована низка инших таких словників. Доки Академія випустить у світ свій великий словник термінології правничої, добре стане в пригоді полтавський „Москов.-україн. словник судівництва та діловодства“, що вже видержав три видання (3-є вид. 1919).

Велику допомогу дасть для всяких справок совісно складена бібліографічна праця Ів. Огієнка: „Українська мова: бібліографічний покажчик літератури для вивчення української мови. Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови“ (Київ, 1918).

---

[1]) В Українській Академії Наук є спеціяльні комісії і для складання словника живої мови, і для складання словника історичної мови. Праця ведеться дуже енергійно, матеріял зібрано колосальний.

X.

Що таке українська мова:—„языкъ“ чи „нарѣчіе“?

В одних із перелічених праць уживається терміну „українська мова“ („языкъ“), чи „малоруська мова“, в других—„малоруське наріччя“ („нарѣчіе“). Того другого терміну („наріччя“) не слід нам одкидати тоді, коли ми хочемо мати на увазі давню єдину праруську мову, що існувала в передісторичній добі. Отаким саме чином у російських університетах усі слов'янські мови (ческа, польська, болгарська, сербська) офіційно називаються „славянскими *нарѣчіями*“, зважаючи на те, що колись існувала одна спільно-слов'янська прамова. Коли ж ми не історію пишемо, а про сучасність говоримо, то єдиним путящим терміном очевидячки буде „українська мова“, „украинскій языкъ“, так само як і „чешскій языкъ“, а не „чешское нарѣчіе“.

Але взагалі суперечитися про терміни „малоруська мова“ чи „малоруське наріччя“ абсолютно не варто. Попросту аж часу шкода. Пересічний українець не любить терміну „наріччя“ мабуть найбільш тому, що царське правительство та його прибічники, одмовляючись дати українській мові належні її права, здебільша мотивували свої утиски тим міркуванням, що, мовляв, „рѣчь малоруссовъ это вѣдь и не языкъ, а лишь нарѣчіе“. Тепер, відколи скинуто царське правительство, отеє мотивування втратило свою прикрість. Права української мови на окремішнє літературне життя та на державне вживання засновуються не на чисто-філологічних міркуваннях, а на реальній, пекучій життєвій потребі. Отак, як малоруську (інакше—українську) мову дуже погано розуміє ве-

ликорус, так само великоруську мову (інакше — російську) погано розуміє малорус. Відомий історик-слов'янофіл Мих. Погодін, хоч як він бажав обрусити Україну, щиро признавався, що малоруське та великоруське наріччя одрізняються одно од одного більше, ніж од инших слов'янських наріччів, ба навіть вірити не хтів, щоб вони належали „до одного роду“ [1]). А коли так, то вкраїнська мова досягне всіх потрібних їй прав, незалежно од того, чи схоче хтось заринаючи в історичні глибини IX віку, звати українську (як і російську і білоруську) мову „нарѣчіемъ“ умерлого „общерусскаго языка“ чи, базуючись на сучасному фактичному становищі, визнаватиме її за „самостоятельный языкъ“. Покликатися для політичних заборон або привілегій на сиволосу старовину IX в. — це ж виходить покликатися на „загублену грамоту“ або гратися словами, а не заглядати в суто-життєву, реальну істоту справи.

---

[1]) „Малороссійское и великороссійское нарѣчіе великіе филологи Добровскій и Шафарикъ причисляютъ къ одному роду, но я осмѣливаюсь думать, что они разнятся между собою болѣе, чѣмъ между другими“. Див. М. Погодинъ, Изслѣдованія, т. II, Москва, 1846, стор. 390.

ХРЕСТОМАТІЯ

З ПАМ'ЯТНИКІВ ПИСЬМЕНСЬКОЇ СТАРО-УКРАЇНЩИНИ XI-XVIII в. в.

Увага. В уривках з пам'ятників XI-го та XI-XII в. церковну букву ꙗ ми транскрибуємо через *я*, а церковну букву ѧ так і віддаємо через ѧ. Починаючи з датованих пам'яток XII в. обидві букви, і ꙗ і ѧ, однаково транскрибуються в нас буквою *я*.

Йотовану церковну букву ѥ ми скрізь віддаємо українською буквою *є*.

I.

Декотрі русько-слов'янські слова та ймення в арабських істориків і географів IX - X в.

Під словом «Рус» (Русь) старі арабські (точніш — попросту халіфатські) письменники розуміли варягів-норманів: а наших прабатьків, що над ними панувала «Русь», вони звали слов'янами (одн. «с к л а б і й», «с^{а} к л а б і й»). Тільки-ж і всіх инших слов'ян, і південних, і західніх, араби однаково звали «склабіями»; через те, коли ми зустрічаємо в котрогось арабського письменника звістку про слов'ян, «склабіїв» отпх, то не раз-у-раз можна буває легко розібрати, чи до наших прабатьків треба прикласти тую звістку, чи, приміром, до дунайських болгарів або до чехів. До таких невиразних належить указівка —

а) у географа ибн - Х о р д а д б е г а IX в. (844 - 848) в розділі: «Прозвання для царів землі» (=ст. 16 - 17 лейд. вид.): «Цар римський (=візантійський), що по простонародньому зветься qейçар (=кêсар), направду є бâсіль (=βασιλεύς). Царі турків, тибетців і хазарів — кожен з них «χâqâн»...... Цар склабіїв — q^{и} н â з (=князь)».

б) Абу-Ханіфа Д і н а в а р і й (історик другої полов. IX в.), лейд. вид., ст. 38: «[Олександер Македонський] перейшов країну Рôм, простуючи на схід сонця, далі він повів військо до землі с к л а б і ї в — і вони підхилилися йому; — далі пішов з військом у землю хазарів — і вони йому підхилилися».

в) географ и б н - Р о с т е (бл. 903 р.), петерб. вид. ст. 28: «Між країною печенігів («аль - Б а д ж â н â к і й й е» = Печенѣзи, Печенѣгы) і країною с к л а б і ї в (=слов'ян) — десять днів ходу...... Слов'янський край — то рівнина, повна лісів, де люди й оселилися»... «У склабіїв робиться з дерева щось ніби глеки, де вони держать і бджіл і мед, і оте звуть вони *'л-с-дж*» [1])... Ст. 34: «Що-ж до Русі (« ар - Р у с і й й е»),

---

[1]) Д. Хвольсон, найперший видавець для ибн - Росте (Спб. 1869), читав ці букви (ст. 126), як «у л и щ е» (=вулік), не визнаючи таким чином отут букву *л* за арабський член. З синтактичного погляду член тут, справді, був-би зайвий. Та нижче, в ибн - Фадлана, ми побачимо вказівку для инакшого способу читання.

то вона — на одному такому острові, що навкруг нього — невелике море [1])... У русів є цар, що зветься хâqâн Рус (=роусьскый каганъ), і вони чинять військові наскоки на склабіїв (=слов'ян)».

г) Подорожній ибн-Фадлан 922 р., в статті про волзьких болгарів: «Як пообідали, то цар загадав принести питво з меду, яке вони звуть *'л-с-дж-у*» [2])... «Цар оповідав міні, що по-за його країною, на віддалі трьох місяців, сидить народ, на ймення Вісу (=Вьсь), де ніч — коротша, ніж одна година». В статті про хазарів: «Їжа в хазарів — то побільше риж та риба, а все инше, що в них є, надвозиться до них з Руси («Рус»), з [волзького] Болгара та з Куяби («Куйâбе» = Кыевъ») [3]).

д) Культурний історик Мас'удій у своїх «Золотих лугах» (947), париз. вид., т. III, ст. 61: «Склабії (=слов'яни) — їхні оселі в північних краях... Одно з їхніх колін колись мало владу [над усіма иншими], цар його звавсь Мâджек, а само коліно — В.лінâнâ... Ще є коліно, на ім'я Дульâбе (=Дулѣби), а цар їх зветься Вâнджслâве» [4]). «Найперший поміж царями склабіїв — цар аль-Дір (вар. аль-Дірâ)».

---

[1]) По-арабськи «бохейра» (=здрібніла форма од «бахр»=море) може визначати й озеро. Та тут, як видко з цілого контексту, мова йде про Озівське море і півострів Тамань. Слово «джезіра» (острів) часто визначає і півострів.

[2]) Вюстенфельд, видавець географічного словника Якута XII-XIII в., де ибн-Фадланові статті всі й містяться (в тт. I—II), читає: «аль-саджу» (точніш: «аль-саджьу», бо дж в арабів мняке) і вважає «аль» за арабський член. За ним іде більшина арабістів, у тому числі А. Гаркавий у «Сказаніяхъ мусульм. писателей о славянахъ и русскихъ» (Спб. 1870, ст. 87 та 261). Окрім вимови «саджу» («саджьу») можлива й вимова: «содж[ь]у», «сидж[ь]у», «садж[ь]w», «содж[ь]w», «сидж[ь]w» (=сочь? сычь?).

[3]) І в Костянтина Багрянорідного: Κιοάβα, з буквою *а*. Та арабське *â* не є чистий звук *а*, він є довге *ä*, тоб-то наближається до *е*.

[4]) Тепер більше схиляються до думки, що мова в Мас'удія йде не про наших Волинян та Дулібів, а про якихсь слов'ян західніх, надто — чехів. Див. приміром розділ: «Племена славянъ у Масуди» в книжці Фр. Вестберга: «Комментарій на записку ибнъ-Якуба (965) о славянахъ (=західніх)», Спб. 1903, ст. 60-61 (вид. Рос. Ак. Н.).

е) Географ Істахрій (бл. 951 р., вид. в Лейдені): «Рус — три коліна; з них одно — близче до Болгар, а цар сидить у місті на ім'я Куйâбе» (= Кыквъ).

ж) До цих виписок з арабомовних письменників (здебільша персів зроду) додаймо виписку з перськоï «Збірки оповідань», що написав перед 1228 роком 'Овфій у північній Індіï; замолоду жив він у північній Персіï в Хорасані, учивсь у Бухарі, був 1204 р. в Харезмі (=Хіві) [1]. Про русів він пише в IV частині, розд. 16 (л. 365 об. рукоп. Брит. Муз.) [2].

«Року гиджри 300 (= 912) вони поробилися християнами... Але далі, як ïм стало важко жити, почали вони хилитися до ісляму, щоб статися мусулманами: приводом було в них бажання здобути право на грабіжні священні походи. Вони послали посланців до харезмшаха (= хівінського володаря). Було тих посланців четверко, з родичів [руського] володаря («падишаh»), що панував геть самостійно; а прозвання йому було булâдмір (= Володимир), — отак як царя туркестанського прозивають «хâqân», а болгарського «б.лтâвâр»...

Оця перська звістка XII в. про Володимирові «посольства по віру», позичена очевидячки з якогось давнішого джерела, цікава тим, що в ній подається й назва руського князя [3], та ще й мабуть чи не в повноголосній формі, бо перське написання «Булâдмір» либонь віддає собою живу руську повноголосну вимову «Володимир», а не книжну «Владимиръ» [4]. Навпаки, в написанні «б.лтâвâр», яке відоме і з ибн-Фадлана X в., пробували були добачити ще й неповноголосну форму того ж таки самого ймення: «Владимиръ», або й чисто варязьке ім'я «Вальде-

---

[1]) Див. опис. перс. рукописів Брит. Музею Ріє, т. II (Лонд. 1881), ст. 749.

[2]) За петербурзькими рукописами видав і навіть повністю переклав по російськи відносне місце з Овфія В. Бартольд у «Запискахъ Вост. Отдѣленія Имп. Русск. Арх. Общ.», т. IX (1895), ст. 263 - 264.

[3]) Всі инші мусулманські письменники, як торкаються хрещення Руси, зовсім не називають руського князя на ймення. Див. напр. у всесвітнього історика ибн-аль-Асіра (1160 - 1232), єгип. вид. 1290 (= 1873) р., т. IX, ст. 16 (під 374 = 985 р.).

[4]) Кажу «либонь», бо не виключається здогад, що форму «Булâдмір» могла підказати східньому письменникові його-ж-таки рідна перська мова, або близько відома йому мова турецька. Адже «булад» визнача і по перськи і по турецьки крицю (так і в нас «булат»), а в другій половині того написання «Буладмір» не важко було-б підозрівати або «емір», «мір» (= князь), або ще краще — «демір» (= залізо).

мар»[1]). А дехто, додаючи до кінцевої арабської букви цього слова одну точку, радив читати і не «блтâвâр», а «блтâвâз» і розуміти під цим написанням гіпотетичне слов'янське слово «владавець». Поле гіпотез — краю не має[2]).

II.

Уривок з Костянтина Багрянородного.

Костянтин Багрянородний (Порфірогенет, 905 - 959) — візантійський імператор. За його-то правління руси під проводом Ігоря зробили були напад на Царгород, — напад нещасливий, як за це свідчить Ігорева умова з греками 941 року; за його теж правління кн. Ольга приїздила до Царгороду й тут охрестилася. Правитель з нього був аби-який: державні справи скидав він на жінку та на своїх міністрів, а сам побільше займався мистецтвами та науками. Він не тільки инших підбивав на літературні зайняття, а й сам оддавав свої сили літературній праці. Його перові належать історичні праці («Про церемонії на імператорському дворі», «Про теми = губернії, й особливо «Про народи» або «Як управляти державою»), важливі не для самої Візантії, ба й для України-Русі. Поданий нижче уривок із, звичайно грецького, трактату «Про народи», що йому дають латинський заголовок: «De administrando imperio», має вагу не тільки для нашої історії, а і для мови, бо наводить грецькими буквами як варязькі («руські»), так і праукраїнські («слов'янські») назви для дніпрових порогів та руських міст і племін. Передруковуємо ми його з Грецької Патрології Міня (Patrologiae cursus completus... Series graeca posterior. Tomus CXIII, стор. 169 - 178). З розвідок, присвячених аналізові цих назв, варто зазначити акад. Всев. Міллера — «Названія Днѣпровскихъ пороговъ у Константина Багрянороднаго» (в «Древностяхъ—Трудахъ Имп. Моск. Археол. О-ва», 1875, т. V) і розділ II у лекціях видатного лінгвіста В. Томсена «Начало русскаго государства» (по-російськи переклав Аммон у московських Чтеніяхъ въ О-вѣ Исторіи и Древностей Рос., 1891, або найновіще: «De skandinaviska Dnjeprnamen» Піпінґа (Гельсінґфорс, 1910 — «Studier i Nordisk filologi»).

---

[1]) Порівн. C. Frähn: Ibn-Foszlan's Berichte über die Russen. Спб. 1823, ст. LVI, виноска 2.

[2]) А. Гаркави: «Сказанія мус. писателей о славянахъ и русскихъ» (Спб. 1870), ст. 106.

Κεφάλαιον θ'.

Περὶ τῶν ἀπὸ τῆς Ῥωσίας ἐρχομένων Ῥῶς μετὰ τῶν μονοξύλων ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ὅτι τὰ ἀπὸ τῆς ἔξω Ῥωσίας μονόξυλα κατερχόμενα ἐν Κωνσταντινουπόλει, εἰσὶ μὲν ἀπὸ τοῦ Νεμογαρδᾶς, ἐν ᾧ Σφενδοσθλάβος ὁ υἱὸς Ἴγγωρ τοῦ ἄρχοντος Ῥωσίας ἐκαθέζετο. Εἰσὶ δὲ καὶ ἀπὸ τὸ κάστρον τὴν Μιλινίσκαν, καὶ ἀπὸ Τελιούτζαν καὶ Τζερνιγώγαν καὶ ἀπὸ τοῦ Βουσεγραδέ. Ταῦτα οὖν ἅπαντα διὰ τοῦ ποταμοῦ κατέρχονται Δανάπρεως, καὶ ἐπισυνάγονται ἐπὶ τὸ κάστρον τὸ Κιοάβα, τὸ ἐπονομαζόμενον Σαμβατάς. Οἱ δὲ σκλάβοι οἱ πακτιῶται αὐτῶν, οἱ Κριβηταιηνοὶ λεγόμενοι, καὶ οἱ Λενζανῆνοι, καὶ οἱ λοιποὶ Σκλαβίνιοι, εἰς τὰ ὄρη αὐτῶν κόπτουσι τὰ μονόξυλα ἐν τῷ τοῦ χειμῶνος καιρῷ, καὶ καταρτήσαντες αὐτῶν, τοῦ καιροῦ ἀνοιγομένου, ἡνίκα διαλυθῇ ὁ παγετὸς, εἰς τὰς πλησίον οὔσας λίμνας εἰσάγουσιν αὐτά. Καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖνα εἰσβάλλουσιν εἰς ποταμὸν τὸν Δάναπριν, ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε οὗτοι

Розділ IX.

Про русів, як їдуть вони на однодеревках-човнах з Руси до Костянтинополя.

Котрі човни-однодеревки приходять із зовнішньої Руси[1]) до Константинополя, — бувають поміж ними із Немогарди[2]) [=Новгорода], що в ній сидів Сфендостлав, син Інгоря, князя Руси. А инші знов — ідуть із города Мілініски [=Смоленська], і з Телюци[3]) [=Любеча], і з Церніготи (=Чернигова], і з Вусеграде [=Вишгорода]. Ото-ж усі вони пливуть рікою Данапром [=Дніпром], і збіраються під городом Кіоáва [=Кыєвъ], що має назву Самватáс. А слов'яни, їхні данники, що називаються: Кривітеїни [=Кривичі] та Ленцаніни [=Лѫчани?], та й инші слов'яни по своїх горах вирубують зімовою добою однодеревки, оброблюють їх, і як надійде пора, що потане лід, спускають їх у поблизькі плеса. А що отакі [плеса?] впадають до ріки Данапру, то вони таким чином увіходять до

---

[1]) Тоб-то не з полянської Руси.

[2]) Дехто вважає, що μ замість υ — і читають Невогарда.

[3]) Догадуються, що Τελιούτζα — τὰ Λιούβτζα.

εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν εἰσέρχονται καὶ ἀπέρχονται εἰς τὸ Κιόβα, καὶ σύρουσιν εἰς τὴν ἐξάρτησιν, καὶ ἀπεμπωλοῦσιν αὐτὰ εἰς τοὺς Ῥῶς. Οἱ δὲ Ῥῶς σκαφίδια καὶ μόνα ταῦτα ἀγοράζοντες, τὰ παλαιὰ αὐτῶν μονόξυλα καταλύοντες, ἐξ αὐτῶν βάλλουσι καὶ πέλλας καὶ σκαρμοὺς εἰς αὐτὰ, καὶ λοιπὰς χρείας, ἐξοπλίζουσιν αὐτά. Καὶ Ἰουνίου μηνὸς διὰ τοῦ ποταμοῦ Δανάπρεως ἀποκινοῦντες κατέρχονται εἰς τὸ Βιτετζέβη, ὅπερ ἐστὶ πακτιωτικὸν κάστρον τῶν Ῥῶς Καὶ συναθροιζόμενοι ἐκεῖσε μέχρι δύο καὶ τριῶν ἡμερῶν, ἡνίκα ἂν ἅπαντα ἀποσυναχθῶσι τὰ μονόξυλα, τότε ἀποκινοῦσι καὶ κατέρχονται διὰ τοῦ εἰρημένου Δανάπρεως ποταμοῦ. Καὶ πρῶτον μὲν ἔρχονται εἰς τὸν πρῶτον φραγμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ἐσσουπῆ, ὃ ἑρμηνεύεται Ῥωσιστὶ, καὶ Σκλαβινιστὶ, Μὴ κοιμᾶσαι· ὁ δὲ τούτου φραγμὸς τοσοῦτόν ἐστι στενὸς, ὅσον τὸ πλάτος τοῦ Τζυκανιστηρίου· μέσον δὲ αὐτοῦ πέτραι εἰσὶ ῥιζημαῖαι ὑψηλαὶ νησίων δίκην ἀποφαινόμεναι. Πρὸς αὐτὰς οὖν ἐρχόμενον τὸ ὕδωρ, καὶ πλημμυροῦν, κἀκεῖθεν ἀποκρημνιζόμενον πρὸς τὸ κάτω μέρος, ἦχον μέγαν καὶ φόβον ἀποτελεῖ. Καὶ διὰ τοῦτο μέσον αὐτῶν οὐ τολμῶσιν οἱ Ῥῶς διελθεῖν, ἀλλὰ πλησίον σκαλώσαντες, καὶ τοὺς μὲν ἀνθρώπους ἐκβαλόντες εἰς τὴν ξηρὰν, τὰ δὲ λοιπὰ πράγματα ἐάσαντες εἰς τὰ

самої ріки і прибувають до Кіови, а тут витягають їх, підвішують — і продають їх русам. Руси купують самісінькі кадуби, а тоді розбірають старі свої однодеревки, забірають з них весла і уключини й инакше знадіб'я і риштують циї. У червні місяці вони, вирушаючи вниз рікою Данапром, прибувають до Вітецеві [= Витичева] — місто це платить данину русам. Гуртуються вони тут два-три дні, поки поз'їздяться геть-усі однодеревки; тоді знову рушають у дорогу і спускаються згаданою рікою Данапром. Найпередше прибувають вони до першого порога, що зветься [н]Ессупі — а це визнача по-руськи та й по-слов'янськи: «не спи» [не сьпи]. А його поріг заввужки буде такий, який завширшки майдан-ціканістерій, а в середині його стирчать скелі високі, що виглядом своїм скидаються на острови. Вода, підходячи до цих-о скель і набігаючи вщерть і ринучи звідтіля далі вниз, зчиняє великий гук і страх. І через це руси не зважуються проходити через їхню середину, а причалюють поблизу, висаджують людей на суходіл, а все инше знадіб'я залишають в однодеревках, тоді голі налапують дно влас-

μονόξυλα, εἶθ' οὕτως γυμνοὶ τοῖς ποσὶν αὐτῶν ψηλαφοῦντες, ἵνα μή τινι λίθῳ προσκρούσωσιν. Τοῦτο δὲ ποιοῦσιν, οἱ μὲν πλῶραν, οἱ δὲ μέσον, οἱ δὲ καὶ εἰς τὴν πρύμναν μετὰ κονταρίων κοντοβευόμενοι,· καὶ μετὰ τοιαύτης ἁπάσης ἀκριβείας διέρχονται τὸν τοιοῦτον πρῶτον φραγμὸν, διὰ τῆς γωνίας καὶ τῆς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ.

Ἡνίκα δὲ διέλθωσι τὸν τοιοῦτον φραγμὸν, πάλιν ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ἀναλαμβανόμενοι τοὺς λοιποὺς ἀποπλέουσι, καὶ κατέρχονται εἰς τὸν ἕτερον φραγμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον, Ῥωσιστὶ μὲν, Ο ὐ λ β ο ρ σ ὶ, Σκλαβινιστὶ δὲ, Ὀ σ τ ρ ο β ο υ ν ί π ρ α χ· ὅπερ ἑρμηνεύεται, Τὸ νησίον τοῦ φραγμοῦ. Ἔστι κἀκεῖνος ὅμοιος τῷ πρώτῳ, χαλεπός τε καὶ δυσδιέξοδος. Καὶ πάλιν ἐκβαλόντες τὸν λαὸν διαβιβάζουσι τὰ μονόξυλα καθὼς καὶ πρότερον. Ὁμοίως δὲ διέρχονται καὶ τὸν τρίτον φραγμὸν τὸν λεγόμενον Γ ε λ α ν δ ρ ί· ὃ ἑρμηνεύεται Σκλαβινιστὶ, Ἦχος φραγμοῦ. Εἶθ' οὕτως τὸν τέταρτον φραγμὸν, τὸν μέγαν, τὸν ἐπιλεγόμενον Ῥωσιστὶ μὲν, Ἀ ε ι φ ὰ ρ, Σκλαβινιστὶ δὲ, Ν ε α σ ή τ· διότι φωλεύουσιν οἱ πελεκάνοι εἰς τὰ λιθάρια τοῦ φραγμοῦ. Ἐν τούτῳ οὖν τῷ φραγμῷ σκαλώνουσιν ἅπαντα εἰς τὴν γῆν ὀρθόπλωρα, καὶ ἐξέρχονται οἱ ὡρισμένοι ἄνδρες φυλάττειν τὴν βίγλαν μετ' αὐτῶν, καὶ ἀπέρχονται, καὶ τὰς βίγλας οὗτοι διὰ τοὺς

ними ногами, щоб човни не наскочили на яку скелю. Й отак, пхаючи човни палицями, одні підпихаючи ніс, другі — середину, а тії знов — керму, проходять з отакою величезною, як найпильнішою обережністю той перший поріг, краєм і берегом ріки.

А як проминуть вони цей поріг, то, знову забравши тих із суходолу, пливуть далі і прибувають до другого порога, що називається по-руськи У л ь в о р с і [= Holmfors], а по-слов'янськи — О с т р о в у н і п р а х [= Островьный прагъ], а це визначає: «острів порога». І цей поріг — такий, як перший: трудний і непрохідний. І знову, висадовивши людей, переправляють однодеревки так, як попереду. Отак само проходять і третій поріг, що називається Г е л а н д р і [= сканд. Gellandri] — а це визначає по-слов'янськи: «гомін порога». Далі так само й четвертий поріг, великий, що зветься по руськи А і ф а р [пор. голанд. ôyevar = = бусел], а по-слов'янськи Н е а с і т [= Неясыть], бо на скелях цього порога гніздяться неясити-пелікани. А на цьому порозі вони геть-усі човни витягають на тверду землю; тоді вибрані люди виходять одбувати сторожу коло них і одходять; а сторожу одбувають вони безперестанку,

Πατζινακίτας ἀγρύπνως φυλάττουσιν. Οἱ δὲ λοιποὶ τὰ πράγματα ἅπερ ἔχουσι εἰς τὰ μονόξυλα ἀναλαβόμενοι, τὰ ψυχάρια μετὰ τῶν ἁλύσεων διὰ τοῦ ξηροῦ αὐτὰ διαβιβάζουσι, μίλια ἕξ, ἕως ἂν διέλθωσι τὸν φραγμόν. Εἶθ' οὕτως οἱ μὲν σύροντες, οἱ δὲ καὶ εἰς τοὺς ὤμους βαστάζοντες τὰ αὐτῶν μονόξυλα, εἰς τὸ τοῦ φραγμοῦ ἐκεῖθεν μέρος διαβιβάζουσι· καὶ οὕτως ῥίπτοντες αὐτὰ εἰς τὸν ποταμόν, καὶ τὰ πετζιμέντα αὐτῶν ἐμβλησκόμενοι εἰσέρχονται, καὶ αὖθις ἐναποπλέουσιν. Ἀπερχόμενοι δὲ εἰς τὸν πέμπτον φραγμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ῥωσιστὶ μὲν Βαρουφόρος, Σκλαβινιστὶ δὲ, Βουλνηπράχ· διότι μεγάλην λίμνην ἀποτελεῖ· πάλιν εἰς τὰς τοῦ ποταμοῦ γωνίας τὰ αὐτῶν μονόξυλα διαβιβάσαντες, καθὼς καὶ εἰς τὸν πρῶτον φραγμὸν καὶ εἰς τὸν δεύτερον, καταλαμβάνουσι τὸν ἕκτον φραγμὸν, λεγόμενον μὲν Ῥωσιστὶ, Λεάντι, Σκλαβινιστὶ δὲ, Βερούτζη, ὅ ἐστι Βράσμα νεροῦ. Καὶ διαβαίνουσι καὶ αὐτὸν ὁμοίως· καὶ ἀπὸ τούτου ἀποπλέουσι καὶ πρὸς τὸν ἕβδομον φραγμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον, Ῥωσιστὶ μὲν, Στρούβουν, Σκλαβινιστὶ δὲ, Ναπρεζή· ὃ ἑρμηνεύεται, Μικρὸς φραγμός. Καὶ διαβαίνονται εἰς τὸ λεγόμενον πέραμα τοῦ κραρίου, ἐν ᾧ δια-

---

оберігаючися од пацінакі̆цiв [= печенігів]. Решта, вибравши з однодеревкiв усе, що там мають, суходолом переводять невольникiв у кайданах, миль шестеро, аж поки перейдуть поріг. Тоді так само, хто — тягнучи волоком, а хто — переносючи на плечах свої однодеревки, перетягують їх на другий бік порога, тут спускають їх у ріку, зносять у них свою поклажу, входять сами та й одразу одпливають. Прибувають до п'ятого порога, що називається по-руськи Варуфорос [= Barufors], а по-слов'яньски Вульніпрах [= вольный прагъ] — бо кінчиться він великим плесом [1]), і знову перетягають свої однодеревки по краях ріки так, як на першому порозі і на другому, і доходять отак до шостого порога, що називається по-руськи Леанті [= hlaejandi], а по-слов'яньски Веруці [= вьржчь, вьржчьи] — а це значить «кипіння води» [2]). І цей минають вони так само і пливуть од нього до сьомого порога, що називається по-руськи Струвун, а по-слов'яньски Напрезі [= напрязи] — а це визнача «малий поріг». І доходять до так званого

[1]) Щоб підігнати контекст до скандинавського «baru» (= хвиля, влъна). замість λίμνην (— плесо, болото) читають δίνην (= вир).

[2]) Вьрѣти = кипіти.

περῶσιν ἀπὸ Ῥωσίας οἱ Χερσωνῖται, καὶ οἱ Πατζινακῖται ἐπὶ Χερσῶνα, ἔχον τὸ αὐτὸ πέραμα, τὸ μὲν πλάτος ὅσον τοῦ ἱπποδρομίου, τὸ δὲ ὕψος ἀποκάτω ἕως ὅτου παρακύπτουσιν οἱ ὀφθαλμοί, ὅσον καὶ φθάνειν σαγίτταν τοῦ τοξεύοντος ἔνθεν ἐκεῖσε. Ὅθεν καὶ εἰς τὸν τοιοῦτον τόπον κατέρχονται οἱ Πατζινακῖται, καὶ πολεμοῦσι τοὺς Ῥῶς.

Μετὰ δὲ τὸ διελθεῖν τὸν τοιοῦτον τόπον, τὴν νῆσον τὴν ἐπιλεγομένην ὁ ἅγιος Γρηγόριος καταλαμβάνουσιν, ἐν ᾗ νήσῳ καὶ τὰς θυσίας αὐτῶν ἐπιτελοῦσιν, διὰ τὸ ἐκεῖσε ἵστασθαι παμμεγέθη δρῦν· καὶ θύουσι πετεινοὺς ζῶντας. Πηγνύουσι δὲ καὶ σαγίττας γυρόθεν, ἄλλοι δὲ καὶ ψωμία καὶ κρέατα, καὶ ἐξ ὧν ἔχει ἕκαστος, ὡς τὸ ἔθος αὐτῶν ἐπικρατεῖ. Ῥίπτουσι δὲ καὶ σκαρφία περὶ τῶν πετεινῶν, εἴτε καὶ φαγεῖν, εἴτε καὶ σφάξαι αὐτούς, εἴτε καὶ ζῶντας ἐάσειν. Ἀπὸ δὲ τοῦ νησίου τούτου Πατζινακίτην οἱ Ῥῶς οὐ φοβοῦνται, ἕως ἂν φθάσωσιν εἰς τὸν ποταμὸν τὸν Σελινάν. Εἶθ' οὕτως ἀποκινοῦντες ἐξ αὐτοῦ, μέχρι τεσσάρων ἡμερῶν ἀποπλέουσιν, ἕως οὗ καταλάβωσιν εἰς τὴν λίμνην τοῦ ποταμοῦ στόμιον οὖσαν· ἐν ᾗ ἐστι καὶ ἡ νῆσος τοῦ Ἁγίου Αἰθερίου. Καταλαβόντες οὖν οὗτοι τὴν τοιαύτην νῆσον, προσαναπαύουσιν ἑαυτοὺς ἐκεῖσε ἕως δύο καὶ τριῶν ἡμερῶν, καὶ πάλιν τὰ ἑαυτῶν μονόξυλα εἰς ὅσας ἂν λείπωνται χρείας περιποιοῦνται, τά τε ἄρμενα καὶ τὰ κατάρτια,

---

броду крарійського [Кичкаса], де херсонці переходять з Руси, а пацінакійці [= печеніги] до Херсона. А завширшки цей брід як іподром, заввишки знов — наскільки можуть очі сягнути, чи наскільки може долетіти стріла, як стріляти звідтіля сюди. Тим-то на отакому місці сходяться пацінакійці і нападають на русів.

А як зминуть оцеє місце, то доходять до острова, що називається святий Григорій [= Хортиця]. На цьому острові приносять вони свої жертви, бо на ньому стоїть превеличезний дуб; а приносять вони в жертву живих птахів. Навкруги застромляють вони іще стріли, а дехто й хліб кладе і мнясо чи що хто має, бо такий у них звичай. А за птахів жеребок кидають: чи зарізати їх і з'їсти, чи живих пустити. Од цього острова руси не бояться вже ніякого пацінакійця, поки дійдуть аж до ріки Селіни [= дунайського гирла Сулини]. Одпливши звідціля [з того острова], пливуть днів четверо, доки доїдуть до лиману, що править за гирло ріки і що в ньому єсть острів святого Етерія [= Березань]. Дійшовши до цього острова, вони одпочивають днів двоє-троє і

καὶ τὰ αὐχένια ἅπερ ἐπιφέρονται. Ἐπεὶ δὲ τὸ στόμιον τοῦ τοιούτου ποταμοῦ ἔστιν ἡ τοιαύτη λίμνη, καθὼς εἴρηται, καὶ κρατεῖ μέχρι τῆς θαλάσσης, καὶ πρὸς τὴν θάλασσαν κεῖται ἡ νῆσος τοῦ Ἁγίου Αἰθερίου, ἐκ τῶν ἐκεῖσε ἀπέρχονται πρὸς τὸν Δάναπριν ποταμὸν, καὶ διασωθέντες ἐκεῖσε πάλιν ἀναπαύονται. Ἡνίκα δὲ γένηται καιρὸς ἐπιτήδειος, ἀποσκαλώσαντες ἔρχονται εἰς τὸν ποταμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον Ἄσπρον· καὶ ὁμοίως κἀκεῖσε ἀναπαυσάμενοι πάλιν ἀποκινοῦντες ἔρχονται εἰς τὸν Σελινὰν, εἰς τὸ τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ λεγόμενον Παρακλάδιον. Καὶ ἕως οὗ διέλθωσι τὸν Σελινὰν ποταμὸν παρατρέχουσιν αὐτοῖς οἱ Πατζινακῖται. Καὶ ἐὰν πολλάκις ἡ θάλασσα μονόξυλα εἰς τὴν γῆν ἀποῤῥίψῃ, σκαλώνουσιν ὅλα ἵνα τοῖς Πατζινακίταις ἀντιπαραταχθῶσιν ὁμοῦ. ἀπὸ δὲ τὸν Σελινὰν οὐ φοβοῦνταί τινα, ἀλλὰ τὴν τῆς Βουλγαρίας γῆν ἐνδυσάμενοι, εἰς τὸ τοῦ Δανουβίου στόμιον ἔρχονται. Ἀπὸ δὲ τοῦ Δανουβίου καταλαμβάνουσιν εἰς τὸν Κωνοπὰν, καὶ ἀπὸ τοῦ Κωνοπᾶ εἰς Κωνσταντίαν εἰς τὸν ποταμὸν Βάρνας, καὶ ἀπὸ Βάρνας ἔρχονται εἰς τὸν ποταμὸν τὴν Διτζίναν, ἅπερ πάντα εἰσὶ γῆς τῆς Βουλγαρίας, ἀπὸ δὲ τῆς Διτζίνας εἰς τὰ τῆς Μεσημβρίας μέρη καταλαμβάνουσι, καὶ οὕτω μέχρι τούτων ὁ πολυώδυνος αὐτῶν καὶ περίφοβος, δυσδιέξοδός τε καὶ χαλεπὸς ἀποπεραίνεται πλοῦς.

дороблюють у своїх однодеревках котре їм бракує знаряддя: вітрила, щогли, керми — а їх вони мають з собою. А що гирло цієї ріки, як це зазначено, це і єсть отой лиман і йде він аж до моря, а над морем лежить острів святого Етерія, то вони звідтіля пливуть до ріки Данапру [читай: Данастру = Дністра], а доплививши щасливо туди, знову одпочивають. А як випаде добра погода, вийдуть на беріг і йдуть до ріки, що називається Аспр [= Біла], і так само там одпочивши, знову одпливають і припливають до Селіни [=Сулини], до так званого гирла ріки Данувія [= Дуная]. І поки минуть ріку Селіну, їх переслідують пацінакійці [= печеніги]. І як море, — а бува це частенько — приб'є однодеревки до суходолу, то всі вони виходять на беріг, щоб стати разом проти пацінаків, а од Селіни не бояться нікого, але дібравшися до болгарської землі, входять до гирла Данувія. А од Данувія прибувають до Конопи, а з Конопи до Константії, до ріки Варни, а од Варни прибувають до ріки Діціни [= Дичини] — а все це в землі болгарській. А од Діціни прибувають до меж Месемврії, і коло них кінчиться їхня многостраждальна, небезпечна, безвихідна і тяжка плавба.

Ἡ δὲ χειμέριος τῶν αὐτῶν Ῥῶς καὶ σκληρὰ διαγωγὴ ἔστιν αὕτη· Ἡνίκα ὁ Νοέμβριος μὴν εἰσέλθῃ, εὐθέως οἱ αὐτῶν ἄρχοντες ἐξέρχονται μετὰ πάντων τῶν Ῥῶς ἀπὸ τὸν Κίαβον, καὶ ἀπέρχονται εἰς τὰ πολύδια, ἃ λέγεται Γύρα, ἤγουν εἰς τὰς Σκλαβινίας τῶν τε Βερβιάνων, καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Κριβιτζῶν, καὶ τῶν Σερβίων, καὶ λοιπῶν Σκλάβων, οἵτινές εἰσι πακτιῶται τῶν Ῥῶς. Δι' ὅλου δὲ τοῦ χειμῶνος ἐκεῖσε διατρεφόμενοι, πάλιν ἀπὸ μηνὸς Ἀπριλλίου διαλυομένου τοῦ πάγους τοῦ Δανάπρεως ποταμοῦ κατέρχονται πρὸς τὸν Κίαβον. Καὶ εἶθ' οὕτως ἀπολαμβάνονται τὰ αὐτῶν μονόξυλα, καθὼς προείρηται, καὶ ἐξοπλίζονται, καὶ πρὸς Ῥωμανίαν κατέρχονται.

Ὅτι οἱ Οὖζοι δύνανται τοῖς Πατζινακίταις πολεμεῖν.

А зімове життя русів важке, а саме: як настане місяць листопад, то зараз їхні князі виходять з усіма русами із Кіава і йдуть на полюдіа [= полюддя], що називається гюра, до слов'янських земель Вервіянів [= деревлян] і Другувітів [= дреговичів] і Кривиців [= кривичів] і Сервіїв [= сіверян] і инших слов'ян, котрі платять русам данину. Цілісіньку зіму харчуються вони там, а як знову у квітні місяці скресне крига на ріці Данапрі, вони вертаються до Кіава. А тоді, надбавши собі однодеревки так, як це зазначено, споряджують їх і їдуть до Романії [= Візантії].

А узи можуть воюватися проти пацінакійців.

III.

Дрібні великокнязівські написи початку XI в.

а) Монети вел. кн. Володимира Святого (✝ 1015). Оголошено у гр. Ів. Ів. Толстого: «Древнѣйшія русскія монеты великаго княжества кіевскаго» (Спб. 1882):

1) В[л?]л[д?]нмиръ на столѣ, а се его сребро.

2) Владимиръ, а се...... — святаго Василя (з ніженського скарбу).

3) Святополкова монета, теж із ніженського скарбу (оголошено у гр. Толстого):

\С[вя]тополъкъ на стол[.:ѣ?] ...го сере[б?]ро.

б) Підпис дочки Ярослава Мудрого, французької королеви Ганни, як була вона регенткою (з титулом regina) для свого сина короля Филипа I, — в Филиповій грамоті 1067 р.:

Ана ръина (= Anna regina)[1]).

в) Напис на Тмутараканському камінї 1068 р. князя Гліба Тмутараканського (факс. в I вид. I. Срезневського: «Древніе памятники русскаго письма и языка»):

Въ лѣто ҂ѕфоѕ інді[кта] ѕ҃ Глѣбъ кназь мѣрилъ море по леду ѿ Тъмоутороканѧ до Кърчева ҂і҃. и. ҂д сѧженъ.

IV.

Із київського Ізборника вел. кн. Святослава 1073 року.

(Моск. Синод. Бібл.; факс. вид. Спб. 1880).

[л. 17] Златооустааго еже къ Кориньѳиомъ. Прѣминоуѭштая оубо мысль[2]) — вѣры трѣбоуѭть тъчьѭ... [л. 17 об.] Да бѫдеть бо къто ч[е]л[о]в[ѣ]къ, вьсѣ хотѧ помыслы разоумѣти, ти да сѧ покоушае отъ тебе словомь оувѣрити: «како видимъ свѣтъ?» — ты же и мыслиѭ въ вѣри окоушаисѧ, — нъ не можеши! Аште бо речеши, яко довълѣе, очи отъвьрзъше, видѣти и́, то не образъ повѣси, нъ бываемое. — «Почьто бо», речетъ, «не слоухомь глядаемъ, а очима слышимъ?»... Єже бо є выше слова, [л. 18] то слово никое же не оукажеть. Єже бо въ Пропѧтааго и въ Погребенаaго вѣровати, яко Тъ самъ въскрьсе и горѣ сѣдить на н[е]б[е]сьхъ, и Тъ хоштеть сѫдити оуселенѣи въ правьдѣ, — се не трѣбоуе моудрости вышьняя, ни помыслъ, ни[3]) вѣры... Нъ ельма же неподобьнѣ пооучишасѧ філософи, ни мѫдростіѭ тоѭ въсхотѣшѧ разоумѣти Б[ог]а: тѣми же мьнимыими — оурѫдьствомь проповѣдания![4]).. [л. 18 об.] Сице д[оу]-

---

[1]) У вульгарній латині середньовікових часів трапляється, поруч літературної форми regina, ще й rUgina. Але Ганна могла вжити букви ъ і на те, щоб віддати ненаголошене латино-французьке e.

[2]) τὰ ὑπερβαίνοντα λογισμόν; quae rationem superant.

[3]) зам. «ни» треба «нъ».

[4]) διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγματος, per stultitiam praedicationis; «оурѫдьствомь» = «урóдьствомь», «юрóдьствомь».

ховьнии д[оу]ховьная съмѣрѩѭште[1]), не трѣбѫемы вънѣшьняя мѫдрости... Не-бо-нъ мѫдрость сьде: облишьное пытаниє и лихоє остроязычьство наричеть. Аште ли ч[е]л[о[в[ѣ]чьскыи съмыслъ гл[агол]еши ѝ наричоушта[2]), то и тако грѣхъ твои єсть: Ты бо ж[3]) потѧзаєши самъ, ты же ѭ зълѣ дьржиши, и на ѫрѣды и на сѫпротивьє Б[о]жиє и-ишта въ неи, єго же не имать[4]).

[л. 80 об.] Въпросъ: чьто єсть маммонна неправьдьныи? Отъвѣтъ: — ... Лежаштеє кромѣ потрѣбы нашея богатьство. Могыи бо или кърмити, или гонозити отъ гла-[л. 81]да или отъ дълга, или отъ полона погыбаѭштааго, и не помагая — то въ истиноу акы̆ неправьдьникъ и оубиица... Яко же и инъде запрѣштая немилостивыимъ [Господь] гл[агол]е: «аще оубо въ неправьдьнѣємь маммоннѣ вѣрьни не бысте, истиньное къто вамъ пороучить? и аште вы и тоуждемь вѣрьни не бысте, ваше къто дасть вамъ?» «Чоуждеє» же нариче имѣньноє облишь, бо не родихомъсѧ съ богатьствомь, нъ нази, по писаноуоумоу: «ничесо же вънесохомъ въ миръ, ни изнести чесо можемъ»... И «ваше» — рекъше б[о]жьскыи даръ и даное Богомь бл[а]гое. Имъ же гл[агол]еть: «блюдѣтесѧ и храните отъ лихоимьства, яко не въ облишьшии комоужьдо жизнь его єсть въ имѣнии єго»... [л. 81 об.] Яко же и сыи по плъти братъ Єго Іаковъ обличаєть такыя, гл[агол]я: «Воле, ныня богатии! плачѣте! Богатьство ваше истьлѣ, и ризы вашѧ мольми изѣдены бышѧ!».. Відиши ли, яко въ[5]) облишьнѣємь богатьствѣ, а не о правьдьнѣємь гл[агол]етьсѧ.

---

[1]) очевидячки «доуховьнии» = «доуховьнѣ»; οὕτω πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνοντες, itaque spiritualibus spiritualia comparantes.

[2]) εἰ δὲ τὴν ἀνθρωπίνην σύνεσιν φαίης αὐτὸν λέγειν; si vero humanam prudentiam hic intelligi dicas.

[3]) себто твою людську мудрість.

[4]) καὶ πρὸς βλάβην καὶ ἐναντίωσιν Θεοῦ ἀπαιτῶν αὐτὴν, ἅπερ οὐκ ἔχει; ad Dei damnum et offensionem ab illa exigis id, quod non habet.

[5]) «въ» зам. «о».

[л. 152 об.] Григория Б[о]гословьца слово. Оуне бо єсть: полоучити бл[а]гоє — и ѧснабъдѣти очиштение. Аште ли обоєго нѣ льзѣ, оуне єсть, къгда хоудѣ осквръ- нави ти сѧ[1]) обьштиими, и некли отънѫдъ отъпасти бл[а]- годѣти... Сего-дѣлѧ оубо, не зѣло сѧ острашаи[2]) очиште- ния, расоужаєть бо присно съ хоудожьствѣ[3]) избавлѧемо, отъ правьдиваго и чловѣколюбиваего нашихъ дѣании соудия. [л. 122] Нъ речеши: «Ч'то ми м'ножає боудеть? варивъше[4]) крьштениємь и красьножитья своєго въскорѣ заключивъшѫ, глоум'но нахотѣтисѧ сластии, ти тъгда полоу- чити бл[а]годѣть? Не бысть бо ничьсо же больша и троу- дивъшимъсѧ прѣжде въ виноградѣ, равьнѣ мьмьздѣ[5]) данѣ и послѣдьнимъ!» Просты ни[6]) отъ дѣлесъ, к'то любо да єси гл[агол]ѧи то! Нъ ходи — и притъчя наоучиси!.. Прьвоє бо: не о крьштенїи в' семь слово, нъ о вѣроуѭштихъ по раз.ная лѣта.

[л. 136 об.] Чьсо ради [Богъ] обрѣзатисѧ ємоу [=Авраамоу] повелѣ? — Прогл[агол]авъ прѣселениє, съхране- ниє нѣкоє оухыщрѧє бл[а]гочьстьѭ, да не съ зълыими чл[о]- в[ѣ]кы съмѣсивъшесѧ растьлѧть доброродиє... Єгда же оуже на обѣштаноуѭ въвождѧхоусѧ землю, тъгда пакы Б[ог]ъ повелѣ Ис[оус]у обрѣзати в'сѧ, хотѧхоу бо съ стра- нами съмѣситисѧ иноплеменьныими; єгоже-дѣлѧ ноуждьнѣ знамения бовахоу, єже я отъ иноплеменьникъ отълоучати начьнеть.

[л. 124] С[вя]тааго Єпифания о 12 камыкоу, иже бѣахоу на логии свѧтителевѣ насаждани. — [л. 153] 6. Иас- писъ — оузелень есть. Обрѣтаєть же сѧ на оустѣхъ Фер'-

---

1) «ти»=«ты», а «осквръгнави» — аор. 2-ої ос. одн. В черв.-руських Словах Григ. Бог. XI в.: «єгда хоудѣ осквръннавішисѧ», л. 113 γ (fut.).

2) У черв.-р. Сл. Гр. Бог.: «оустрашаисѧ» л. 113 γ.

3) «съ хѫдожьствы» (abl. pl.), Григ. Бог. XI в., л. 113 δ.

4) «варивьшю» Гр. Бог. XI в., л. 114 α.

5) чит. «мьздѣ».

6) = «прости ны» Сл. Григ. Бог. XI в., л. 114 β, ἀπήλλαξας ἡμᾶς τῶν πραγμάτων.

модон‘ты-рѣкы и на Амаѳун‘тыисцѣмь Коупри. Трѣбѣ же есть въ епилипьсѣе‘. 7. Оуакин‘ѳъ — акы ѭчрьмьнь есть. Обрѣтаеть же сѧ въ оутрьнии Варъварии Сюрниcцѣи; Скоуѳиѭ же ѭ нарицаѭть ветъсии, страноу тоу вьсѫ сѣверьскоуѭ, иже соуть Гое‘ѳи и Давьнис‘. Да тоу оубо въѭтрь, въ поустыни Великыя Скоуѳиѭ, есть дъбрь, зѣло глоубока и человѣкомъ невъходьна, стѣнами каманами обоѭдоу оградивъшисѧ. Да тѣмь, съ горы приникъшоу комоу-любо, акы съ стѣнъ не мошти дозьрѣти дьна дъбри тои, нъ отъ глоубины мракъ есть, акы пропасть нѣкая. Посылаемии же отъ ближьниихъ тоу цѣса[л. 153 об.]рии осоужденици ноудьми, заклавъше агньца и одьравъше, съмештѫть съ горы отъ камения въ пропасть дъбри тоя. И прилипать каменїе на мѣсѣхъ тѣхъ. Орьли оубо, въ камении томь живоуще, на вон‘ѫ мѧсьноуѭ съходѧть и възносѧть агнѧта съ льпѧщемь камениемь, — и, егда изѣдѧть мѧса, каменис остаеть на врьхоу горы. Осоужденици же, смотривъше, къде възносѧть орьли мѧса, идоуть и тако приносѧть камение. Имоуть же дѣиство сице: наметтемъ бо на оугли огньныя, сами не врѣждаѭтьсѧ, нъ оугли оугашаѭть. Не тъчьѭ же се, ны и възьмъ нѣкъто камыкъ и обивъ въ понѧвицѫ нѣкоу и дрьжѧ роукоѭ надъ оугльми, самъ отъ огнѧ роукоу си ижьжеть, понѧвица же без врѣда съпроста прѣбывае. Гл[агол]ють же и раждаѭштиимъ женамъ на потрѣбоу есть. — 9. Амеѳоусакии пламение зѣло[1]). Въ горахъ же обрѣтаетьсѧ Л‘увиискыихъ, на краихъ морьскыихъ. — 10. Хрусолиѳъ — акы златъ есть. Обрѣтаеть же сѧ въ кладьчьнѣмь камении, на краи [л. 154] Ахименыды Вавоулоньскы. Вавоулонъ же и кладѧзь тъ каманыи—Ахименидоу наричеть. Острииъ же, сыриштьмь же болѧштиимъ и чрѣвъмь цѣлитель есть.

[л. 154] Како е разоумѣти, еже гл[агол]а Соломонъ о древесѣхъ: отъ бѣроу до усопа, иже въ стѣнѣ? — ...Яко же е мьнѣти [л. 154 об.]... — съложити чины и коегождо былья: коеѭ мѣроѭ стоуденѣе или топлѣе? и кое, къждо[2]) живота сии[3]) оудъ, коему врѣдоу есть цѣльба? Рекъше:

[1]) ‹ ‹пламенѣсть›. [2]) = кождого. [3]) = «сии» зам. «сыи».

уенина злъчь, и львовъ лои, или бычья кръвь, или ехидьнина маса. По семь бо имоу и[хъ] хытрии врачеве отъ Соломона съписано, прѣждевъзьмьше вины [1]).

[л. 230] О съ л о у ч а н и и. — Сълоучаи же есть, еже быва и отъбыва кромѣ подълежаштааго тѣла, рекъше: еже несъшьное есть, нъ въ подълежаштиимь сѫштиимь състоиться. [Н]иесть льзѣ томоу же быти и не быти нѣкомоу. Не бо нъ есть льзѣ ч[е]л[овѣ]коу бѣлоу быти — и не быти бѣлоу... Сълоучаи же раздѣлаеться на дъвое: въ обьщее различье и въ своитьное. Обьштее оубо различье есть разлоученыи сълоучаи. Рекъше: сѣдить нѣк'то, а дроугыи стоить. Есть же льзѣ, иже въстанеть сѣдаи и саdеть стояи, разлоу-[л. 230 об.]читься [2]) различиѭ еѭ и прияти въ иного мѣсто ино... Своитьнѣ же различье есть неотълоучаемыи сълоучаи. Рекъше: есть нѣкто изѣкръ и смаглъ. И подобьна е симъ, да нѣ моштьно отълоучитися его сицимъ. Да по симъ оубо неразлоучьныимь сълоучаимь собьство отъ собьства различьствѫе, само же отъ себе — николиже.

[л. 263 об.] А к о н ь ц ь в ь с ѣ м ъ к н и г а м ъ: еже ти собѣ не л'ѫбо, то того и дроугоу не твори. Въ лѣто ҂ѕфпа [6581—1073] написа Іоаннъ диакъ изборьникъ съ великоуоумоу кназю С[ва]тославоу. Великыи въ кназьхъ кназь Сватославъ, въжделаниемь зѣло въжделавъ, дрьждаливыи [3]) владыка, обавити покръвеныя разоумы въ глоубинѣ многострѫпътьныхъ сихъ кънигъ прѣмѫдрааго Василиа въ разоумѣхъ, повелѣ м'нѣ - немоудроувѣдиѭ прѣмѣноу сътворитi рѣчи инако, набъдаште тождьство [4]) разоумъ его, — яже, акы бъчела любодѣльна, съ вьсакого цвѣта п'саніоу [5]) събьравъ акы въ единъ сътъ въ велъмысльное срьдьце свое, проливаеть акы сътъ сладъкъ из оустъ своихъ .прѣдъ болары [л. 264] на въразоуминие [6]) тѣхъ мыслемъ, являяса имъ новыи П'толемеи, — не вѣроѭ, нъ желаниемь паче. И събора дѣла м'ночьстьныихъ божьствьныихъ кънигъ вьсѣхъ, ими же исвоя полаты испълънь вѣчьноуѭ си памать сътвори.

---

[1]) = «вины», αἰτίας (обоснування, принціпи). [2]) = разлоучитися. [3]) На л. 2 об., де є ця сама посвята, написано «дьржаливыи». [4]) на л. 2 об. «тожьство». [5]) л. 2 об. «фани|го». [6]) л. 2 об. «въразоумѣние».

V.

Із київського Ізборника 1076 року.

(В петербурзькій Публічній Бібліотеці. Видав В. Шимановський. 2-е вид. Варш. 1894).

[л. 112] С[вѧ]тыя Ѳеодоры. Възъмъши же бл[а]женая Ѳеѡдора дѣтишть на лоно свое, лобъза же ї, г[лаго]люшти: „С[ы]ноу мои любыи! врѣмѧ съконь[?]чания ми приспѣ, да юже идоу, отъню доу[112 об.]же не възвраштюсѧ. Да не рьци, яко ѡсырѣѭ. Се имаши Б[ог]а и старѣишаaго въ о[ть]цѧ мѣсто, имѣи съврьстьникы — акы братию, мьньшѧя — акъ чада, старѣишая — акы отьцѧ".

[л. 236 об.] С[вѧ]тааго Нила: о въздьржании. Пии вино помалоу. Єлико бо скоудо пиєтьсѧ, толико бл[а]го твори[1]) пиющиимъ. То[л. 237]лико даи чревоу, еже на довълъ, а не єлико хощеть. Потребоу даи телеси противу силѣ его, якоже можеть. Тѣло бо наше есть, акы риза: да аще хранишi — то търпить, аще ли повържеши — то изниеть. Питие же мѣрьноє сыть напълнѧєть и веселить. Бєзмѣрьноє же — бѣшеньство єсть. Оурокъмь бо въкоушаи, [237 об.] и, чресъ оурокъ не въкоушая, не грѣшиши: лоуче бо съ оуставъмь пити вино, съ величаниємь водьноуоумоу питию. И вижъ ми въ мироу вино пиющиихъ с[вѧ]тыихъ моужъ — и бе-щиноу водоу пиющиихъ моужъ нечистъ. И к томоу не хоули или хвали тѣло, нъ оублажиши оумъ добрѣ или зълѣ пиющиимъ.....

[л. 267 об.] Хотѧ же чистѣ пожити, пияньства сего да отхылитьсѧ. Апо[сто]ла Паула. [л. 268].... Пияницѣ ц[ѣ]с[а]рьствия Божия не наслѣдьствоуѭть...... Дѣлатель пияницѧ не ѡбогатѣеть..... [268 об.] Гнѣвъ великъ моужѫ — жена пьяничива. Въ меду не моужѧисѧ, ни моудрьствоуи: мъногы бо медъ погоуби. Медъ въ веселиє дано бысть Б[о]гъмь, а не на пияньство сътворено бысть. Рече Г[оспод]ь: «Блюдѣте себе, єгъда отѧгъчѧють ср[ь]д[ь]цѧ вашѧ объѣданиємь и пияньствъмь!». Томоу [л. 269] слава въ вѣкы.

[1]) = творить.

Кінцевий запис писаря. [л. 275 об.] Коньчашаса книгы сиѧ роукою грѣшьнааго Иоана, избьрано из мъ[л. 276]ногъ книгъ кнѧжихъ. Идеже криво, братие, — исправивъше чьтѣте! Бл[а]г[о]словите, а не кльнѣте! Кончахъ книжькы сия въ лѣт[о] ѕ҃. ф҃. п҃. д҃ [6584 = 1076] лѣто, при С[вѧ]тославѣ, кнѧзи роусьскы землѧ. Аминъ.

VI.

Із червоно-руських Слів Григора Богослова XI віку.

(В петерб. Публічній Бібліотеці. Видав А. Будилович, Спб. 1875).

[л. 356] Слово с[вѧ]таго Грїгора Бо[го]сл[о]вца на с[вѧ]тѫю Пентикостию. [л. 356 об.] О праздьницѣ въмалѣ помѫдрім‘сѧ, да д[оу]х[о]в[ь]нѣ праздьноуемь. Инъ бо иномоу праздьникъ..... Никоє же добро не веселить тако любивыѧ доброу ни едино же, якоже праздьновати д[оу]-х[о]вѣ, любѧщюмоу праздьникь. Съмотри же сице: праздьноуеть жидовинъ -- нъ по кънигамь; плътьноуоумоу бо въслѣждаѧ закону, д[оу]х[о]в[ь]наго не постиже. Праздьноуеть и ел‘лин‘ — нъ по плъти, и по своимь богом‘ и бѣсомь..... Праздьноуемь и мы, — нъ, якоже мьнитьсѧ, д[оу]-х[о]ві.

[л. 6]. Намъ же яко же дано отъбѣжати нечрѣдьныѧ прѣльсти [1]) и съ истиноѭ быти и работати Б[ог]оу живоу-оумоу, истинъноумоу, и твари выше възити, вьсе минѫвъшемъ, еликоже подъ лѣтъмь [и] пръвъимь пошѣствиемь [2]), — сице и видимъ и лѭбомѫдриемъ [3]) о Б[о]зѣ и божьствьны-ихъ. Лѭбомѫдриемъ [3]) же, начинаѭште, отънѫдѫ же начинати добро! Лоуче же, отънѫдоу же Соломонъ намъ оуставъ положи: „Начѧло, — [л. 6 об.] рече, — прѣмѫдрости приобрѧщи прѣмѫдростъ“. Чьто се г[лаго]лѭ: „начѧло

---

[1]) δεισιδαίμονα πλάνην.

[2]) ὅσα ὑπὸ χρόνον καὶ πρώτην κίνησιν.

[3]) = любомудрѣмъ! φιλοσοφήσωμεν!

прѣмѫдрости"? — Боязнь. Не отъ вида[5]) бо начьнъшемъ въ боязни подоба оустати (видъ бо невъхлаштенъ, еда, и съ стины съринетъ)[1]), но, боязнию съвѣтовавъшемъ и очиствъшемъса, на высость възѧтися. Идеже бо боязнь, тоу заповѣдемъ съблюдение; идеже заповѣдемъ соблюдение, тоу плъти чиштение.

VII.

Із Успенського збірника XII віку

(київського, що тепер у Синодальній Бібліотеці в Москві. Вид. О. Шахматов в «Чтеніяхъ» 1899, кн. II).

[л. 15]. Оканьнии же они оубоицѣ [Бориса ї Гліба] — възвративъшеся къ пославъшюоумоу я. Ꙗко же рече Д[а]в[и]дъ: „възвратяться грѣшьници въ адъ и вьси забывающии Б[ог]а". И пакы: „ороужие звлекоша грѣшьници, напрягоша лоукъ свои — заклати правыя сьрдьцьмь, и ороужие ихъ вънидеть въ с[ь]рд[ь]ца, и лоуци ихъ съкроушаться, — яко грѣшьници погыбъноуть". И яко съказаша С[вѧ]топълкоу, яко „сътворихомъ повеленое тобою" — и, си слышавъ, възнесеся срьдьцьмь....., [л. 15 об.] дондеже Ярославъ, не търпѧ сего зълааго оубиства, движеся на братооубиица, оного оканьньнаго С[вѧ]топлъка. И брани мъногы съ нимь съставивъ, и вьсегда пособиемь Б[о]жиемь и поспѣшениемь с[вя]тою (= Бориса ї Гліба) побѣдивъ, елико брани състави. Оканьныи, посрамленъ и побѣженъ, възвращаашеся. Прочее же сь трьклятыи приде съ множьствъмь печенѣгъ. И Ярославъ, съвъкоупивъ воѧ, изиде противоу ємоу на Льто и ста на мѣстѣ, идеже бѣ оубиенъ с[вѧ]тыи Борисъ..... И поидоша противоу собѣ, и покрыша поле Льтьское множьствъмь вои, и състоупишаса въсходящю сл[ъ]н[ь]цю. И бысть сѣча зла отиноудь, и състоупашася тришьды, и бишася чересъ д[ь]нь вьсь. И оуже къ вечероу

[1]) ἀπὸ θεωρίας. [2]) θεωρία γὰρ ἀχαλίνωτος τάχα ἂν καὶ κατὰ κρημνῶν ὤσειεν.

одолѣ Ярославъ. А сь оканьныи Ис[вѧ]топълкъ побѣже. И нападе на-нь бѣсъ, и раслабѣша кости его, яко не мощи ни на кони сѣдѣти, — и несяхоуть его на носилѣхъ. И прибѣгоша Берестию съ нимь. Онъ же рече: „Побѣгнѣте! осе женоуть по насъ!“... И прибѣже въ поустыню межю Чехы и Ляхы, и тоу испровръже животъ свои зълѣ.

VIII.

Дрібні написи XII в.[1])

а) На чарі чернигівського князя Володимира Давидовича, до 1151 р. (в петербурзькому Ермітажі): А се чара кня[зя] Володимерова Давыдовча. Кто из нее пь, тому на здоровье. А хваля Бога [и] своего ѡсподаря великого кня[зя].

б) У печерах на Звіринці під Київом (фототип. видано в І. М. Каманіна: «Звѣринецкія пещеры», Київ 1914). На стінах:

Игоумени Звѣриньнсьци — Левоньтья, Марькьяна, Михаіла, Ионы, Мины, Климяньтья, Мануіла.

Помяни, Г[оспод]и, доушю раба своего Климяньтья игумена.

Климяньньтьтии игуменъ Зв.риньськ...

Андъроникъ печерникъ.

Федоръ Калѣка.

На ремінних чернечих поясах у Звіринецьких печерах, — назви свят:

Встрѣтенье. Крещенье. Вскресенье Л[а]з[аре]во. Вхдъ в Єрслмъ. Преображенье. — Р.сптсво[1]). — Вскресенье Хсво. — Взнесенье Хсво — Шств.е Дха Б. — Успенье Стѣ[и Богородици].

в) На стінах у печері (одкопаній і знов засипаній) Теодосія й Теофіла XII в. та Івана Грішного XII—XII в., поблизу Дніпра коло

[1]) Мабуть до припочатку XII в. стосуеться мозаїчний напис над іконою Тайної Вечері в київському Золотоверхому *Михайлівському манастирі* (закладено його 1108 р.) Тільки-ж той напис — чистісінька церковно-слов'янщина: «Прїимѣте и ядите: се есть тѣло мое, лѡмимое за вы въ ѡставление грѣхов:: Піите ѿ неѧ вьси: се есть кръвь моя новаго завѣта ї завѣта, їзліваемаѧ за вы. за». — Зазначмо, що в нашій хрестоматії ми в усіх дальших транскрипціях для пам'яток XII в. і ин. уже не одрізнятимем «я» та «ѧ», а друкуватимем скрізь однаково «я».

[1]) Очевидячки = «роспятье Христово», а не одно слово: «роспятьство»

Аскольдової могили (на Панкратівському спускові, що веде з Печерська до Ціпного моста). Вид. І. Срезневський у петерб. «Извѣстіяхъ Импер. Археол. Общества», т. II (1861):

Господи, помози рабу своему Феодосѣви и Θеофилови. Аминъ.

Ивано грѣшныи седе жилъ есть.

Иванов гробъ, Печерника.

IX.

З південно-галицького Євангелія поповича Євсевія 1283 р.

Румянц. Муз., № 3168. Опис. і дещо видав Г. Голоскевич, Спб. 1914[1])

а) *Запис* на 62 л. Въ лѣт[о] ѕ҃. ѱ҃. чл҃ сконечашася книги сия м[ѣся]ца октяб[ря]... д[е]нь с[вя]таг[о] Люкияна прозвютора. Бл[а]гословить, а нѣ кленѣть. А кеде боудоу искривило, исправляте. Си же писало Євсивии, поповиче с[вя]т[а]г[о] Иоана. Азъ грѣшнии. Г[оспод]и, помози рабоу своемоу. Коли ся женило Горгии князе, а о[те]ць емоу в Оугры ходило, тогды скончашася книги сия.

б) *євангеліє од Марка* на 4-у неділю посту (л. 65).

Реч[е] Г[оспод]и своимъ воуч[е]н[и]комъ: «Иже хъщьть въ слѣдо мене ити, да отвержеться себе и възметь кр[ь]стъ свои и грядет по мнѣ. Иже бо хощьть д[оу]шю свою [тут пропущено: спасти, погоубить ю. Яко иже погоубить доушю свою] мене ради и моихъ словесъ, тъ сп[а]сеть ю. Кая бо польза есть ч[е]л[о]в[ѣ]коу, аще приобрящеть весь миръ, а д[оу]шю свою отъщить? Что бо дасть ч[е]л[о]в[ѣ]къ измѣноу на д[оу]ши своеи? Иже бо постыдиться мьнь и моихъ словесъ в родѣ семь прилюбодѣинемь и грѣшнѣмь, — и С[ы]нъ ч[е]л[о]вѣ[чьскии] постыдится его, егда придеть въ славѣ о[ть]ца своего съ анг[е]лы с[вя]тыми». И реч[е] имъ: «Аминь г[лаго]лю вамъ, соуть дроузии и отъ сьде стоящихъ, иже не имоуть въкоусити смьрти, дондеже оузрять ц[а]р[с]твие Б[о]жие, пришедшее въ силѣ».

---

[1]) В Євсевієвому євангелії 1283 р. (так як у київській печері Івана Грішного) густо-часто замість букв ъ та ь пишуться о та е навіть тоді, коли ъ і ь може й не вимовлялися. Напр. «писало» зам. «писалъ», «поповиче» зам. «поповичь».

X.

З київо-печерської Лаврської євангелії XIV в., з-перед 1370 р.

(Тепер вона в музеї Української Академії Наук).

На л. 170 об. (а всіх листів — 181) в долині під текстом єсть дуже побліддий запис, якого можна прочитати тільки за допомогою фотографії:

лѣ҃ г҃ни ҂ѕ ѿ. ѡ҃н. лѣта. генв

Звідси виходить, що 6878-го (=1370-го) року ця київо-печерська євангелія вже існувала. Характер письма дозволяє її віднести й до 1-ої половини XIV в.

[л. 8.] Во оно в[ремя] видѣвше ч[е]ловѣци, еже створи знамяние І[су]съ, гл[агол]аху, яко єсть воистину пр[о]р[о]къ, грядыи в миръ. И[су]съ же разумѣвъ, яко хотять восхитити и҃, да створять й ц[а]ря, иде в гору самъ-единъ. И яко поздѣ быс[ть], иснидоша оуч[е]н[и]ци єго на море, всѣдше в карабль, и взяхуся на ону страну в Капернаоумъ. И тма быс[ть] абьє, — не оубо пришелъ къ нимъ И[су]съ. Въстающю морю вѣтромъ, гребше двадесятъ поприщь и пять, ли тридесятъ, оузриша І[су]са, ходяща по морю и близь суща корабля, и оубояшася. Он же гл[агол]а имъ: «Азъ єсмь, не боитеся!» Хотяхуть взяти [пропущ. : й въ] корабль. (Іоан VI).

[л. 10 об.[1])]. «Єгда приде Оутѣшитель, єгоже Азъ послю ѿц҃а[2]), д[оу]хъ истин[ь]ныи, иже ѿ ѡц҃а исхо[дить, тъ свѣ]дительствуєть о Мнѣ. Вы же свѣ [л.11] дительствуєте о Мьнѣ, яко искони со Мьною єсте. Да не сблазнитеся. От[ъ] сонмищь ижденут вы,—но приидеть година, да всякъ, иже оубиєт вы, имнится сълужбу приносити Б[ог]у». (Іоан XVI.)

[л. 11]. Бѣ же ту ч[е]ловѣкъ, 30 лѣт[ъ] і 8 лѣтъ имыи в недузѣ своємь҃. Сего видѣвъ И[су]съ лежаща и гл[агол]а єму: «Хощеши ли цѣлъ быти?» Боляи отвѣща: «Єи, Г[оспод]и! Ч[е]л[о]в[ѣ]ка не имамъ, єгда возмутится вода — и вверже ть мя в купѣль. Єгда же прихожю, инъ преже мене влазить». Гл[агол]а єму І[су]съ: «Въстані, возми одръ свои, иді в домъ твои»... Бѣ же субота во тъ д[ь]нь. И гл[агола]ху жидове ицѣлѣвшему: «Субота єсть, не достоить тебѣ

[1]) Порівн. далі, л. 143 об. [2]) Чит. «от Отьца».

взяти одра своего». Он же отвѣщавъ имъ: «Иже мя створи цѣла, то ми р[е]че: возми одръ свои и ходи». И впросиша: «Кто есть ч[е]л[о]в[ѣ]къ, рекии тобѣ: возми одръ твои и ходи?» Ицѣлѣвыи же не вѣдяше, кто есть. [Іоан V.]

[л. 19]. Паки гл[агола]ша: «Что ти створи?» Отвѣщавъ р[е]че: «Рѣхъ вамъ — и не слышасте! И что хоцете слышати паки? Єда и вы хощете оуч[е]н[и]ци єго быти?» Они же оукориша и рѣша: «Ты оученикъ єго єси, а мы моисѣеви! Мы вѣмы, яко Моисѣевы гл[агол]а Б[ог]ъ, а сего не вѣмы, откуду есть». И рече имъ ч[е]л[о]в[ѣ]къ: «О семь дивно єсть!... Аще не бы сь отъ Б[ог]а былъ, не моглъ бы творити ничто же». И рѣша єму: «Во грѣсѣхъ ты родился єси весь, и ты ли ны оучіши?!» И згнаша и́ вонъ. (Іоан IX.)

[л. 51]. Во оно в[ремя] приступиша к Петрови вземлюще дидрагъмъ и рѣша єму: «Оуч[и]т[е]ль вашь не даєт ли дани?» И рече: «Єи». Єгда же вниде в домъ..., рече же єму Ис[ус]ъ:... «Да не сблазнимъ ихъ, шедъ вверзи оудицю в море. Юже имеші преже рыбу, возми и отверзи єи оуста, и обрящеши статырь, и тъ簡 вземъ даи же имъ за мя и за ся». [Матв. XVII]

[л. 56]. Во оно в[ремя] приде Іс[ус]ъ в домъ Симоновъ. Теща же Симонова лежаше огнемь жгома. И приступивъ воздвиже ю, имь ю за руку єя. И оставивъ ю огнь[2]), и служаше єму. [Марк I, 29—31]·

[л. 61 об.] Во оно в[ремя] приде ко Іс[ус]у єд[и]нъ отъ стариишинъ сборескъ, именемь Аиръ. И паде на ногу єго и моляше и́, гл[агол]я много, яко «дщи моя при кончинѣ єсть»... И иде с нимь, и́ по немь иде народъ многъ. И придоша отъ стариишины сбора гл[аголю]ще, яко «дщи твоя оумре, — что єще тружаєші оуч[и]т[е]ля?» Ис[ус]ъ же, оуслышавъ слово глаголемоє, гл[агол]а стариишинѣ сбору: «Не боися, но точью вѣруи»... И придоша в домъ старѣишины сбору и видѣша плищь и плачющася. Гл[агол]а имъ: «Что плачете много и плищюєте? Отроковица нѣс[ть] оумерла, но спит». И ругахуться єму... И влѣзе, идеже бѣ отроко-

[1]) *καὶ ἀφῆκεν αὐτὴν ὁ πυρετός* (Марк I, 31).

вица лежаше, и имъ ю за руку и гл[агол]а: «Кавифа, куми!» еже есть сказаемо: «Тобѣ гл[агол]ю, отроковице, въстани!» И абье въста отроковица і хожаше. (Марк, V)

[л. 76]. Бѣ Іс[ус]ъ оуча. И бяше сѣдяще фарисѣи, закону оучители, иже бяху пришли от[ъ] всякоя вси галѣлѣискиия... И се мужи, носящи на одрѣ ч[е]л[о]в[ѣ]ка, иже бѣ ослабленъ жилами, искаху внести и положити и́ пред нимъ. И, не обрѣтоше[1]) куды внести и́ народа ради, взлѣшеже (sic)[2]) на храмъ сквозѣ стропъ, низвѣсиша и́ со одромъ на землю предъ Іс[ус]а. (Лука V, 17-19).

[л. 77 об.] «Что же видиши сукъ в оцѣ брата своего, а бервна, еже есть во оцѣ твоемь, не чюеши? Или како можеши рещи брату твоему: «брате, пожди, да изму сукъ, еже есть во оцѣ твоемь», самъ бервна в оцѣ твоемь не видя? Лицемѣре! изми первии бервно изо очесе твоего, тогда прозриши изяти сукъ, еже есть во оцѣ брата твоего... Не от[ъ] берния бо чешють смокви, ни отъ купины грезныя обьемьлють». [Лука VI. 41-44].

[л. 83]. Быс[ть] же, егда сконча Іс[ус]ъ д[ь]ньє исхожению своему, и оутверди лице свое ити въ Иер[уса]л[и]мъ, и посла вѣстникы пред лицемъ своїмъ. И шедше внидоша в весь Самириньску, и не прияша его, яко лице его бѣ грядыи въ Иер[уса]л[и]мъ. И, видѣвше, оуч[е]н[и]ка его Яковъ и Оанъ рекоста: «Г[оспод]и! хощеши ли, да р[е]чемъ, да огнь сниде с н[е]б[е]си и поясть, якоже Ілья створи?» И, обративсся, запрѣти има, идоша во ину ввесь. [Лука IX, 51-56].

[л. 83 об.]. И във онже домъ колиждо внидѣте, ядите предълагаемая вамъ, и ицѣлите недужныя в немъ. И гл[аголѣ]те имъ: «приближи бо ся на вы ц[а]рство Б[ож]ие». А в онже градъ входите и не приемлють васъ, — ишедше оттуда на распутья его, рцѣте: «И прахъ, прилепшиихъ и насъ[3]) от[ъ] града вашего ногахъ вашихъ[4]), оттрясаемъ на вы». Гл[агол]ю вамъ, яко содомляном ѿ д[ь]нь[5]) отраднѣи

[1]) μὴ εὑρόντες (Лука V, 19). [2]) ἀναβάντες

[3]) Чит. «у насъ», або «на насъ».

[4]) Чит. «нашихъ».

[5]) = содомляномъ тъ дьнь.

будет[ь], неже граду тому. Горе тобѣ, Хорязинъ! горе тобѣ, Вифсаидо! яко, аще в Сидонѣ и в Турѣ быша были силы, бывшая в тобѣ, преже въ власяници и попелѣ сѣдяща покаялися быша!» [Лука X, 8-13].

[л. 94 об.] «Гл[агол]ю вамъ, яко тако радость будеть на н[е]б[е]си о единомь грѣшници кающимся, неже о 9-десятъ и о девяти праведникъ, иже не требують покаяния... Тако, гл[агол]ю вамъ, радость бываеть предъ анг[е]лы Б[о-ж]ии о единомъ грѣшници кающимься». (Лука XV, 7).

[л. 110]. Єще же имяше единого с[ы]на възлюбленаго своєго послати, і того к німъ посла послѣже, гл[агол]я: «Усрамляются с[ы]на моєго». Они же тяжатели, видѣвше идуща, к собѣ рекоша, яко «се єсть наслѣдникъ грядеть! Оубиимы і, — и наше будеть причастье». Имше и҆, оубиша и҆ и извергоша и҆ вонъ из винограда. Что оубо створить имъ г[осподи]нъ винограда? Придеть и погубыть я, и дасть виноградъ инѣмъ. (Марк, XII).

[л. 137 об.]. И, въставъ с вечеря, положи ризы своя. Примъ леонтий, препоясася имъ, потомъ волья воду во оумывалницю и начатъ оумывати нозѣ оученикомъ и отирати леонтиемь, имже бѣ препоясанъ... [л. 138] Єгда же оумыи нозѣ ихъ и приятъ ризы своя и възлегъ, пакы рече имъ: «Вѣсте ли, что створихъ вы?... Аще оубо азъ оумыхъ ваші нози, г[осподин]ъ и оуч[и]т[е]ль, — і вы долъжни єсте другъ другу оумывати нозѣ». (Іоан, XIII).

[л. 143 об.][1]) «Єгда же придеть Параклитъ, єгоже Азъ послю вамъ от[ъ] О[ть]ца, д[у]хъ истиньныи, и[л. 144]же от[ъ] О[ть]ца исходить, и-тъ свѣдительсътвуеть о Мнѣ. И вы свѣдительствуете, яко искони со Мною єсте. Си гл[агол]ахъ вамъ, да не сблазнитеся. От[ъ] сонмищь ижженуть вы, — но приде година, да всякъ, иже оубьеть вы, мниться службу приносити Б[ог]у». (Іоан, XVI).

[л. 147]. Симонъ же Петръ, имыи ножь, извлече и҆ і оудари раба архиерѣєва и оурѣза єму оухо десное; бѣ же имя рабу тому Малхъ. Р[е]че же Іс[ус]ъ Петрови: «Вонзи

[1]) Пор. вище, л. 10 об.

ножь свои в ножни, — ци в капии[1]): — чашю, юже ми дасть О[ть]ць, не имам ли пити ея?...» Слугы июдѣискыя яша Іс[ус]а і связаша и́ и ведоша и́ ко Анену первѣи. Бѣ бо тесть Каияфѣ, иже бѣ архиерѣи лѣту тому... По Іс[ус]ѣ же идяше Симонъ Петръ и другии оученикъ, и тъ же знаємъ бѣ архиерѣєви. (Іоан, XVIII).

[л. 151 об.]. Бѣ же година третьяя, єгда распяша и́... И мимоходящеи хуляхуть и́, покивающе главами своими і гл[аголю]ще: «Ово! Разаряя ц[ь]рк[ъ]вь Б[ож]ию и треми д[ь]ньми съзидая, исп[а]си себе и слѣзи со кр[ьс]та!» Тако же архиерѣи, ругающеся другъ къ дру[л. 152]гу, с книжникы гл[агол]аху: «Ины сп[а]се, — себе лі не може спасти?»[2]).

XI.

Грамоти XIV-го та XV-го в.в.

Безпосередньо з первописів або з фотографічних знимків значну частину старо-українських грамот XIV та XV в.в. видано в «Украинской грамматикѣ» А. Кримського (М. 1908) та ще більше у всезбірці В. Розова: «Южнорусскія грамоты» (К. 1917). З деякими читаннями В. Розова абсолютно не можна погодитися [3]).

I. а) Перемиська купча грамота 1359-го р. на дідицтво Ганни Радивонкової.

(вид. В. Розов: «Южно-русскія грамоты», 1917, ст. 10).

Въ лѣто шеститисящноє шистьдесятъ семоє купилъ панъ Петрашь дѣдицтво в Анъны Радивонъковоѣ: дѣднину єє и вотнину, што по нюи о[ть]ць далъ. Ана продала Петрашкови Радъцѣовьскому свою дѣднину и вотнину оу вѣки и дѣтемъ єго: полъ става исо млиномъ и сь коръчмою и землею и сь з дворищи и со всѣмъ, што коли о[ть]ца єѣ

---

1) Βάλε τὴν μάχαιράν σου εἰς τὴν θήκην (Івана XVIII, 11). Слова: «ци в капии» не мають собі еквівалента в грецькому тексті, а являються вставною слов'янською глосою для слов'янських-таки слів: «в ножни» (себто «въ ножнѣ,» або «въ ножны»).

2) ἑαυτὸν οὐ δύναται σῶσαι (Марк, XV, 31).

3) От, напр., у своїй грамоті № 2 (ст. 3) д. Розов друкує: «далъ семь нѣзы на Днѣстрѣ» (зам. «и ѣзы»), «а ту не надобѣ ни-дному Чанковьцю собѣ ѣ зачин[и]ти» (зам. «ѣза чин[и]ти»). Або, знов, у тій самій грамоті: «а по путь Полъдъгаєцьскыи» (зам. «по путь по Пъдъгаєцьскыи»), хоч буква *п* (а не *л*) читається в первописі зовсім виразно.

прислушало. А в то не надобѣ оуступатися ни оунукумъ еѣ, ни племеню еѣ. А купилъ панъ Петрашь за сорокъ гривенъ. А на то послуси: панъ староста рускоѣ земли Ота Пилецкии, воевода Цтиборъ, писарь Яшко; а се земляне: панъ Ходько Быбельскии, Кадолъфовичь Друздъ, Иванъко Полъпричичь, Богданъ Тивунъ, Щепанъ Волошинъ Риботицкии, Олефѣрько судья, панъ воитъ перемышльскии, Канътуръ из Угоръ гость, панъ Гутаръть, Кость Соковичь, Гань Кѣраховичь. А питъ могоричь оу Быбицкого оу дому за копу грошии. А писалъ грамоту писарь пана старостынъ дьякъ изъ Болестрашичь, именемь Дьячковичь. А при томь былъ попо Печѣрескии Петръ, а коръчмитъ Олехновичь Семенъ. Оу вѣки вѣкомъ. Аминь.

б) Перемиська купча грамота 1366 р. на Шульжичівське дідицтво.

(вид. В. Розов: «Южно-р. грамоты», К. 1917, ст. 12).

Во имя О[ть]ца и С[ы]на, с[вя]т[о]го Д[у]ха. Подъ лѣтомь Б[о]жья нарожѣнья тисячего трипсотъ шистьцятого шестого коупилъ панъ Петръ Радцѣовьскии дѣдицтво Пнеколътъ оу Шюлжичювь: оу Хлипля и оу брата его Захарьѣ и оу ехъ дѣтии, со всѣмъ оуездомь того села и сычемь и с колодяземь и сь лѣсомь и з бортъми и с вепеты за рѣкою и сь сѣножатьми и землею того села за сто гривенъ вѣснихъ. А продали и оуздали ему добровоулно и оу вѣки дѣтемь его передъ паномь Пилецкимь, старостою Роускоѣ земли. А оу ставу Радивоунъковѣ ловити сѣтью ему добровоулно. А на то послуси: вл[а]д[ы]ка Ларивунъ ис кри[лошаны] перемышльскии и печать его, панъ Петръ Ивановычь и печать его, панъ Ходько Быбельскии и печать его, Стецко Лоевычь ис Ходькомь братомь своемь и печать ею панъ Навоуи Стояньскии, панъ Навойко Насяновь братъ [1]), Дмитръ Матьфѣевичь, панъ Нѣвъступъ Столпувьскии и братъ его Фаниславъ, панъ Лѣсота, Друздъ Кадолъфовичь, Васько Кузмычь, панъ Яшко писарь Крукиницкии, Осташко Потрутовичь и с[ы]н[о]мь ис Петромь, панъ Стиборъ,

[1]) чи не Касяновь?

Ходько Яголниковичъ и печать єго, Осташко Соульскии, Богданъ Тивунъ, воитъ перемышльскии ис мѣстичи, панъ Ожегъ Солнячковичь Глѣбъбъко и братъ єго Костько, Бѣзна, соудья Орефѣрько, вл[а]д[ы]ч[и]нъ тивунъ Иванъко Губка. А питъ могоричь оу Аньдръка оу дому Лысого за двѣ гривнѣ вѣснии: меду за гривну, а пива за гривну. А писалъ привилье се поповичь Болестрашицкии именемь Деячковичь Василювь с[ы]нъ поповь Кость, прузвищемь Сороччичь.

в) Перемиська продажна грамота 1378 р. між Хонькою Васьковою та протодіяконом Ів. Губкою.

(вид. А. Кримський: Укр. грамматика ст. 420?; пор. Розов, ст. 25).

Во имя О[ть]ца и С[ы]на и с[вя]т[о]го Д[у]ха, аминь. Б[о]жьєю м[и]л[ос]тью и добрыхъ людии прьязнью исталася торгувля межи добрыми людми, межи бояры и межи крилошаны с[вя]т[о]го Ивана, аже пани Хонька, Васковая Дядьковича жена, изъ дѣтьми своєми: ис пани Просинъєю и зятемь своємъ ис паномъ Ивашкомъ Данъславичемь и си внучаты своєми и со всѣмъ племенемь своємъ доброю волею своєю и добрымъ оумышлѣнъємь своємъ, а никоторою силою, но сама то вчинила, безо лъсти и безъ хитрости, продала єсть тотъ мунастырь за 20 гривенъ серебра вѣсного, именемь Иванови Губцѣ, протодьяконови с[вя]т[о]го Ивана, и єго брату, Ходорови, и дѣтемь єхъ. А Иванъ [Губъка ис своимъ] [1]) братомъ купилъ єсть тотъ мунастырь, именемь Каленниковъ, ц[е]рк[о]въ с[вя]тоѣ Б[огороди]ци Оуспѣньє Пречистоѣ, изъ бл[а]г[о]с[ло]влѣнъємь пискупа Ларивона. А купилъ єсть Иванъ Губъка изъ братомъ своємъ на вѣки ико с[вя]т[о]му Іо[а]ну еп[иско]п[и]и, к селу Гнѣвновчи. Дали 15 гривенъ серебра вѣсного, а Губка далъ шюбу свою куничюю, дорогимъ сукномъ брунатънымъ пошита, за 5 гривенъ пани Хоньци; и єще ва дали 12 лисици пани Хоньци и єѣ зятеви Ивашкови и дѣтемь єѣ. А про то та пани Хонька и[с] своємъ зятемь и своємъ со всѣмъ

[1]) Ці три слова дуже затерті, і не можна ручитися, чи точно я їх прочитав.

племенемь оуздала есть тотъ мунастыръ Калениковъ Ивановп Губцѣ и его брату Ходорови на вѣки и дѣтемь ехъ со всѣмъ обьѣздомъ и со всѣми границіями и землею и сѣножатьми и зъ гаими и зъ дубровами и з бортьми и з болоты и съ рѣками и со млиномъ и сычемь и с колодяземь и с ловищи и съ всѣми оужитки, яко из вѣка вѣчного слушало к тому мунастыреви. А тому мунастыреви не отлучятися от[ъ] с[вя]т[о]го Ивана оу вѣки: хто коли его купилъ, тому слушати къ с[вя]т[о]му Ивану. А при томъ оуздаванъѣ были бояре земляне: панъ Ходько Быбельскии со двѣма с[ы]нма: Андрѣико и Васко, панъ Глѣбъ Дворъскович[ь][1]) со двѣма с[ы]нма: Ванько а Лехно, панъ Ивашко Дроздъ, панъ Васко Кузмичь, панъ Михаило Потрутовичь, панъ Гаврилъко Дробышевичь со двѣма с[ы]нма, Сеньковича два: Михаило и Ивашко, Стецко Гдешицкии[2]), Игнатко Черневич[ь], попъ Микулиньскии Федуть, а другии попъ Безмездьницкии Кость, попъ Тепяковичь Яковъ, Нестюръ Цепаревичь. А питъ моричь [sic] в Олеша оу дому за полъ гривны грошювъ. А писалъ грамоту Костько дьякъ Болестрашицкии по Б[о]жьюмъ нарожѣнъѣ тисячю лѣт и 300 лѣт и 70 лѣт и осмое лѣто.

г) Зудечівська розгранична грамота 1413 року.

(Вид. В. Розов: «Южно-русск. грамоты», ст. 82—84).

Во имя Отца и С[ы]на и с[вя]т[о]го Д[у]ха, амин[ь]. Мы, княз[ь] Федоръ Любортович, чинимо то знаменито сим своим листом каждомоу добромоу, кто коли на нь оузрит, или оуслышить его чтоучи, кому его боудет потребизна, и нынѣшним и потом боудоущим, — аже пришда пред насъ и пред паны пан Ивашко Дѣдошицкии Милѣичичь жаловалъ и позвалъ пан[а] Татомира Балицког[о], аже емоу побралъ пан Татомиръ вепрѣ оу Черном Лѣсѣ коло Тоурьи оу Балины и поорал емоу поле и покосил и доубровы чересъ границю. А мы емоу право дали с ним; пан Ивашко Дѣдошицкии положилъ свои листы граничныи пред нами и пред

[1]) може бути, «Двуръскович[ь]». Не читко.
[2]) З першого погляду хочеться читати «Едешицкии».

паны: пан Татомирь Балицкии приганиль листом пан Ивашковым Дѣдошицког[о], иже соуть листове неправии, фалшевнии. Право такь нашло: пан Ивашко Дѣдошицкии имаєть очистити листы свои — пан Ивашко Дѣдошицкии не моглъ очистити листовъ своихъ. Право такъ нашло: ажъ пан Ивашковы листи оуморени на вѣкы, ажъ не имаєть ими оуспоминатися, ани єго ближшии. Право такъ нашло: имають оуказати свою границю старцы обьчими. Мы єсмо выслали нашего оурядника — пан[а] Ленка, старостоу зоудечевског[о] на тоу-то границю. Пан Ивашко Дѣдошицкии поставил старцѣ обьчии, пан Татомирь постивилъ (!) старцѣ о бьчии. Тоти старци сгодилися с обою стороноу на одино слово: вызнали, оуказали староую границю и врочища межи Дѣдошичи и межи Баличи. Стали оу Великого Крихова, кде переходить дорога зоудечевская подлѣ Оузножи[1]) поперек доубровы к Нечачю лѣсови и подлѣ лѣса горѣ и подлѣ доубровы горѣ до Лѣсоцкои дороги, котрая идеть и Зоудечева до Долины, — тою дорогою поперек лѣса и поперек потока Нечача. Тою-жь дорогою зоудечевскою къ Котешевоу къ бортномоу доубью. От бортного доубья поперек доубровы к могылкам. От могылок поперек рѣки Соукиля к дорозѣ, котрая дорога идеть из Дѣдочичь до Баличь, поперекъ дороги к Теплици къ Грибович доловъ Теплицею до рѣки до Свѣчѣ. От оустья Теплицѣ, Грибович поперек рѣки Свѣчѣ и поперек поля к Чорномоу Лѣсоу к потокоу к Лоужешевѣ, кде оупадоуєть в ню, оустьємь поток Волоуєвь поперек потока Лужешева горѣ потоком Волоуєвом лѣсом кь потокоу Дрыжани. Поперек потока Дрыжани лѣсом к оустью Солотвинѣ оу рѣкоу Тоурью. Поперек рѣки Тоурьи, горѣ Солотвиною потоком, поперек Лѣса Черного къ сѣлцѣ. Звыше тыхь врочищь лѣсъ и поле и доубровы — то єс[ть] Дѣдошицкоє; изниже тых врочищь: лѣсь и Балина, вокно солноє, и поле и доубровы — то єс[ть] Балицкоє. Пан Татомирь Балицкии довель своихь границь и зыскаль по тоты врочища старци обьчими; и на то помочноє далъ, а мы єсмо взяли. А при том были свѣдци: пан Ленко ста-

---

[1]) У Розова перше читання — «оузлюжи».

роста, пан Задеревецкии Дмитрь, пан Сенко Процевич, пан Малофѣи, пан Драгомиръ, пан Манко Ардевови[1]), пан Прокопъ Няневич, иныхъ досыть при том было добрыхъ. А мы есмо на то свои лис[т] далі и печать свою привѣсили паноу Татомирови Балицкомоу на потверженне тыхъ границь и врочищь. А то ся дѣяло в нашем дворѣ въ Зоудечевѣ, на д[е]нь с[вя]т[о]го м[оу]ч[е]н[и]ка Остафия под лѣты р[о]ж[е]ства Х[ри]с[то]ва 1000 лѣтъ 263 лѣта.

II. Політичні грамоти буковинсько-молдавських господарів.

а) Львівська присяга 1436 р. од господаря Іллі королеві польскому Владиславові III Варненьчикові.

(Вид. В. Уляницький: «Матеріалы для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи и Турціи въ XIV - XVI в. в.» — в моск. «Чтеніяхъ» 1887, ст. 49). Букви «ѣ» та «я» часто у буковинців плуталися.

Мы, Иліа воевода, господаръ зе́мли молдавскыхъ, знаменито чинимъ оурѣдомъ того листа оусимъ, комужъ есь потребизна, нинѣшнимъ и потомъ будущимъ, како намисковъ нашихъ наслидуючи, оу добротѣ обѣтницъ ихъ вѣрою достоиною и оуставичною жадливостію исним случити[2]) наiаснѣишему княжати пану Владиславовы, полскому кро̀лювы, литовскому князу наивышему, рускому дидичю и иныхъ многых зе́мли господарю, пану нашему м[и]л[о]стивому, и его намѣсткомъ, коруни кролевства полского, ко безъпечною вири ч[и]стою и уставичнои службы завѣзати хотѣчи тому исному пану нашему м[и]л[о]стивому, пану Владиславовы-кролевы и его с[вя]тои корони того исного кролевства полского, и его намѣсткомъ, — оучера тоу у Левовы посполу съ въсею радою нашею, ритерми, бояре и панстви, и з городи, мѣсти, землѣми подданными, и каждого стадла а-любо рѣду намъ подданными людми, виры правои голдь презь оурѣдь присѣги тыми слови, доткнувшися с[вя]того крижа и древа Б[о]жіа: „Іа, Иліа, воевода-господаръ земли молдавской, присѣгаю и обицуюся вѣрно без лъсти и без хитрости освичености вашеи корони кролевства вашего полскои, и его намѣсткомъ съ въсѣми землѣми и людми моими виру ч[и]стую. И вѣренъ хочю быти. Тако ми Богъ помози

[1]) чит. «Ардевович». [2]) Чи не «служити»?

и с[вя]таа достоиная пан[н]а Маріа и оуси с[вя]тыи, и тотъ с[вя]тыи крижъ хвалебныи въ всеи покори и почестъноси". Учинили есми къ сеи службѣ тому исному паноу нашемоу м[и]л[о]стивому пану Владиславу-кролеви и корони кролества полского и его намѣсткомъ, колко кротъ будетъ потрѣбизна на вѣкы-вѣчніи часы, съ въсѣю нашею моцію и радою, ростропни, доброволно ся завѣзуючи, обицуючи и слюбуючи тако за насъ, и за оуси наши дѣти и подданныи, — иже голдь прѣдреченныи службы и обѣтници нашеи под чъстію и вѣроую вѣрни и оуставичне заоужды на вѣкы безь отмолвы и безь противлиня къ воли того исного пана нашего м[и]л[о]стивого кролѣ полского и корони и его намѣсткомъ на каждыи часъ ховати, съ въсею пилностію бачити, противъ каждому непрііателеви а-любо непрііателемъ ихъ приклонити помочи, и помочи парсуни нашеи съ въсею силою людіи нашихъ колко кротъ где коли будетъ потрѣбизна чинити. А николи не хочеми быти оу ради смолвы снѣтію чересъ ся, а-любо чересъ кого иного. А-любо иныи-где бы коли того исного пана нашего наим[и]л[о]стниишого кролѣ полского и коруны его намѣсткомъ лихое оуволотство ражено, а-любо молвено, — и овшемъ мили: зъ ихъ оусѣхъ противныхъ речіи, которы бы коли ку нашеи знаемости пришли, оуставичніи обыслати и выстеречи, а николи инъшего собѣ пана мимо прѣдреченного наиіаснѣшого пана м[и]л[о]стивого Владислава-кролѣ и его коруни кролевства полского искати и выбирати. И его намѣсткомъ и къ оусимъ нашимъ нас и наше подданныи нинишнимъ и потомъ будущіи завѣзуеми оучинити и полнити тотъ истинныи голдъ и службу напрѣдъ выписаную чинити бачити. Оурѣдомъ того листа нашего пичатъ наша есь привишена. Писано въ Ливовѣ, у срѣд[у] по Въздвиженіе ч[е]стнаго крста. в лѣт 6944 сеп. 19.

б) Постанова Петра-воєводи й боярської ради 1456 р. про виплату данини туркам (султанові Мехеммедові II).

(Вид. В. Уляницький, ст. 86).

Мы, Петръ воевода, з Божіею милостію господаръ земли молдавскои, с паны радою нашею молдавскои, а и съ нашіимъ митрополитомъ киръ-Өеоктистомъ, и съ всями

паны отъ велика даже и до мала, радили есмы и много подумали межъ собою о утисненіе и погибели земли нашеи, щожъ съ усихъ сторонъ имаемъ, а наибулше — отъ турковъ, иже набрали и берутъ по кулкось разовъ и просятъ у насъ даны: двѣ тисѣчи угорскыхъ златъ. Ино мы недужъ быхомъ дати еи, а боронитисѣ намъ — никакъ, зануҗъ помочь и подпоры жаднои не имаемъ ни-отколѣ, какъ предци наши имѣли. А не давши имъ, сами собѣ возмутъ, какъ и дотулъ брали — жоны и дѣти братеи нашихъ. Того-дилѣ радили есмы уси посполу поднѣти собѣ неволю, какъ мочиимемъ, и похилити соби голову тому поганству: наити и дати имъ, на що мочи-имемъ ихъ упросити, докулъ ачеи сѣ Богъ милы смилуетъ, абыхомъ тижъ могли отъ Бога помочь имѣти и стороны свои наити, какъ и наши предци имѣли. Протожъ, урадивши то, уси посполу просили есмы нашего болѣрина пана Михаила-логоѳета, абы пошелъ до турковъ поднѣти нашу тѣготу, узѣвши Бога на помочь, и учинити намъ миръ, какъ бы наша землѣ не гибла дале. Мочи-имет ли ниже-що, так и добро! а пакъ ли не мочииметъ съ того спросити, а вынѣти, тогди дати и тоты двѣ тисѣчи златъ угорскыхъ, абы намъ упокои был, абы землѣ наша дале не гыбла. И слюбили есмы и слюбуемъ с симъ нашимъ листомъ пану Михаилу-логоѳету, абыхомъ не спустили жаднаа слова на него николи, аны бы пакъ моглъ никто на него речи, аже онъ тои даны учинилъ, — зануҗъ мы его уси посполу послали, — и тоту данъ дати по нашеи неволи. И на то листъ нашъ дали есмы пану Михаилу-логоѳету исъ усими нашими паны и радою молдавскою подъ нашу печать и подъ печати усихъ бояръ нашихъ, абы онъ съ усимъ серцемъ нашего упокоя-длѣ ходилъ. А панове наши по именю: а наиперві митрополита нашего киръ-Ѳеоктиста, а пана Братула, пана Думы Браевича, пана Лазора, пана Станчула, пана Маноило, панъ Иванъ Балчанъ, панъ Оана Пынтече, панъ Козма Шандровичъ, панъ Ходко Щиборъ дворникъ, панъ Петръ пръкалабъ, панъ Петръ логоѳетъ, панъ Ходко Крецевичъ, пан Моика и братъ его панъ Тоадеръ, панъ Гоянъ, панъ Косте Орышъ, панъ

Косте Дановичъ, панъ Шендрика Толочка, панъ Лазя Питикъ, панъ Андрушко. панъ Іонъ Бучумъ, панъ Миккралъ дворникъ, панъ Тоадеръ Дулчевичъ, панъ Михулъ Старостичъ, панъ Сина Хотинскы, панъ Болбосѣ постелникъ, панъ Романъ Худичъ, панъ Іацко Худичъ, панъ Ивашко Хринковичъ, панъ Илѣ вистиарникъ, панъ Васко Левичъ, панъ Хринко Левичъ, пан Данчулъ Кнѣжчинъ, панъ Нягкымцянъ' панъ Ивашко Устекли, панъ Драгославъ, панъ Негои и братъ его панъ Братулъ, панъ Еремиа, панъ Порка, панъ Езерянъ комисъ, панъ Михулъ столникъ, панъ Гангудъ спатаръ, панъ Негрилъ дворникъ, панъ Дракоше чашникъ, панъ Зянко, панъ Дума Микачъ, панъ Дума Галбинъ, панъ Косте Цоличъ, панъ Петръ Сръвескулъ, панъ Микулъ спатаря и панъ Журжолѣнцѣ, и наши писари: панъ Тоадеръ Проданъ и панъ Добрулъ и панъ Кръстѣ и панъ Вулпашъ и панъ Сольманъ и ины усы. А Стецко писалъ у Васлуи. Въ лѣто 6964.

в) Стефан воєвода 1473 р. надає землю манастиреві на Молдавиці.

(Оригінал у книгозбірні Української Академії Наук).

† М[и]л[ос]тію Б[о]жією мы, Стефан воевода г[ос]п[о]д[а]ръ [земли молдавскои знамени]то чинимь ис сѣмь нашимь листомь въсѣмь, кто на-нь възрит или его чтучи оуслышить, оже бл[а]гопроизволи г[о]с[по]д[арст]во ми нашимь благимь произволеніемь и свѣтлимь и чистимь срьцемь и от въсея нашея доброя волея и от Б[ог]а помощія, яко да оутвръдимь и оукрѣ[пимь] нашь монастирь от Молдавица, идеже есть храмь с[вя]т[а]го Благовещенія и где есть игумень, нашь молебникь, попа-Анастасіе. И оучинили есмо въ зад[оу]шіе и за спасеніе родитель нашихь и за наше здравіе и за здравіе детеи нашихь, и дали и потвърдили єсми тому свѣтомоу нашему монастирю от Молдавица, оу нашеи земли у молдавьскои, села на имѣ Сынгурѣніи, що соуть у волости Кигиячю и Пояна Брумарева, съ кръницами, — на имѣ кръницамь: кръница Берестова и два кръници у верха Сухои, и една пасика, где была пасика Брумарева, и на Прутѣ едно озеро на имѣ

Блисчѣтул исъ блисче целомь малымь езеромь, и выше озера Блисчатула другое озеро на имѣ Будоеле, и другое озерце Секриюль, и една гръла, що есть оу углу Прута и оупадаеть оу озера, и една гръла, що сѣ зоветь гръла Булхакова, и другая гръла, що выходить изь озера долу до мосту, и едно село оу гърли Гътури на имѣ Блъцаціи. И також де, ре, оусталь Ивашко Армѣнчич прѣд нами и пряд усими нашими бояры по своеи доброи воли и даль с[вя]тому монастирю нашему от Молдавици половина села — от Остъпчань вышнію част[ь], где был Остапковъ тъман[ъ] оу Туріи у волости Яскои. Ино ми, видѣвше ег[о] доброе произволеніе и дааніе, а ми також де, ре, есми дали и потвръдили с[вя]тому монастирю нашему от Молдавица тую половина села — от Остъпчань вышнию част[ь], где быль Остапковъ тъман[ъ] у Туріи у волости Яскои. Тое въсе вышеписанное да ест[ь] от нас оурикь исъ въсѣмь доходомь с[вя]тому монастирю нашему от Молдавица, и да ест[ь] непороушанно николи же, на вѣки вѣчныя. А хотарь тимь селомь вишеписанным — да есть от оусихь сторонь по старому хотарю, куда извѣка оживали. А на то ест[ь] вѣра г[о]с[по]д[арст]ва ми — вишеписанныи Стефан воевода, — и прѣвъзлюбленныхь дѣтей г[о]с[по]д[арст]ва ми — Алеѯандра и Петра. И вѣра боярь нашихь: вѣра пана Станчюла и с[ы]на его пана Мырз[и]чя. Вѣра пана Влаикула и с[ы]на его пана Думы, старостѣ хотинскіи. Вѣра пана Боди дворника. Вѣра пана Збияри. Вѣра пана Лука и пана Блъка, пръкалаби Белоградскы. Вѣра пана Нѧг[уя] и пана Ивашка, пръкалаби Келіискы. Вѣра пана Арбуре, пръкалабь Немецьскыи. Вѣра пана Фети Новоградского. Вѣра пана Гангура Орх...кого. Вѣра пана Пашка. Вѣра пана Бухти. Вѣра пана Ивана Чокръліи. Вѣра пана Петрика Якимовичѣ. Вѣра пана Яцка Худичѣ. Вѣра пана Ивашка Хринковичѣ. Вѣра пана Връничана-спътарѣ. Вѣра пана Юги вистіарника. Вѣра пана Юги постелника. Вѣра пана Дажбога чашника. Вѣра пана Томы столника. Вѣра пана Или хурукомиса. И вѣра въсѣхь боярь нашихь молдавьскихь, великихь и малыхь. А по нашемь животѣ кто будет господарь на-

шеи земли, от дѣтеи нашихь или от нашего роду, или будь-кого Б[ог]ъ изберет господаремь быти нашеи земли молдавскои, тоть аби не порушиль нашего дааніа, зануже есми дали и потврьдили с[вя]тому монастирю нашему от Молдавици вь задушіе и за спасеніе родителіи нашихь и за наше здравіе и за здравіе детеи нашихь, яко и више пишемь. А на болшею крѣпость и поутвръжденіе тому въсему вишеписанному велѣли есми нашему вѣрному пану Томѣ логофету писати и нашу печать привѣсити к сему нашемоу листоу. Писа[ніе?] Андреика оу Сучѣвѣ в лѣт 6981 м[ѣся]ца ген[варя] 8 д[е]нъ.

На печати витиснуто: «Іѡ. Стефанъ воевода, господар земли Молдавскои. Печать».

III. Князівські грамоти з Київщини.

а) Кн. Семен Олелькович 1459 р. в Прилуці надає землю Єремії Шашкові.

Друкується за рукописним факсимільним знимком, що колись був переховувавсь у київській Археографічній Комісії, а потім кудись зник і вважавсь був за пропащий. Знайшовсь він серед паперів покійного Житецького і належить тепер Українській Академії Наук. На конверті зроблено напис (не рукою П. Г. Житецького): «Подлинникъ въ Б-кѣ Красинскихъ въ Варшавѣ». Досі не було жадних указівок, де мав-би знаходитися оригінал.

Мы, кн[я]зь Семенъ Александрович великог[о] князства своег[о] киевского, ознаимуемо сим листом нашим, хто бы на него посмотрити любо чтучи его слухати будет хотѣв, кому бы того вѣдати потреба, — иж мы деи, змиловавшися над слугою нашим, урожоным Єремиєю Шашком, которои намъ великіе услуги свое и коштом немалим отдает, про то, нагорожаючи єму самому, жонѣ и потомству єго, при всюи отчизнѣ и дидизнѣ єго землянои и при всѣхъ городищох и урочищах єго зоставую и сим листом моимъ надаю, которых продкове єго от продковъ моих спокоине держали и оных заживали: городища, селища и урочища з рѣками и рѣчками и з ихъ прилеглостями, кождое до себе широкость маючие. Городище Тимолов из лѣсомъ Гнилецкимъ, Томиловомъ, Печенѣжцомъ, Ключевомъ, Бугаевомъ и иншими лесами и лесками и землями своею широкостю, какъ

се они мают. Городище из [ле]сам[и] Драгушовскими и зо всею землею над рекою Русавою; по обохъ сторонахъ тое реки земля лежачая, какъ ее продкове в широкости и долгости з дубровами, сеножатми и речками малими, в Русаву впадаючими. И какъ тая Русава сама в собе рѣкою идетъ и в Днѣстръ упадаетъ, — с тоею рѣкою Русавою и широкостю земляною. Такъ же городища над рекою Кусницею из головою Кусници и Кусничкою зо всѣми ихъ полями, сеножатми, дубровами и ихъ приналежностю. До того, инъшіе городища и урочища над рѣчъкою Каменицею и от веръховины ее, которая впадаетъ в Днѣстръ: з обудвухъ сторонъ тое рѣчки Каменици землю деръжати маетъ по самую Сухую Каменицю, с подоиминами тамътого мѣсця по рѣчъку Рашъковъку, которая в Днѣстръ впадаетъ, и з оними городищами, и ихъ широкостю и долъгостю земляною, и изъ стѣнъками и ярами, долинами, понадъ Нестромъ и въ поляхъ будучими, — зо всѣмъ тымъ, какъ продкове его дръжанья и уживаня свои мѣли а повиносость и службу продкомъ нашимъ отдавали и намъ отдаютъ. При чомъ всюмъ, его самого, жону, дети и на потомъ будучіе исчадки его при томъ всюмъ зоставую и мѣти хочу, какъ продъкове его заживали, штобы и унъ тое отчизни и дидизъни свое заживалъ и по немъ счадки его. На што и листъ нашъ с притисъненъемъ и завишенъемъ печати нашое дали есмо. Писанъ на Прилуце, за Днепромъ, іюнь 12 ден[ь] в лѣто 6967.

б) Київська княгиня Настася 1459 р. надає землю Лаврі.

(У москов. Рум'янц. Музеї, в Муханівській колекції; Розов, ст. 174).

М[и]м[о]стию (sic) Б[о]жию мы, кн[я]гины Олескандовая (sic) Настася киевская, подумавши есмо с нашими дѣтми: съ кн[я]з[е]мъ Семеном Александровичем и съ кн[я]з[е]мъ Михаилом Александровичем, и с нашим о[т]цем анхимандритом печерьским Николою, и с нашею вѣрною радою, со князми и с паны. Придали есмо у дом с[вя]тыя Тро[и]ци к манастырю Сергиеву двѣ волости наших: Передол а Почя-

под[1]) со всѣми приселкы и со всѣми пошлинами и с людми, што издавна к тым волостем прислушали и к тым приселком, и съ землями и з водами, с озеры и с рѣками, и с рѣчками, и с потокы, и з бобровыми гоны, и с полми, и съ сѣнождами (sic), и с лѣсы, и з дубровами, и сщ-чамы[2]). А то дали есмо у дом с[вя]тѣи Тро[и]ци на пямат (sic) родителем н[а]шимъ с-ътцом прао[т]цем, а нам на здорове, кого Бог при животѣ подръжит, а по животѣ так же на пямят (sic). А дали есмя вѣчно, непорухомо. А хто сеи наш листь порушит и в наше придане имет ся уступати, тот ся с нами розсудит пред живоначялною Тро[и]цею. А на лѣпшеи справедливолости (sic) к сему нашему листу печят н[а]шу привѣсили. Дана у Киевѣ, в лѣто 6010 семое индик[т] 7.

XII.

Зажидовіла література.

Єресь жидовинників зародилася в Київі, а як поїхав князювати до Новгорода київський князь Михайло Олелькович 1471 р. і взяв із собою київського вченого жида Схарію (мабуть як лікаря), то через того Схарію розповсюднилася ересь у Новгороді. Звідти, знов, перекинулася вона й на Москву. Це—тим паче, що з вел. князівства Литовського наїхали до Великорусі ще й инші жиди-місіонери, як, от, Йосип-Шмойло Скарявий та Мусій Хануш. Через таку історію зажидовілої єреси ми декотрі важливі її рукописи знаходимо тепер аж у північних великоруських книгохранилищах.

а) З „махазорних" псалмів Хведора-жидовина.

Хведір-жидовин приїхав до Московщини передше од Схарії та й охрестився там не пізніш од 1461 р., а за часів митрополита Пилипа (1464-1473) переклав він жидівського богослужебного молитовника „Махазор" під титлом „Псалтирь". Чи схиливсь він до Схаріїної єреси, важко сказати, але жидовинникам його переклад таки придавсь. Безперечно, що саме оцю „Псалтирь" має на думці архієп. новг. Геннадій, коли пише 1489 р., що „жидова еретическое преданіе держатъ — псалмы Давыдовы или пророчества испровращены" (Тільки-ж Геннадій не тямив

---

[1]) Кінцеве д (надстрічне) — не певне.

[2]) =«съ сычами». (Надстрічна) буква м скидається на ж.

догадатися, що джерелом цих „испровращенныхъ псалмовъ" був Махазор, і йому думалося, що всяке таке псалтирне „испровращеніе" поробили давні єретики Акила, Симмах і Теодотіон, відомі для Геннадія коли не своїми писаннями, то хоч своїми йменнями). Повне друковане видання, з рукопису Кирило-Білозерського манастиря 1482 р., дав М. Н. Сперанський: „Псалтирь Өеодора-еврея" М. 1907.

л. 258. Бл[аго]с[ло]ви д[у]ше моа! Ты Г[о]с[под]ь Б[о]гъ, сѣдящи съхраненъ верху. Г[оспод]ь Б[о]гъ — надѣяніе мое на Него, сътворяющи свѣчи веліи, зане в вѣкы м[и]л[о]сть Єго. Свѣча нова на Сионъ Ты просвѣти и смилуи и душе наша, а подобними[1]) боудемь къ зоре Єг[о]...

л. 264. Бл[а]гословенъ еси Ты Г[оспод]ь Б[о]гъ, сотворившіи свѣтъ! Ты и г[оспод]ь на томъ свѣте, и Ты г[оспод]ь на свѣтъ пріидеши преже сътвореніа послѣ отвореніа. Кто въ всяко дѣло рукоу Тво[єю], верхьніи и сподилнйи[2]), можеть обыскати дѣло Твое? Дѣло Твое явно, и твореніє мысли Твоея глубокы далеко искати никако...

л. 266. Знаменіа Твоя и диво Твое и дѣла рукоу Твоєю — и огласихь, аже были оусты нашими, яко море полныи. И языкы наши наполни, акы валы морьскыа, а губы наша, яко широта н[е]б[е]сная. Очи наши — як с[о]лнце и лоуна. Роуцѣ наши, яко орли под н[е]б[е]си[3]). Нозѣ наши, аки звѣри по земли скоріи. А мы не испѣемъ похвалити Тобе, Б[о]гъ Г[оспод]ь нашь, О[т]че нашь, бл[а]гословити имя Твое на единъ отъ тысящъ, тысеща тысящь и тма тмами, што Ти[4]) оучинилъ нашим о[т]цемь и нам...

л. 268 об. Б[о]гъ Г[о]с[по]дь первѣишіи, Б[о]гъ Г[оспод]ь послѣднішіи. Г[лаго]лъ Твои—добрыи, крѣпькыи до вѣка и правед[е]нъ. Ты Г[оспод]ь Б[о]гъ нашь и ц[а]рь, о[т]че нашь, искупщикъ, искупилъ отци наши...

л. 269. Бл[а]женъ мужь, которыи, послушавши заповѣди Твоя, правду Твою и г[лаго]лъ Твои съхранить вь с[е]рдци своемь. И, справды, Ты первыи и послѣдніи. Опричь Тобя ни ц[е]с[а]рь, ни искоупщикь...

л. 271 об. Радостію обрадуються н[е]б[е]сніи, весело веселится земля и вси живущіи на неи. Г[лаго]л[е]ть межю

[1]) = подобными. [2]) = сподôльный, долішній.
[3]) = подъ небесы. [4]) = Ты.

людьми ц[а]рства Б[о]гъ, Б[о]гъ ц[а]р[ю]валъ, и Б[о]гъ ц[а]рюєть, и Б[о]гъ боудеть ц[а]рствовати и до вѣкъ вѣка. Веліа м[и]лость въ с[е]рдци ч[е]л[овѣ]чьства, а дума Г[о-спод]а Б[о]га до вѣка крѣпько стоитъ. А мысли Єго от рода и рода. Галл[ил]уіа!

б) З богослужебно-жидівського перекладу Старого завіту.

(У віленській Публ. Бібл., рукоп. № 262 кінця XV в., де копіїст-білорус не зміг затерти ознак українського оригіналу).

З книги прор. Данила. [Розд. 1][1]): В лѣто трете царствоу Игоякимовому, царю Игудиному, пришолъ Навходоносоръ, царь Бавельскіи на Ерушалаимъ и облег ее [2]). И выдал Господь в руку его Игоякима царя июдѣйского и нѣкои сосуды дому Божего... И рекль царь Ашпаназу, старейшому каженикобъ своихъ, привести отъ сыновъ Израилевыхъ отъ сѣмени царьского и отъ княжатъ—детеи... и годовати ихъ три годы, а нѣкои отъ нихъ станут передъ царемъ. И было межи ними отъ сыновъ Юдиныхъ Даниелъ, Хананья, Мишаелъ, Азарья. И подавал им боярин каженицкии имяна, и далъ Даниелу — „Белтъцарь", а Хананьи — „Шадрахъ", а Мисаелу —„Мешахъ", а Азарьи—„Аведныко". И положи Данилъ на сердцо свое, абы не осквернился хлѣбомъ куса царьского и виномъ питья его... И рекъ бояринъ каженицкіи Данилу: „Боюся я господаря своего царя, иже оуготовалъ ѣству вашу и питье вашо, — иже чому видятся лица ваши пысны [3]), ниж'ли иных дѣтеи ро́вни вашои? да повиноватите голову мою царю". И рек Данил: „Покуси вьже рабовъ своихъ день десять, и давали бы намъ от оного брашна, да будемъ ѣсти и воду да будемъ пити. И оукажутся передъ тобою обличья наши и обличье оных дѣтеи, которыи же ѣдятъ хлѣбъ куса царьского: якоже оувидиши, чини з рабмы своими". И послоухалъ ихъ к рѣчи сеи и скоштовалъ ихъ денъ десять, а в конець десяти денъ оуказалося обличье ихъ добро, и здравы тѣломъ отъ всихъ дѣтеи, которыи же ѣли хлѣбъ куса царьского...

[1]) вид. проф. Євсєєв у московських «Чтеніяхъ» 1902.

[2]) Назви міст—ж. р. [3]) = по́стьны.

[Розд. II]. «Се есть сон, а сказания его речем пред царемъ. Ты, царю, царь царемъ, емоужъ Царь небескы царьство крѣпко и твердо и честь дал есть, а на всякомъ мѣстѣ, идѣже жывут сынове человѣчьстіи и звѣри силныя [1]) и птица небесныя, вдасть в руку твою и постави тя Господь господина всѣмъ: ты еси глава златая. И по тобѣ въстанеть царство другое, мнее тебе, еже есть сребро. И царство трітіе есть мѣдь, еже обладаетъ всею землею. И царство четвертое есть крѣпко, яко и желѣзо»...

[Розд. III]: Тогды-ж Нывухаднецар исполнился гнѣву, и образъ лица его змѣнился на Шадраха и Мѣшаха и Аведного. И реклъ нажечи печь..., повелѣ звязати Шадраха, Мѣшаха и Аведного, вкинути в печь горячу. Тогды жь мужове сіи были звязаны въ плащох своихъ, въ законницахъ своихъ, в каптурех своихъ и портехъ своихъ, и были вкинуты в печь огня горячего... Вышли Шадрах, Мѣшах и Аведного отъ-середы огня, и собралися велможи и над князи князеи, и крабове, и водителеве царскыи, оглядѣли мужов сих, иж не володѣлъ огонь въ тѣлѣ ихъ, и власъ главы ихъ не ополѣлъ... Отвѣчалъ Нывухаднецар и реклъ:... «Отъ мене жъ положон оуряд, иж всяки люд, племя и язык, глаголяи хулу на бога Шадраховового и Мѣшавого и Аведнового, на чясти маеть быти оучинен, и домъ его порохомъ маетъ быти положон»...

З Єреміїного плачу: Пути Ционовы жалобны без приходячих на Свиденіе [2]). Вси ворота ее [=Ционовы] — пусты, ерѣи ее здыхают, дѣвки ее смутны, а сама — горко еи... Весь людъ охають, ищют хлѣба: давали костовности свои за ѣству — разволожити душю. Видь, Г[оспод]и, и смотри, иж была есми засромочена!... Потопталъ всихъ буиныхъ моих Адонаи посред мене, назвалъ на мене веремя поломити выбраных моих: калдоръ топтал Адонаи дѣвцедочцѣ Игудинои! Про сии я плачю. Око мое, око мое знисходить водою, иж отдалился от мене оутешитель, которыи-ж наворочаеть душю мою. Были сынове мои пусти, иж въси-

[1]) = сѣльныя, тобто польові.
[2]) = Свѣдѣние.

лел ворог... Видь, Аданаю, иж тошно мнѣ! Черева мои замутилися. Перевернулося с[е]рдце мое в нутри моем, иж не послушая не послушала есми. Из-надворья сѣклъ мечь в дому, яко смерть.

в) З домострійної енціклопедії „Аристотелевы врата".

(Вілен. рукопис XVI в., № 222-272. Вид. М. Сперанський. М., 1908).

л. 6. Не протився словом глоупым, иже вѣрять, иже моудрос[ть] звѣздная — не возможно оумети ея... Азъ ж[е] рекоу, иже вѣдати о прем[у]др[о]сти сей годится, зан же ч[е]л[овѣ]къ не избудется приключенія искръ их, повѣдая путь[ь] ея, — якоже избуваєть студени, вѣдая поут[ь] солнечны [л. 6 об.], и приспеєть собѣ древо и одежи земные, а про лѣто — речей хладных, а про хлад—жита...

[л. 24 об.] О выходех предреченных, яко кал и моча и потъ и слина. Поговорим о них по сем... Пот же вонячей — и живот вонячій знаменуєть слияниє горячее; [л. 25] многий же поут[1]) знаменоуєт слияніе сыро, и противны — знаменоуєть противного... А фоулъсо єго среднеє, межи малым и великим, и борзим и тихим...

[л. 31 об.] Сии ж соут[ь] *знаменія черленая.* Гарячесть -- колеть в желоудокъ, и хоть — песія, и цвѣт лица єго — теменъ, и кров — черна и гоуста, и мочь — черна и гоуста, и походило [бы] на черноє. И обычайми єго речми родящи черноую, или сам оунь[2]) оуготовань рожаєтъ єя...

[л. 32]. *Знаменіи синій*[3]). Аще видить часто во снѣ дождь или что водяно — и знаменоуєть иселеніє бѣлоє. А оувидить ли огнище и гром и молонію и выйны[4]) — знаменоуєть черленую...

[л. 38]. *Знамя злосердаг[о].* Лицо попуснело, видениє [е]го черно, и кожа лица его сухая. Живот хоуд и твердъ. И кожа на лици насоупилася. Власы ег[о] гладки и черны...

[л. 38 об.] Знамена личныи и очныи — вѣрей иных знамена, зан'же око—оуд анаич[е]стнийши от всих, и зрениє от него пойдеть.

---

[1]) = пôтъ, піт. [2]) = ôнъ, він. [3]) = съній, снів. [4]) = вôйны.
[5]) = попôєтьнѣло, попісніло.

XIII.

Галицька гуцульська пісня в чеському записі XVI в.

З чеської граматики Яна Благослава 1571 р. Надр. у Відні 1857, див. ст. 341. Передрукував О. Потебня в воронізьких «Филол. Зап.» 1877. І. Франко в «Зап. Наук. Т-ва». За браком у друкарні відповідних чеських позначень довелося їх замінити через: ć, ś, é, ń, ů.

Dunaju, Dunaju, ćemu smuten tećeś?
Na werśi Dunaju try roty tu stojú;
Perwśa rota Turecká, druhá rota Tatarská,
Treta rota Wołoská.
W turecký-m roté śablami śermujú,
W tatarský-m roté strylkami strýlajú,
[W] wołoský-m roté Śtefan wyjwoda.
W Śtefanowy roté dywońka płaćet
I płaćuci powídała: Śtefane, Śtefane,
Śtefan wyjwoda, albo mé pujmi, albo me liśi.
A śto mi rećet Śtefan wyjwoda?
Krásná dywonice, pujmił bych té dywońko —
Nerownáj mi jes: liśił bych té — milenka mi jes.
Śto mi rekła dywonka: Pusty mne, Śtefane,
Skoću já w Dunaj, w Dunaj hłuboký.
Ach, kdo mne dopłynet' — jeho já budu.
Néchto mé dopłynuł krasnu dywońku.
Dopłynuł, dywońko, Śtefan wojwoda
I wzal dywońku zabił ji u rućku [1]):
Dywońko, duśenko, milenka mi budeś.
Amen.

XIV.

Інтермедії Якуба Ґаватовича 1619 року.

Подані низче дві інтермедії — перші зразки української драматичної літератури. Написав їх Якуб Ґаватович (із львівських польських міщан) — на той час учитель у Камінці Струмиловій (у Галичині, недалеко Львова; пізніше вибрав він духовну карієру: вмер львівським канопіком). Інтермедії ці становили додаток до його трагедії на 5 актів про смерть Івана Хрестителя, написаної польською мовою і виставленої на ярмарку в Камінці Струмиловій 1619 року й того-таки року виданої друком. Видання це зараз дуже рідке; один його примірник зберігся в

[1]) = za biluju rućku.

бібліотеці відомого польського романіста, Йос. Крашевського. Копію з них дістав був од Крашевського М. Драгоманов. Він у «Кіевской Старинѣ» 1883, XII і 1885, XI[1]) присвятив окремі статті питанню про фольклорний родовід сюжетів Ґаватовичевих інтермедій, додавши текст інтермедій в українській транскрипції. Наново опублікував їх, уже латинкою, М. Павлик у своїй статті: «Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 року» — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, XXXV-XXXVI (= 1900, III-IV, ст. 1-44). У нас дається передрук з оцього саме видання, провірений і за Михальчуковою копією[2]).

I.

Intermedium po akćie wtorym.

Persony: Klimko z garcami. Stecko kota w worze ma na grzbiecie.

Klimko: Sczo tut ty, pobratyme, sobi porablaiesz?
Kazy mini, iak żywesz ta y iak sia maiesz.
Stecko: Ja tut ne roblu nyczoho. Oś ydu do domu swoho
Ta y z toiemy horsczkami, jak z swoimi suśidamy.
Kl.: Ta na sczo tak mnoho maiesz? lyboy na żonku kydaiesz?
St.: Nasczo?! Cy choczesz wiryty, sczo lublu chorosze żyty,
Wsioho dostatok waryty każu, ta sia ne kurczyty,
Tak iako przynależaiet spodarowi, sczo wsie maiet.
Kl.: Bochme-s człowik choroszy, Lyboy maiesz mnoho hroszj?
St.: Ta sczo, maiu! *Kl.:* Ta dobytok? *St.:* Maiu, tot na polu wszytok.
Sut tamo vwcy, barany, kotromi czastuiu pany,
Sut woły ta y korowy. Wśie maiu, koli-m zdorowy.
Kl.: Ta y mnoho pula maiesz? *St.:* Maiu. Ta sczo tak pytaiesz?
Kl.: Bo choczu toby służyty, z toboiu wik prowadyty.
St.: Koli choczesz — harast, służy. Chot sia y szynkarkom dłużу.
Koli piniżi maiemo, wśie my toie popłatymo.
Lisze choc werne służyty. *Kl.:* Każy-sz, sczo budesz waryty
Dla mene. *St.:* Chot wydysz mnoho horsczkow, sczo-m do domu swoho
Tut pokupył na iarmarku, kupiłem y toiu mirku,
Sczo budem soby z ney pyty. Ta pytaiesz, sczo waryty
Budu: oś w toim — borsczyka, w toim — iachly do mołoka;
Koli ryby dostanemo, — w toim horsczyku zwaremo.
A w toim sia zwaryt tysto, w toim koropy rozpysto,
W toim — kapustu tłustoiu, w toim rozpustymo łoiu
Do horochu, ot tak, znaiesz! Ta y pyrohow sia naysz,
W horsczku ich powaremo. Ta y tym szpyrok nasmażemo.
Ta sczo by-s chotył inszoho, — sczo maiem, nawarym mnoho!
Kl.: Bohme, ia budu służyty, koli tak schoczesz waryty.

---

[1]) Передруковано у львівському виданні фольклорних праць Драгоманова.

[2]) Нею ласкаво дозволив нам покористуватися проф. Тимченко, що в нього тепер переховуються папери покійного К. Михальчука.

Tai że sia chorosze maiesz. *St.:* Ta ty sczo robyty znaiesz?
Każy, sczoby-m słuhu swoho znaw ta łaskaw byw na neho.
Kl.: Ja czołowik, wsie robyty znaiu: ta wołki łowyty.
Sczoby owec ne psowały ta byłla ne rozhanały,
Y inszoho zwiera mnoho: dostanu oś z lisa toho
Lisiciu, szczo-m imyu, nesu ta za dłuchy ią ponesu.
St.: Toho słuhy potrebuiu, ta iuż sia tobi raduiu.
Budesz-że sia harast miaty. Ta borzo chocz prybywaty.
Kl.: Harast. Ta ty zwirka toho kupy — dam ioho ne droho.
Budesz do tey szepki miaty. *St.:* Koli by ho ohledaty.
Kl.: Iscże bystry - - teper z lisa, vtiukł - by myny do bysa.
Doma ioho ohledaiesz, — heyże choroszy, puznaiesz.
St.: Jak ioho szacuiesz sobi? *Kl.:* Za szist vsmakow da[m] tobi.
St.: Wolmi zaczynyu-ieś mnoho! *Kl.:* Każy, szczo dasz, dam ne droho.
St.: Try vsmaki wozmi sobi. *Kl.:* Day piat. *St.:* Ne dam. *Kl.:* Życżu tobi.
St.: Mnoho. *Kl.:* A choczesz kupity, — czotyry. Ta budem żyty
Sobi; lisze dłuch odnesu, ta horsczki tote ponesu
Za tobuiu. *St.:* Iscże mnoho choczesz. *Kl.:* Ta, bohme, ne droho!
Tak boiem ia wynen syła, koli-zmo tam v koreżmi pyła.
St.: Bery - sz iuż czotyry hroszy, ta sia werny, iak choroszy.
Kl.: Harast; y z michom zostawlu, ta ne wolmi sia zabawlu.

Tu odchodźi Klimko, a Stecko oględuie łyśice.

St.: Osmotru toiu łysycu: czy budet pud rukawiciu.
Ta y pud szepku kraseyko. Bydnaia-sz ma hołowońko!
Oś, oś mene hroszy zbawiu lich czołowik, — mich zostawiu!
Oś, kota w michu kupyw-iem! Czom ia tak ne mudry byu-iem!
Jże v tot mich nie hledyu-iem ta, sczo v nym, ne osmotryu-iem.
O, bisu twoiey matery! Każut: «ne każdemu wery».
Ta y horczki, liboy, pubrał? Oś, matuńko, sczo-m ia wyhrał
Na toim lichy[m] iarmarku? bis wźiau y z horsczkami mirku
Y sukny, liboy, ne maiu. Sczo mam dźieiaty, ne znaiu.
Bidna-sz moia hołowońko! O, neszczesnaia-sz matońko,
Sczo-ś mia na świt narodyła, sczo-m tak ninka stratył siła!

Klimko przychodźi, przebrawszy sie w inszą suknią, a garce położy gdźie y przykryie iego suknią ta trawą potrzęśie.

Kl.: Ta sczo, pobratyme, tobi? *St.:* Czy żartuiesz z mene sobi?
Narobiwszy, ta ne znaiesz? horsczki-ś vkrał, ta pytaiesz!
Yz sukmanu! ta-ś y zdradył mene w torhu: kota-ś wsadił
W mich, ta że łyśiciu maiesz, kazau-ies, sczo iu prodaiesz.
To iu-m ia zapłatył tobi, a toho-m ne zmysłįł sobi,
Sczo-iem w tot mich ne zahlediu. A ty-ś pryszoł, sczoby-ś szydiu?
Jscze, sczo my iest, pytaiesz ta sia z mene naśmiewaiesz!
Kl.: Ta sczo ty na mene kładesz? Sczo-m sia tut natrapił, rad-ieś?
Ne maiu, kim oświadczyty, sczo-ś śmieł to na mene włożyty.

St.: Jak tebe zowut. pytaiu. *Kl.:* Klimko. *St.:* O toho ne znaiu.
Jak zdrayćiu zowiut tamtoho. Ta bo śiepka własna ioho.
Ta dla toho-m hadał sobi. sczo ontam tot mowył tobi.
Proszu-sz — probacz wynu toiu. *Kl.:* Myły brate, ia z toboiu.
Ta iak każesz. sczo tia zdradiu. kota v pered w tot mich wsadyw?
St.: Oy. tak! *Kl.:* Ta y pubrał hroszy? *St.:* Pubrał. *Kl.:* Czołowik nie choroszy!
Ta imiu służyty tobi? *St.:* Miu. *Kl.:* Z hroszami poiszoł sobi?
St.: Tak. brate. *Kl.:* Ta y sukmanu wźiąu. bis w ioho mamu. iak ne pysznomu panu?
St.: Oy, wźiaw. *Kl.:* To y horsczki vkrał? *St.:* Tak. *Kl.:* Ta-ś ty ioho ne szukał?
St.: Nit. bo sia ty natrapyłeś. *Kl.:* Teper to? *St.:* Teper. *Kl.:* Zbłudył-eś.
A chocesz mini wirity. zdast mi sia. sczo-m mił widyty
Teper czołowika toho. sczo mił horsczkow welmi mnoho.
Tot. lyboy? *St.:* Ey, lyboy! *Kl.:* Sukmanu. sczo tobi, błahomu panu.
Liboy wźiąu. nisł na palicy ta sobi lihł na trawicy.
O buhme, tot! bo szaraia sukmana była takaia.
St.: Takaia, takaia! *Kl.:* Ćzy choczesz mi wirity?
Koli-ć ioho pokażu. ne chocz ho żywyty.
Oś leżyt. A tot? *St.:* Tot, tot! *Kl.:* Nuż toiu paliciu
Harast ioho po chrepty. że zmażet trawiciu
Posokoiu. *St.:* O budu-ż ioho smarowaty!
Musit mini y horsczki y wśie pouraćiaty.
Ta iak mudry nakrył sia, oś widysz, trawoiu,
Sczoby ho ne zchlidyno! *Kl.:* Biy krypko! ta swoiu
Sukmanu y wśie pobery. a ioho w świti ne dery.

To Stecko, zakasawszy sobie ręce, — w garce, a Klimko ućieknie.

St.: Oy matyońko, matyońko! teper-że my licho!
Czy bis. czy lich czołowik vprawił mene tycho
W to nestiestie welike. sczo-m vbostwo swoie
Potołk. wnywocz obrotył te horsczoczki moie.
Sczo sia diiat? czy Boh to myłostiu sprawyty
Chotył takoie ryczy na mene pustyty.
Czy lichij lude? O, Boże myłostywy,
Koli-sz by sia tot trapył czołowik zdradliwy.
Sczo mi takoie ryczy, oś pane, nabroił,
Puznał-by, iak by-m dywy koło nieho stroił!...
Woźmu-sz pretia tui sukmanu. Puydu sia skaryty panu.

Odchodźi Stecko, a Klimko przychodźi, śmieiąc sie.

Kl.: Ha. ha. ha. ha, ha, ha. ha! dwa-krot odynoho
Czołowika-m oszukał. pryznam sia do toho.
Tot — pan. sczo znaiet w świti harast machlowaty.
Poydu iscze za znaydu, koho oszukaty.

II.

Intermedium drugie po akćie trzećim.

Persony: Maxim, Rycko, Dynis — wołowcowie.

M. Idym-że, brate, iuż w toiu, sczo idemo dorohoiu,
Koli-smy iuż ztorhowali ta y wsia woły prodali
Na toim lichym iarmarku. Ne budem bulsze szarwarku
Po toich wołach robyty. Lipsze na flisi służyty..
R. Lipsze, brate. Ia z toboiu idu, ty idy ze mnoiu.
D. Ey, pobratymowe, stoite! ta, sczo howoru, poczuyte!
Dalek idete? każyte, ta z sobuiu me wezmyte.
Pomahay Boh wam! *R.* Zdorowy but ta korotkiemi słowy
Każy, o sczo pytaiemo. Ta jak te zwaty maiemo?
D. Ja-m z Kamińćia Podolskieho pryszoł do misteczka toho
Na iarmarok z woły, ta Dynis jstem. *M.* Ta bis tia tut prynis?
A my wud Horodka. Znaiesz? *D.* Znaiu. *M.* Dalek poyty maiesz?
D. Oś koby sia z kim trapilo, sczoby nas chot ze try było,
Yszoł-by-m na flis. *R.* Idyż z namy! Ta my idem ot dway samy.
D. O, sława-ś Hospodu Bohu, sczo-m znaszoł w toiu dorohu
Towarystwo choroszoie! Oś nas budet teper troje.

Postępuią trochę, a Dynis pyta ich o chleb.

D. Oy, bratiońkowe, słuchayte ta sczo mini isty daite,
Zabyu-iem chliba kupyty, bez kotroo trudno żyty.
M. Ey, brate, y ia ne maiu. Ryćiu, ty maiesz, ia znaiu.
R. Ta ty chliba ne kupyu-ieś? Ot tat sobi narydyu-ieś!
Ta ia-m sia na tebe spustył, sczo-ś ty chliba kupyty mił.
M. Ta sczo budemo czynity? Liboi, prydet hłod terpyty?
A wolmi sia choczet isty! Sczo-ś ne kupył, toże-ś czysty.

Postępuią daley, Dynis znowu poczuie pirogi.

D. Bratia! ta luboy pyrohi tu pachnut z toiey dorohi!
M. O, pachnut! *R.* Pachnut. *D.* Szukaymo ta howoryty prestańmo,
Aza, dazd-Boh, tut znaydemo ta sia wsi trey podelimo.
Ta oś pyruch na trawicy, byu liboy wyrosł z żemlicy.
O, sława tobi, Hospody! Ominut nas teper hlody,
Koli bulsze dostanemo. *M.* Luboi iuże ne znaydemo.
Ta sczo tu ist za trawa-ia, sczo rodyt pyrohy taia?
Oś, iscze budut pyrohy, koli sia wernemo z drohy,
Budem toiu trawu znaty ta tut pyrohy iskaty.
R. A z tym sczo budem czynity? Luboi, sia prydet dility.
D. Chot sia dylity choczemo, pretia sia wśi ne naiemo.
Nas try, a tot pyroch mały. *M.* Ta chotby oden ziel cały,
Krywda by zaś inszym była, bo-ś my ho wsi try zhlidyła.
R. Wiat sia dylity budemo? *D.* A koli tak vczynymo:

Kotromu sia sczo lipszoho prysnit, budet pyroch ioho.
M. Harast, harast! *R.* Wiat lihaymy ta wśi try pozasiplaymy!
D. A tot pyroh niech tut bude, wszok tu ne vkradnut lude.

Pokładą sie, a Dynis, wstawszy, pyrog zie y vkładzie sie. Wtym ich budzi [Maxim].

M. Hey, Hryćiu, wstań! Ta, Dynysu, czom dułho spysz? Idu k bisu.
D. Nu, iuże teper muwyte ta y sny wpered każyte!
M. Hey, bratia, ia-m w nebi byu. Hey, to-m sia tam chorosze miu!
Hey, hey, toż trudno skażaty, sczo-m ia tam mohł ochledaty!
Ta tot nebo, iak zołoty zamok, sczo takey roboty
W świty-m nie wydał krasnoie; mury maiet zołotoie
Ta kamenami sażene dorohymi — sut zelene.
Sut biłoie, czerlenoie, sut błakitne ta świtnoie.
Ta y must tam iest zołoty. Ta ia sobi pered wroty
Stoiu: — aż tam wykrykaiut anheli, eyże spywaiut
Chorosze! ta światych mnoho stoit wolmi. Oś ia toho
W nebi sia tam nasmotrył-em. Y Hospoda tam widył-em
Boha: ta sedyt za stołom, a wśi bijut pred nim czołom.
Ta sie y wśi tak żegnaiut, jak my v corkwi, ta spiwaiut.
Potym Boh Hospod nosyty jsty kazał. Tam służyty,
Sczo żywoie, sia ruszyło... Ot, bratia, tot sia mi snyło.
D. Ta iuż-eś wśie wypowidył? *M.* Jscze, bo-m tam wnet schlidył.
Sczo potrawy pryneseno ta y mne za stoł wsazeno.
Hey, byłoż, byłoż tam mnoho jsty, ne prebaczu toho.
Było miaso, prośiata, były pieczone kurczata,
Były tam y waronoie, ta były y smażonoie.
Wsie choroszo, yz iuszkoiu biłoiu ta y żołtoiu.
Y tysto było wariene, smażone ta y peczone,
Y pyrohy tamo były ta y borsczyka zwaryły,
Ta była y kapusta-ia, y horoch, była kasza-ia,
Ta była tam y botwina, y wszelakaia zweryna.
Ot tak sia ia w nebi mił-em na bankiety, sczo tam był-em.
R. Ta ia, bratonku, w pikli byu. Oy, to-m-żo tam bidu terpiu!
Czarneńcy tam po hołowi biły mia ta po chryptowi
Litunowe. Ta tam wsioho widył-em pospolstwa mnoho:
Sut tamo popy, panowe, ta nasy pobratymowe,
Sut tam y lichoie żunki, sut newelike ditonki.
Wśi horeiut aż po vszy. Bida-sz tam y moiey duszy
Była, ta na wiczne wiki, każut, budesz terpił muki.
Tot sia mini lisze snyło, — boday sia tot ne trapyło!
D. Ta ia, bratia, sobi liezu, ta oś hanhel idet — wiżu.
Ta tot, do mene pryszodszy, porwał mene za wołosy
Ta me posadył na nebe. Ta ia tam widył-em tebe,
Sczo ty sobi vżywał-ieś. Tam ia prosył, sczoby dał-ieś

Mini sczo, — kuska odnoho ne chotył-eś! wśie do toho
Pyroha kazau-ies z neba. Ta hanhel: «iuż te ne treba
Tut» — rykł mini — «towarysza. koli-ś widył. Oś v bysa
Druhy sedit w toim pekli». Ta me tam stawił pry tepli.
Aż ty na mene kiwaiesz ta słowa taki wołaiesz:
«Już mene ne hledaiesz, woźmi pyroch. sczo tam maiesz.
Ta zijsz. bo na wiczny wiki tut budu terpyty muki».
Ta zaś hanhel tut me stawił. ta ia-m sia pyroha naił.
M. Liboy? *D.* Oy, tak! *M.* Ey, Dynisu! idy-sz że ty sobi k bisu!
Koli ne budet pyroha. budeż płakaty na Boha.
D. Wszako-ś sia ty naił w nebi. *R.* Jak ia, bałamute, tebe
Pocznu paliciu wzbiraty, ne budeż ty żartowaty!
D. Oś bida! zijsty kazali pyroh. ta sia rozhniwali.
M. Jdy-sz, idy-sz. skud-eś pryszoł! chot by-ś y do bisa poszoł!
D. Koli-m pyroh ził, ne dbaiu, ta iuż sia z wami żohnaiu.
Vcieknie, a oni za nim.

XV.

Сатирична пісня перед 1650-им р.

(вид. В. Щурат у львівських „Записках Наук. Т-ва", 1906, т. 74, ст. 132).

Oy v misty Pereaslawlu, Pereaslawlu, posered rinku
Prodawala, prodawala babuseyka toy hrin. —
Hde-m sia wziaw kozak Ochryn,
Vchopyw y oskrebtaw y zyw babusyn toy chrin, toy chrin, toy hrin!
Prodawala, [prodawala] babusienka reidku. —
Hde-m sia wziaw kozak Chweidko,
Vchopyw y oskreptaw y zyw babusinu reidku.
Prodawala, [prodawala] babusienka perec, —
Hde-m sia wziaw kozak Ferenc,
Vchopyw y pobyw y poter babusienki perec.
Prodawala, [prodawala] babusienka kobzu, —
Hde-m sia wziaw kozak zo bzu,
Vchopyw y zayhraw y potouk babusinu kobzu.
Prodawala, [prodawala] babusienka dudy, —
Hde-m sia wziaw kozak z budy,
Vchopyw y naduw y spaliw babusine dudy.
Prodawala, [prodawala] babusienka iayca, —
Hde-m sia wziaw kozak zdrayca,
Vchopyw y zwaryw y zyw babusine iayca.

. . . .

XVI.

а) Лист полковника Андрія Романенка та сотника чигиринського Тимоша (Хмельниченка) до панотця с. Симонова.

(Книга Київського Центрального Архіву № 2170, л. 486-6. Листи записані в гродській луцькій записовій книзі під 15. VII. 1649 року).

„..... Притом-же, отче Симоновъский, росказуемоименемъ его м[и]л[ости] пана Киселя, воеводы браславъского, и нашим старшенъством, абыс стал перед нами очевисте о тос, жес рыбакомъ заказалъ не слухати нас и пана воеводы, пана своего; же грозишъ и страшишъ их, абыс не важыли рыбъ ловити на потребу его м[и]л[ости] и нашу, а кажешъ, же будут за тое караны. А так розбачъся, попе, хто старший, чы панъ воевода, чы твое панъки селские, которые тебе не оборонятъ от нас; а твоя речъ церкви гледити, а не забороняти рыбаком, ани на сторожу намъ гамовати; ведаетъ пан воевода счо чынит, и ми тут же з ним сполне росказуемъ. А такъ, отче, мовчы и занимей! Есче притомъ пробачаемъ: если то у другое почуемъ,—и дома седити не будешъ!

У того листу подписы рукъ тыми словы: Андрей Романенъко, полъковъникъ переяславский, рука власная. Тимушъ, сотъникъ чигиринский.

б) Універсал гетьмана Богдана Хмельницького.

(Актова книга Київського Центр. Архіву давніх актів № 19 л. 551 Записано цей універсал в актову гродську житомирську книгу „3 октября року 1650“).

Богдан Хмелницкий, гетъман, з войскомъ его кор[олевское] м[и]л[ости] запорозкимъ. Ознаймуем сим писанемъ нашим, кому-бы о том ведати належало, так старъшинѣ и чернѣ, товариству Войска его кор[олевское] м[и]л[ости] запорозкого, яко тежъ мешъчаномъ и селяном, подданим усим, в воеводстве Киевским знайдуючимся.

Дошла нас вѣдомост, же некоторые своеволние под

час теперешъней, кгды войско наше до земли Волоское рушало, тые меновите, которые до подданства належат, не будучи паном своим послушними и зычливыми и овшемъ неприятелми, много шляхъти, панов своихъ, потопили, позабивали, и тепер, не устаючи в передсевзятъю своем, на здорове панское наступуютъ и послушъними быти не хотят, але бунти и своеволю вчинаютъ. Про то сим универсалом нашим позволяемъ, ижъ еслибы ешъче таковые своеволники знайдовалися, которые-бы на здорове панов своихъ наступовали и послушъними быти паном своим не хотели, жебы сами панове, веспол с повковниками нашими Белоцерковским, або Киевским, сурово бы и на горле карали; а тые зас, которые кров невинную пролили и покой нарушили, горлового карання не уйдутъ, яко жъ и тутъ за тое не одного на горло скарали есмо.

Дан в Ямполю, дня двадцатого сенътебъра, року 1650.

У того универсалу при печати подъписъ руки тыми словы: Богдан Хмелницкий рукою власною.

XVII.

Із рукописних уваг священика з Полтавщини бл. 1669 р. на полях друкованої Ґізелевої книги „Миръ человѣка съ Богомъ“.

(Опублікував акад. М. І. Петров у „Кіевской Старинѣ“ 1892, ст. 148-154).

Надруковано:	На полях дописано:
Ст. 148: Форма или совершеніе брака: «Азъ тебе взимаю себѣ въ жену, азъ тебе взимаю себѣ въ мужа».	Перед тым того николи паны не знали, ажъ Могыла есть отворил имъ очи. А предся и того при шлюбѣ не употребляютъ, тилко: «чи шлюбиш? — шлюбую», «чи любиш? — люблю», а болше ничого (абы тилко взят хутшѣй ползолотого!).
ст. 149-150: Добра супружескія... Второе есть вѣрность, дабы ни одинъ отъ супружниковъ не осквернилъ употребленія супружескаго ложемъ чуждымъ.	Козаки едною жункою не контентуются, але що го́род — то инша.
ст. 154 Жениху должно быть не менѣе 14, а невѣстѣ не менѣе 12 лѣтъ.	Тилко то у Литвѣ такихъ женят, и в Москвѣ, а у нас нѣт.

ст. 156: Грѣхъ, если бы духовникъ, или врачъ, въ бѣдѣ чьей великой, не хотѣлъ просить совѣта у разумнѣйшаго.	У наших попув простых тое завше есть.
Изобрѣтеніе новостей неподобающихъ.	Казнодѣи мудріѣ тое чинят.
ст. 258: Степень нечистоты— ножное ликованіе или плясаніе.	Тото на Украинѣ и похвала у мужику[в]!
ст. 327. Нелюбовь къ исправляющимъ.	Простаки всѣх духовных не любят, а звлаща попувъ.
ст. 328: Разсѣянность въ церкви.	А в москалювъ то-то и справа, що в церкви о всемъ размовляти.
ст. 345: Невѣжду научити.	Почни тилко запорозцовъ учити, — сам обачишъ!
ст. 384: Приходской священникъ долженъ помогать въ смертоносіе, хоть и чрезъ другаго священника.	То южъ можнаа реч чрезъ викарнюв, але сам не пуидет.
О знаніи прихожанами молитвъ.	А другий пупъ и самъ не знае, що и Отче наш [чи] умѣет.
ст. 386: Аще бы проповѣдали ложная нѣкая чудеса.	У неуков попув того много.
Въ проповѣдяхъ не слѣдуетъ заботиться о томъ, чтобы говорить новое.	Тепер то-то и казнодѣя, що що нового повѣде, а без концептов и не казане.
ст. 387: Несоблюденіе обѣта нищеты.	А шкатула где з грошмы подѣнется? А солетерка з вудками? а барила з настоями? а ящѣ, а шаты строенне, а конѣ, коласы, пахолки, хлопцѣ?
ст. 394: Грѣхъ не отдавать до науки или художества дѣтей.	Ахъ! мню я в том грисѣ за моего Артемона; любо не по волѣ моей, болши з немощи.
420: Объ исповѣди и сожалѣніи о грѣхахъ.	У москалюв и не знают, що́ то — жаловати за грѣхи; толко всего: «Каюса, батушку!»
ст. 440: Объ исповѣди и выборѣ вопросовъ для кающагося.	А у московскихъ требниках хоч-бы святіи пришолъ исповѣдатися, наслухается, чого и на ум ему николи не приходило. То-то дурнота!
ст. 449: О духовникахъ, не смѣющихъ обличать кающагося.	Такого мѣлъ небожчикъ Бруховецкій духовника з Канева Онофрія, що дрижал перед ним он, а не сповѣдаючійся панъ Бруховецкій.

Що є в книзі.

стор.

Од Видавництва 3

Акад. Олекса Шахматов. Короткий нарис історії української мови . . . 5—86

Вступні уваги 7

I. Слов'янська прабатьківщина і розселення слов'янства . . 8

II. Доба спільно-руської одности 17

III. Розселення східнього слов'янства 25

IV. Утворення київської держави 31

V. Об'єднання південно-русів у XII віці 37

VI. Доба спільно-південно-руської одности в мові (XII в.) . . 43

VII. Втрата південно-русами горішньої Наддніпрянщини і Заприпяття 55

VIII. Спільно-південно-руські мовні з'явища XIII віку 59

IX. Найважніші діялектичні з'явища малоруської мови . . . 76

Покажчик найважнішої літератури 84

Академик Агатангел Кримський. Українська мова; звідкіля вона взялася і як розвивалася . . . . 87—128

I. Вступні уваги . . . . , 89

II. Малоруські діялекти 91

III. Південно-руська мова в IX-X в.в. 94

IV. Найголовніші риси південно-руської мови, що їх видко з пам'яток XI віку 98

V. Південно-руська мова од XI до XIV віку 108

VI. З літературної історії української мови 113

VII. Літературна мова Галичини XIX віку 116

VIII. Взаїмовідносини обох літературних українських мов: наддністрянської і наддніпрянської 119

IX. Бібліографія 123

Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII в.в. 129

I. Декотрі русько-слов'янські слова та ймення в арабських істориків і географів IX-X в.в. . . . . . ; 131

II. Уривки з Костянтина Багрянородного . . . : . . . , . 134

III. Дрібні великокнязівські написи початку XI в. 141

VI. Із київського Ізборника вел. кн. Святослава 1073 року . 142

V. Із київського Ізборника 1076 року 147

VI. Із червоно-руських слів Григора Богослова XI віку . . . 148

VII. Із Успенського збірника XII віку 149

VIII. Дрібні написи XII в. 150

IX. З південно-галицького Євангелія поповича Євсевія 1283 р. 151

X. З київо-печерської Лаврської євангелії XIV в., з-перед 1370 р. 152
XI. Грамоти XIV та XV в.в. 156
XII. Зажидовіла література 168
XIII. Галицька гуцульська пісня в чеському записі XVI в. 173
XIV. Інтермедії Якуба Ґаватовича 1619 року 173
XV. Сатирична пісня перед 1650-им р. 179
XVI. а) Лист полковника Андрія Романенка та сотника чигиринського Тимоша (Хмельниченка) до панотця с. Симонова 1649 р. 180
б) Універсал гетьмана Богдана Хмельницького 1650 р. . 180
XVII. Із рукописних уваг священника з Полтавщини бл. 1669 р. на полях друкованої Ґізелевої книги „Миръ человѣка съ Богомъ“ 181

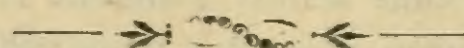

Додатки.

На ст. 111 пропущено виноску до 11-го рядка: «А в тім, контекст Ізборника 1073 р. любісінько дозволяє вважати написання «посубьнѣ» (л. 143) не за «пособьнѣ», а за «посугубьнѣ». — Ортографію Βουλνι на ст. 111: 6 треба замінити на Βουλνη.

До ст. 180-181. В першій тисячі примірників цього видання (без відому редактора, що тоді тяжко слабував) листи Хмельницьких XVII в. передруковано з печатного видання покійного І. М. Каманіна. В дальших примірниках книжки (а саме в тих, де єсть оця нотатка) текст листів Хмельницьких точно подається за первописом, що переховується в Центральному архіві при Українській Академії Наук.

12-50

X. З київо...
1370
XI. Гр...
XII.
XIII.
XI...

...вниче Т-во „ДРУКАР"

випустило досі:

Акад. О. Шахматов і Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII в.в.

Т. Лубенець. Український буквар (з малюнками). Київ 1922.

Т. Лубенець. Читанка. Частина І (з малюнками). Київ 1922.

Т. Лубенець. Читанка. Частина II (з малюнками). Київ 1922.

Т. Лубенець і Н. Лубенець. Читанка. Частина Ш, вип. І (з малюнками). Київ 1922.

Т. Лубенець і Н. Лубенець. Читанка. Частина Ш, вип. II.

Усі книжки Лубенця Головн. Ком. Соц. Вих. НарКомОсвіти У. С. Р. Р. ухвалив і дозволив уживати в дитячих установах Соцвиха.

Збірник найкращих українських пісень. Київ 1923.

Друкуються:

Акад. А. Кримський. Східні народи в їхньому минулому. Вип. І. Історія Туреччини (з малюнками).

К. Михайлюк. Короткий підручник молочарства (з мал.).

Л. Глібов. Байки.

Ф. Ернст. Контракти і контрактовий будинок у Київі. Культ.-істор. етюд.

Готуються до друку:

Проф. Х. Вовк. Етнографічні особливості українського народу (з малюнками).

Проф. В. Підгаєцький. Фабрична гігієна. Приступний виклад (з малюнками).

Проф. Пучківський. Хвороби горла та вуха.

Ч. Дікенс. Замогильні записки Піквікського клюбу. Пер. з англ.

О. Мірліс. Підручник, як навчитися добре гуляти в шахи, складений за найкращими зразками шахової гри.

СКЛАД ВИДАНЬ
книгарня Т-ва „ДРУКАР"
Київ, Хрещатик 50.

Д. У. Д. Київ. Друкарня Всеукраїнської Академії Наук. — Зам. 33. — 6.500